

HA 1759

NY. SZÉCHÉNYI
KÖNYV-
TÁR

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

98. évfolyam
1982

3

AKADÉMIAI

• BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE
I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV- DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA DU LIVRE ET DE LA PRESSE
98. ÉVF. 1982/3. sz.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

MÁTRAI LÁSZLÓ

(a szerkesztő bizottság elnöke)

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

(társszerkesztő)

DÁN RÓBERT

FÜLÖP GÉZA

V. KOVÁCS SÁNDOR

MEZEY LÁSZLÓ

REJTŐ ISTVÁN

TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1088 Budapest VIII., Múzeum krt. 14–16.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

---

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Bp. V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215–96 162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 100 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111-010 (pénzforgalmi jelzőszám 215–11 488) és az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Bp. V., Váci u. 22. Tel.: 185-680.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhető, a korrekúra visszaküldésével egy időben.

ALEXANDER SCHEIBER

A Leaf of the Fourth Manuscript of the Ben Sira

From the Geniza

To the memory of Prof. J. Schirrmann

Since 1896 five manuscripts of the Ben Sira have emerged from the Geniza. It was thought that this was all the Geniza had to offer. When in the mid-1950s the left-overs in the large crates in Cambridge (up to that time regarded as being of little value) were sorted and the New Series (NS) came into being, Professor J. Schirrmann¹ found two new pages of manuscript 2(B) and two further pages of manuscript 3(C).

In 1964 Yigael Yadin's excavations at Masada yielded some fragments (39 : 27 — 43 : 30). On the basis of these he came to the following conclusions:²

„Let it be pointed out at the very outset of this survey that the version of *Ben Sira* discovered at Masada — which is the most ancient of all extant MSS. (whether of the Hebrew original or in translation) — unmistakably confirms the main conclusions reached by a considerable number of scholars, that the MSS. discovered in the Cairo Genizah basically represent the original Hebrew version. At the same time, the Masada scroll confirms the findings of those scholars who maintained that the Genizah versions abound in corruptions partly due to copyists' errors and partly representing later developments, though still comparatively early, of the original version. Though the immediate importance of the discovery derives from the light it sheds on this basic problem, its chief contribution — for those who never cast doubt on the authenticity of the Genizah MSS. — lies precisely in the way it enables us, for the first time, to clarify the relationship of the various Genizah MSS. both to each other, and to the original consulted by the Greek and Syriac translators.”

The book of Ben Sira was written in the first third of the 2nd century B. C. This manuscript was already in Masada when it fell in A. D. 73. This gives the terminus ad quem: „We have now succeeded in obtaining a portion of a Hebrew text dating from the Second Temple period.”³

In the early 1970s even the mainly small fragments left over after the creation of the New Series were looked at again, and the Additional Series (AS) was the result. Surprisingly, even here a number of very valuable texts were located.⁴

1. It was in the AS, among the items classified as *Miscellanea and Unidentified*, that we found in February 1982 a leaf of manuscript 4(D) of the Ben Sira (T.—S. AS. 213.17). This is part of the so-called Rothschild-manuscript (Paris),

¹ J. SCHIRRMANN: *Tarbiz* XXVII (1957/58), 440—443; XXIX (1959/60), 125—134.

² Y. YADIN: *The Ben Sira Scroll from Masada*. Jerusalem, 1965. I.

³ *Ibidem*, 7.

⁴ A. SCHEIBER: *Acta Or. Hung.*, XXXIII (1979), 113—119, 197—208.

of which one leaf was known hitherto.⁵ The recto had 19 lines, the verso 20. In ours, the recto has 21 lines, the verso 20. The material is paper, 14 × 16 cm., cursive script. The facsimile of the Paris manuscript has been published⁶ and it was therefore possible to identify the hand. It contains verses 31 : 41 — 32 : 10 and 32 : 17 — 33 : 8.

In the new text the order of the verses, too, differs from that known hitherto. The variaae lectiones are also significant. It is natural that the new text differs from suggestions made concerning the missing parts. This is hardly to be wondered at; the Hebrew of the ancient period differs from that of the 20th century.⁷

2. Two leaves of manuscript 3(C) of the Ben Sira were identified by S. Schechter in Cambridge (T.—S. 12. 727); he also published these.⁸ Schirmann found two further leaves of this manuscript.⁹

Dr. S. Reif drew my attention to a small fragment which is part of pages 2a and 2b of the Schechter-manuscript; in fact, its upper corner (T.—S. AS. 213.4). This contains verses 25 : 11 — 12 and 25 : 23 — 24.

We give the completed lines and the corrected forms.

We have used Segal's edition as the basis; this is indicated by $\blacksquare$ in the notes.¹⁰

We publish photographs of both the AS and the Rotschild-manuscripts, so that the reader may judge for himself: the two belong together.

The texts and the photostats printed with permission of the Syndics of Cambridge University Library.

SCHEIBER SÁNDOR

A Ben Szira 4 (D) kéziratának további lapja

A Ben Szira könyvét a Talmud még a bibliai könyvek egyikeként említi. Később kima- radt a kanonizált könyvek sorából és az apokrifák közé jutott. A XI. században a kairuáni Nisszim b. Jákob látta utoljára héber szövegét. Azontúl eltűnt a szem elől. Csak fordításai — elsősorban a görög — maradtak fenn.

1896-tól kezdődően a kairói Genizából ötféle kéziratának darabjai kerültek elő. Ez volt a Geniza legszenzációsabb lelete. Amikor az ötvenes évek kezdetén Cambridge-ben rendezték a ládákban visszamaradt, értéktelennek ítélt anyagot, s kialakították a New Series-t (NS), J. Schirmann a 2 (B) kéziratból talált két és a 3 (C) kéziratból szintén két újabb lapot.

Nagy vita folyt az első töredékek felfedezésekor, hogy az eredeti, ókori héber szöveg másolatai-e ezek vagy a görög szöveg középkori fordításával van-e dolgunk. Bacher Vilmos az előbbi nézet mellett állt ki (*Egy feltámadt régi héber író*. IMIT Évkönyve. 1898. 45—56; *A héber Szirach veszélyben*. Uo. 1900. 16—21.).

⁵ I. LÉVI: *Fragments de deux nouveaux manuscrits hébreux de l'Ecclésiastique*: REJ XL (1900), 1—3.

⁶ I. LÉVI: *Ibidem*, after p. 36; *Facsimiles of the Fragments hitherto recovered of the Book of Ecclesiasticus in Hebrew*. Oxford—Cambridge, 1901.

⁷ Dr. S. Reif, the Director of the Taylor — Schechter Geniza Research Unit in Cambridge University Library, to whose kindness I am indebted for the photograph of the AS manuscript, states: "It was Professor I. Yeivin of Hebrew University who sorted the box in Cambridge — 1974 and independently identified this fragment as Ben Sira."

⁸ S. SCHECHTER: *A Further Fragment of Ben Sira*. JQR XII (1900), 462—465.

⁹ J. SCHIRMANN: *Tarbiz* XXIX (1959/60), 131—134.

¹⁰ $\text{הַשְׁלֵטָה בְּיַד הַכְּתוּבִים}$. Ed. M. Z. Segal. Jerusalem, 1958. See also: *The Book of Ben Sira. Text, Concordance and Analysis of the Vocabulary*. Jerusalem, 1973.

A kérdés 1964-ben dőlt el végleg, amikor Yigael Yadin a feltárt Masadában fedezett fel töredéket a Ben Szirából. A szöveg megegyezett a Genizáéval. Ide az erőd bevétele, tehát 73 előtt kellett kerülnie. A Második Szentély idejéből való héber kézirat került tehát elő, a világ legrégebbi héber bibliai kézírata.

Az 1970-es évek elején a Geniza New Series-ének rendezésekor félredobott, többnyire kis terjedelmű töredékeket is szortírozták. Ezekből létesült az Additional Series (AS). Meglepetésre ebben is akadt számos, igen értékes szöveg.

Itt fedeztük fel a „Miscellanea and Unidentified” jelzetű darabok közt 1982 februárjában a Ben Szira 4 (D) kéziratának egy lapját (T.-S. AS. 213.17.). Ez a párizsi, ún. Rothschild-kézirathoz tartozik. Ebből eddig egy lap volt ismeretes csupán.

Dr. S. Reif, a cambridge-i Geniza Unit igazgatója, figyelmeztetett egy kis töredékre, amely kiegészíti a Schechter-féle kézirat 2a és 2b lapjának hiányzó, felső sarkait.

Mindezeket a szövegeket közöljük fotók kíséretében.

Schechter volt az első, s e sorok frója talán az utolsó, aki a Genizában talált részeket ebből az ókori héber könyvből.

I

T.—S. AS. 213. 17.

[דעת רועו נאמנה]:	[1a] [רע על לחם ירגנ] בשער·
[כין רבים] [הכשיל תירוש]:	[וגם על היין אל תתג] בר·
כן היין למצ[ות לצים]:	[כור בוחן] מעשה לומש·
אם ישתנו [במתכנתו]:	[למי היין] חיים ל[אנ]וש·
שה[וא] מרא[שית לשמחה נוצר]:	5 [מה חיים חס] ר היין·
יין נש[תה בעתו וראי]:	[שמחת] לב וששון ועדו·
והוא לגיל [נחלק מראש]:	חיים למה יחסר תירוש·
יין נשתה בתח[רה וכעם]:	כאב ראש לענה ורוש·
מחסר כח ומספיק [פצע]:	מרבח המר לבסיל נוקש·
ואל תגהו בחדותו:	10 במשתה יין אל תוכח רע·
ואל תקמיעהו בנגשה ואל תרוב עמו לעיני כל אדם:	דבר הרפה אל תאמר לו·
ובראש עשירים אל תסתורה והיה לך כאחד מהם:	ראש סמוך אל תותר·
הבו צרכם ובכין תרבין:	דאג להם ואחר תסוב·

7 חיים] ס: חיי מה לחסר תירוש.

8 ורוש] ס: וקלון. בתח[רה] בכ"י: בתח[רה].

9 מרבח] ס: הרבה. נוקש] ס: מוקש. ומספיק] ס: ומספק.

10 יין] ס: היין. ואל] תרגומו של ס: תבישהו בשמחתו.

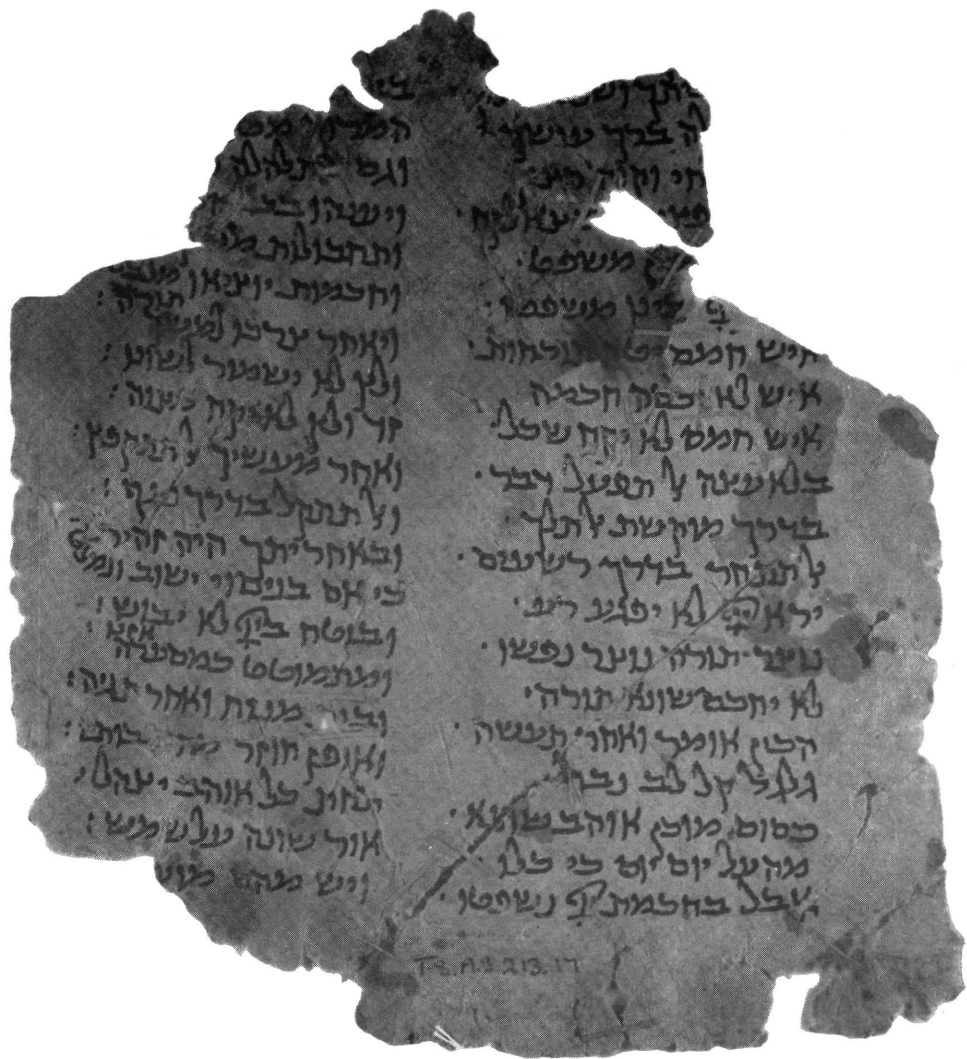
11 ואל] תרגומו של ס: תעצבהו לפני אנשים.

12 ראש] עד "תסתורה" ס מתרגם: שר הקומך אל תתרום ובראש עשירים אל תסוב. ויהי] ס: היה. לך] ס: חסר.

13 הבו] ס: הכן. ובכין] ס: ואחר.

I. T.—S. AS. 213. 17, p. 1a

2. T.—S. AS. 213. 17, p. 1b

Handwritten text in a cursive script, likely Hebrew or Arabic, on a heavily damaged and stained parchment fragment. The text is arranged in approximately 15 horizontal lines, though many characters are obscured by dark stains and physical wear. The script is dense and appears to be a form of medieval or early modern handwriting. The parchment is irregularly shaped with frayed edges and significant discoloration.

3. MS. Rothschild, p. 1a

Handwritten text in Hebrew script on a fragment of parchment or leather. The text is arranged in approximately 15 horizontal lines, though some are partially obscured by damage or overlap. The script is a cursive form of Hebrew, likely from a medieval manuscript. The fragment is irregularly shaped with some missing sections at the top and bottom edges.

4. MS. Rothschild, p. 1b

תקטץ את חכמתך. אל תחיי
כארה בביתך ומתפחז בעבודתך.
אל תחיי ירך מושטות לשאת
ובעט השב קפורה. אל
תאמר חטאתי ומה יהיה לו
כי יא ארך אפים הוא: אל
סלחה אל תכטח לחוס' עין
על עין. ואמרת רבים.
רחמי לרוב עוונותי וסלה.
כי רחמים ואף עמי ועל שעם
יעו רגזו. אל תאחד לשון
אלו ואל תעבר מיום ליום.

אשת
אל תפול
ה ועל יש לה
כי בערוד
ובכשות אשה מכלול
בעלה. לפיו ידים
שולן בדלים אשה לת
תאשר את בעלה. מאשה
תחלת שן ובגלה געע
יחד. אשה טובה אשה
בעלה ומספר ימיו בפלים:
אשת חיל תדשן לבעלה

כי פתעם יצא אצמו ובעת נקם
תספה אל תתי זודה לכל
רוח ואל תלך לכל שביל.
היה סמוך על דבריך ואחר
יקיה דבריך. היה ככז
בשמושה טובה ובאור
ענה תענה נבונה. אם
יגש אתך ענה היעך ואם
איז שים ידך על פיך. כבוד
וקלן בוד בוטה ולשון אדם
לפולסו. חף יופיע מנועמי זכר

אשרי ש
עבד נקלה
בעל אשה מ
חורש כשור
כל מבח ולא כ
לב כל רעה ולא כ
רע אשה ישחיר
מראה איש ויקדיד פו
לדוב. בין רעים ישב בעל
ובלא טעמו יתאם. מעט
רעה כדעת אשה גודל
חוטא יפול עליה. כמעלה

7. T.—S. AS. 213. 4, p. 1a

8. T.—S. AS. 213. 4, p. 1b

ועל מוסר תשא שכל:	למען תשמח בכבודם.
והצנע שכל ואל תמנע שיר:	15 מלל שב כי הוא לך.
ובלא מזמור אל שיה תשפך:	במקום שכל אל תשפך שיה.
שירת אל על משתה היוין:	כחותם על כים זהב.
משפט שיר על משתה היוין:	כומז אדם על טם זהוב.
נואי דברים על מלי היוין:	כרכיד זהב בו נופך וספיר.
קול מזמור על נועם תרוש:	20 כלי מלא פז וחותם ברכת.
פעמים ושלש אם ישאלך:	[דבר] נער צורך אותך.
בין ראת אל ולא בחסר כל]:	[1b] [פטר ל] ביתך ושל[ם ר] צין.
המרוך מט[ובתו]:	[ועל כל א] לה ברך עושך.
וגם מתלהלה י[וקש בה]:	[דורש אל] חי יקוה רצון.
ויענהו בכל ת[פלתו]:	25 [דורש ה] פצי [אל] מוצא לקח.
ותחבולות מנשף [יוציא]:	[ירא יי] יבין משפט.
וחכמות יוציאו מלבם:	[יראי יי] יבינו משפטו.
ויאחר צרכו למשך תורה:	איש חמס יטה תוכחות.

16 שכל] ס: היוין. אל] ס: מה תשפך שיה.

17 שירת] ס: שיר.

18 טם זהוב] ס: נים זהב.

19 כרכיד] ככה"י כרכיר. כו] ס: וכי.

20 כלי מלא] ס: מלואות.

21 צורך אותך] ס: אם צריך אתה. פעמים] ס: לפניו בחוק.

22 פטר] זה פסוק יו.

24 חי] ס: חסר. ונס] ס: חסר. מתלהלה] ס: ומתלהלה.

25 מוצא] ס: יקח. בכל תפלתו] ס: בתפלתו.

27 וחכמות] ס: אחריו רבות.

28 חמס] ס: חמס(בטעות). ויאחר] ס: ואחר. למשך] ס: ימשך.

מלי] ס: משתה. דברים] ס: אחריו נאים.

נואי] ס: כך נאים.

- איש לא יכסה חכמה.
 30 איש חמס לא יקה שכל.
 בלא עצה אל תפעל דבר.
 בדרך מוקשת אל תלך.
 אל תתחר בדרך רשעים.
 ירא יי לא יפגע רע.
 35 נוצר תורה נוצר נפשו.
 לא יחכם שונא תורה.
 הכין אומר ואחר תעשה.
 גלגל קל לב נבל.
 כסוס מוכן אוהב שונא.
 40 מה על יום יום כי כלו.
 אבל בחכמת יי נשפטו.
- ולין לא ישמור לשונו:
 זד ולין לא יקה מצוה:
 ואחר מעשיך אל תתקפץ:
 ואל תתקל בדרך נגף:
 ובאחריתך היה זהיר:
 כי אם בניסוי ישוב ונמלט:
 ובומה ביי לא יבוש:
 ומתמוטט כמסערה אזני:
 ובית מנוח ואחר תגיה:
 ואופן חוזר מחשבותיו:
 תחת כל אוהב יצהל:
 אור שונה על שמש:
 ויש מהם מוע[דים]:

29 איש] ס: אחריו חכם.

30 חמס] ס: חכם. שכל] ס: שחד. יקה מצוה] ס: ישמר תורה.

31 תתקפץ] ס: תתקפץ.

32 בדרך נגף] ס: בנגף פעמים.

33 תתחר] ס: תבטח. ובאחריתך] ס: ובאחריתך. היה זהיר] ס: הזהיר.

34 ישוב] ס משלים ו[שב].

35 נוצר נפשו] ס: שומר נפשו.

36 כמסערה] ס: כמס... אזני] ס: אזני.

37 הכין] זה פסוק לג, ד. אומר] ס משלים: [דבריו].

38 גלגל קל] ס משלים: כגלגל עגלה.

39 מוכן] ס משלים: מיון. אוהב] ס משלים רוכב.

40 מה על יום] ס משלים [למה מיו]. שונה] ס: שנה. על] ס: [על].

41 אבל] ס: חסר.

II

T.—S. AS. 213. 4.

[1a] [אשרי ש]לא נפל בלשון ולא

[עבד נקלה] ממנו אשרי

[בעל אשה מ]שכלת ולא

[חורש כשור] עם חמור [יחדו]

[1b] 5 חוק לאיש ישיש [בן אשת]

לשון לאיש מך · [אל תפול]

אל יופי אש[ה ועל יש לה]

[א]ל תחמד[ד]

הנוסח השלם:

1	אשרי שלא נפל בלשון ·	ולו עבד נקלה ממנו:
2	אשרי בעל אשה משכלת ·	ולא חורש כשור עם חמור [יחדו]:
3	כמעלה חוק לאיש ישיש ·	[בן אשת לשון לאיש מך:
4	אל תפול אל יופי אשה ·	ועל יש לה [א]ל תחמד:

1 נפל] ם משלים: נכשל. בלשון] ם משלים בלשוננו. ולו] ם משלים: ואיננו.
 2 ולא] ם משלים ואיננו. עם חמור] ם משלים וחמור.
 3 חוק] ם משלים: חול. לאיש ישיש] ם משלים: ברנלי זקן. מך] ם משלים: ענו.
 4 אל יופי] ם משלים: ביפי.

Az 1040-es évek magyar történetére vonatkozó egyed források kritikája I.

A 11. századi magyar állam irányítóinak, a társadalom egyházi és világi vezető osztályának egyik legsúlyosabb élménye az a három hadjárat volt, amelyet az 1040-es évek első felében III. Henrik vezetett az ország ellen. Ezeknek a háborúknak az emlékét évtizedek múltán sem borította feledés, hanem még VII. Gergely pápa is úgy hivatkozott rájuk, mint Szent Péter magyarországi főhűbérúri igényeinek egyik jogcímére.

A támadások benyomásának terhe annál nyomasztóbb volt, mert olyan vezető osztályra nehezedett, amelynek az események tanúsága szerint volt igénye a saját államiságra. Önálló és a birodalomtól független helyet akart magának a korabeli egyházi szervezetben és kereszténységben. Az 1040-es évek hagyatéka azonban gyökerében mondott ellene ennek a törekvésnek.

III. Henrik három hadjárata nemcsak a magyar államra mért katonai vereség súlyával véste be magát az utódok emlékezetébe, hanem a császár által forgatott eszmei-jogi fegyverekkel is. Vizsgáljuk meg ennek a fegyvertárnak a legfontosabb darabjait. Az egyikről az Altaichi Évkönyvekben a ménfői csata ismertetésénél rövid, de pontos tájékoztatást találunk az 1044. évnél: a magyarokat „a pápa, Szent Péter utóda, már megelőzően kiátkozta, mert királyukat, Pétert meggyalázták”. Az évkönyvíró az 1044. év eseményeinek egyetemes érvényű tanulságot tulajdonított: „A Királyok Királya a széles e földkerekségen élő többi népnek is róluk (a magyarokról) adott kegyesen példát, hogyan is kell tisztelniük előljáróikat és legfőként a királyokat, mert nincs mástól hatalom, mint az Úrtól”.

Az Annalesnek Henrik csata utáni magatartásáról szóló híre a háború ideológiájának újabb fontos összefüggésével is megismertet. Henrik ui. a ménfői győzelem után a táborban

„mezítláb és testére gyapjúholmit öltve leborult a szent kereszt életadó fája előtt és ugyanezt tette a nép is az előkelőkkel . . . az Isten ajándékaért mindnyájan megbocsájtottak mindenkinek, aki tudniillik valamit ellenük elkövetve vétkezett . . . Ezután együtt mentek tovább, Fehérvárra értek . . . és az Istenszülő Szűz templomában, ahol az előkelőknek gyűlésük volt, megtörtént a királynak (Péternek) a néppel és a népnek a királlyal való kiengesztelődése”.¹

Henrik itt előadott eljárása nem egyszerűen jámborságának az évkönyvíró általi kiemelése, hanem a hadjárat lényeges vallási nézőpontjának hangsúlyo-

¹ *Annales Altahenses Maiores*. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum. Recognovit E.L.B. ab *Oefele*. Hannoverae, 1891.² 36—37.

zása. Azt állapítja meg a szerző, hogy Henrik szent háborúja békebontók ellen folyt, és Isten békéjének helyreállítását szolgálta.²

Az Annales adatai amellett szólnak, hogy III. Henrik és hívei az Orseolo Péter érdekében indított hadjáratot Aba Sámuelnek és támogatóinak pontosan olyan kánoni jogcímú kiközösítésével készítették elő, mint amilyen kánon megsértésével Theotmar († 1018) vádolta krónikájában Vitéz Boleszlávot, a lengyel uralkodót, II. Henrik császár ellenében.³ A hűbérur—hűbéres, és a király—alattvaló közti viszonyt szabályozó kánonról van szó. Az Aba elleni hadjárat így egyszerre kapta a békebontók és kiközösített bűnösök ellen, az akkori társadalmi rend (a feudalizmus) jogi és szakrális alapjainak védelmében viselt, szent háború veretét.

Az évkönyv adatának az 1040-es évek gondolatvilágára vonatkozó forrásértékét, azt a körülményt, hogy a hadjáratnak ott olvasható megítélése nem az eseményeknek az annalista általi, utólagos minősítését, hanem III. Henriknek és híveinek véleményét fejezi ki, több elbeszélő forrás adatával is hitelesíthetjük.⁴ Ezek értesülései, főleg Henrik konstanzi prédikációjának híre, bizonyossá teszik, hogy az *Annales Altahenses* 1044. évi feljegyzése híven tükrözi Henrik udvarának eszmevilágát.

Ezt más, fontos érveléssel is kiegészíthetjük, és szinte kézzelfogható közelségbe juthatunk annak a vallási gondolkörnek, amely az 1040-es években a birodalomban annyira eleven volt, és amellyel a politikai ellentétek miatt a fiatal magyar állam kereszténysége összeütközésbe került.

Berno reichenauai apátnak a megnyilatkozásairól van szó. Ő, mint a „régii nemzedék” embere, István királlyal és Gizellával is bensőséges, jó viszonyban volt.⁵ Az 1040-es évekre vonatkozó megnyilatkozásai sok mintát elárulnak a magyar kereszténység önállóodásának arról a belsőleg tragikus, gyötrelmes folyamatáról, amelyet értetlenül, sőt ellenszenvvel néztek a fiatal magyar királyság István-kori, hajdani birodalmi barátai és jóakarói is.

Berno apát lelkileg is közel állt az aszketikus gondolkodású III. Henrikhez, aki nagyon kedvelte a nyilvános bűnbánati gyakorlatokat és vezeklést. Henrik számára az apát külön ilyen tárgyú *Sermot* is készített. Ennek buzdító részletei teljes összhangban vannak azokkal az adatokkal, amelyek Henrik katonai

² ERDMANN, C., *Die Entstehung des Kreuzzugsgedankens*. Stuttgart, 1935. 58.

³ GERICS J., „*Judicium Dei*” a magyar állam XI. századi külkapcsolataiban. (A Szent László-kori jogi és politikai ideológia történetéhez.) *Athleta patriae*. Tanulmányok Szent László történetéhez. Szerk. MEZEY L. Bp. 1980.

⁴ Így az 1043. évben az Aba elleni győztes hadjárat után Herimannus Augiensis krónikája szerint Henrik „a konstanzi zsinaton mindenekelőtt maga bocsájtotta meg mindenkinek minden vétkét, amelyet ellene elkövetett. Ezután kéréssel és rábeszéléssel kibétkéztette egymással az összes jelenlevő svábot a vétkek és ellenségeskedések megbocsájtásával, arra törekedvén, hogy birodalma más tartományjaiban is így történjék, és sok évszázad óta nem hallott békességet teremtve, edictummal erősítette meg” (TRILLMICH, W.—BUCHNER, R., *Fontes saeculorum noni et undecimi historiam ecclesiae Hammaburgensis necnon imperii illustrantes*. Berlin, 1961. 676.). — Ugyanezt az eseményt az *Annales Sangallenses* így örökítette meg: „Henrik ékes szavú szónokként a püspökkel az emelvényre lépett és a népet világos értelmű beszéddel buzdította a békére. Mondanivalóját végül azzal fejezte be, hogy ő megbocsájt minden ellene vétkesnek, és minden jelenlevőt kéréssel is, hatalommal is arra készített, hogy így cselekedjék. Az ottani üdvös kezdeményezést azután egész birodalmára kiterjesztette.” (Idézi WAITZ, G.—SEELIGER, G., *Deutsche Verfassungsgeschichte*. Berlin, 1896² VI. 533 l. 2. j.) — Ugyanakkor követői útján esküvel megerősített „*treuga inviolabilis*”-t hirdetett Itáliában is. (Erdmann 2. jegyz.-ben i. m. 58. 2. jegyz.)

⁵ GYÖRFFY Gy., *István király és műve*. Bp. 1977. 298—299.

és politikai tevékenységgel összekötött, nyilvános vezekléseiről és bűnbocsánat-hirdetéseiről tudósítanak.⁶ Itt Henrik bűnbocsánathirdetéseinek egyik eszmei forrásával állunk szemben.

Bernonak azonban sokkal közelebbi kapcsolatai is voltak Henrik magyarországi hadjárataival. Bernonak három olyan levelére is hivatkozhatunk, mint amelyek legalább a III. Henrikkel meghitt viszonyban levő birodalmi egyházi körök felfogását őrzik az Aba elleni háborúról. A levelek közül kettő a német királyhoz szól a győzelem után, egy pedig a még számkivetésben élő Péter királyt vigasztalja.

Az apát, István régi barátja, így ünnepelte Henrik győzelmét Aba és a magyarok felett:

„... Azt mondják, hogy Rapsaces Izaiás próféta fia volt, aki odahagyván a zsidó vallást, hitehagyott lett és az asszírokhoz szökött. Az a hamis király, Aba, az esküszegő, álnok, gyilkos és hazug, őt követve, az ördögnek, mintegy az asszírok királyának küldöttéként gyalázta meg Pétert, az Úr felkentjét, sőt Péterben magát az Urat, urának királyságára tört, gáncot vetett neki, bitorolta, rablásokat vitt véghez, gyilkosságokat követett el, sok bűnt cselekedett, megtagadta az igazságot, megsértette a törvény jogát, ártatlan nemeseket vakított meg, őlt, szörnyű zsarnokságot gyakorolt, úgy, hogy maga a föld kiált fel gonoszsága miatt. Péter király azonban Ezékiással megalázkodott, Isten Anyja és más szentek által az Úrnak ajánlotta magát (mert levelemben is erre intettem őt), és ezért meghallgatást nyert. Mert a mindenható Isten nagy irgalma szerint miattad és általad, mint Dávid miatt, megszabadította őt... Birodalmad helyzete olyan békeségre jutott, hogy valóban ahhoz az időhöz hasonlítható, amikor Krisztus született... Legfőként abból derül ki, hogy az esdve hozzád menekülő Péter királynak kitártad kegyességedet és nemcsak semmit nem toroltál meg abból, amit ellened elkövetett, hanem... segítetted mindaddig, amíg Krisztus segítségével királyságába visszaállítottad... Miként az Úr Dávid miatt könyörült meg Ezékiás királyon és Jeruzsálemen, úgy miattad és általad könyörült meg Péteren, népén és országán. Valóban tizenhét légióban az ördög hadát győzted le, aki a tízparancsot teljesítette a Szentlélek hét ajándéka által. A két háború közt mégis annyi különbséget látunk, hogy az asszírok seregét az angyal emberi segítség nélkül irtotta ki, ezt pedig Isten úgy pusztította el, hogy népe is küzdött, avégett, hogy ahol súlyosabb a csata, ott nagyobb legyen az emberek győzelme, és hogy ahol nagyobb a tusa, ott dicsőbbnek tűnjék a diadal. Így a csata kezdetén bizakodva bátoríthatad tiédet, mondván: „Hatalmas dolgot viszünk véghez Istenben és ő semmivé teszi ellenségeinket.” (Ps 107, 14).”⁷

⁶ Az említett *Sermo* egyik helye serkenti a királyt: „Szükséges, hogy imádsággal és bűnvallomással fáljaljuk azokat a kisebb, mindennapi vétkeket, amelyeket gondolattal, szóval vagy cselekedettel szüntelenül elkövetünk, Szent Jakab apostol szerint: „Valljátok meg egymásnak vétkeiteket és imádkozzatok egymásért, hogy üdvözüljete”, és amint parancsa szerint állandóan imádkozzuk az Úrhoz: „Bocsásd meg a mi vétkezéseinket, miképpen mi is megbocsájtunk az ellenünk vétetteknek”. ERDMANN, *Bern von Reichenu und Heinrich III. Forschungen zur politischen Ideenwelt des Frühmittelalters*. Berlin, 1951. 116.

⁷ A levelet latinul kiadta STREHLKE, E., *Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen*, 20 (1859) 198 s. kk. — Második levelében Berno anyai ágon Nagy Károlyig, illetve Arnulf metzi püspökig, apai ágon Nagy Ottóig vezeti vissza királya származását, magasztalja, hogy tetteivel őseit jeleníti meg, sőt Vergilius sorával dicsőíti: „Es hogy még felségesebbet ismételnék, Salamon bölcsességével és Dávid erejével tudsz irgalmazni a meghódolóknak és letörni kevélyeket. Tanúsítja ezt Csehország, az egész sláv nép, Magyarország, Burgundia és egész Itália, meg körben mindazok a népek, amelyeket vagy hozzáértő bölcsességgel vetettél alá, vagy vitézül karddal zaboláztál meg.” ERDMANN, előző jegyzetben i. m. 113.

Berno Péter királyt még mint száműzöttet bízta így:

„Ne kételkedj az Isten irgalmasságában, mivel Ő, aki nem utasítja el a szegények könyörgését sem, sokkal inkább meghallgatja szeretett Anyjának imáit érted. Isten szent Anyjának lábához borulva, szüntelenül esedezz . . . biztosan tudva, hogy ha szakadatlanul könyörögsz Hozzá, hamarosan megszabadulsz szorongatásodból. Péter nevet viselsz: erősítsd szívedet ahhoz a Sziklához, aki a Krisztus, hogy a pokol kapui ne vegyenek erőt rajtad, hanem amikor Péter, a mennyei kulcsár feltárja előtted, méltó légy egykor belépni az égi udvar kapuján.”⁸

Gyökerében értené félre bárki Berno említett megnyilatkozásait, ha bennük pusztán Henrik politikájának egyház visszhangját, vagy a királyának hiúságát legyezgető pap hízelgését látná. Sokkal többről van itt szó. Berno ui. Henrik politikai ideológiájának lényeges elemeit örökíti ránk. Levelei nem egyszerűen a király magasztalását és hozzá szóló, meg nem szívlelt intelmeket tartalmaznak. Az apát mondanivalója olyan gondolatokat fejezett ki, amelyek Henriket is befolyásolták.

Mindez amellett szól, hogy Henrik udvara az Aba elleni háborút olyan természetű hadivállalkozásnak tartotta, amelynek elmélete a 11. század harmincas éveire érlelődött meg és alkalmaztak Franciaországban. A hűbéri magánharcokat fegyverrel megfékező, békére kényszerítő háború egyházi sugalmazású tanítása volt ez. Hirdetői követelték, hogy erőhatalom zabolázza meg az egyházaknak és egyháziaknak a sanyargatóit, meg a béke minden rendű és rangú ellenségét.⁹

A német király és udvara ezt az ideológiát ugyancsak alkalmazta az Aba elleni hadjáratokra. Henrik ti. Bonizonak 1085. körüli feljegyzéséből következtetve, a pápát olyan mértékben vonta be a háború előkészítésébe, amely derekasan meghaladta a magyarokra kimondott anathémát. Erdmann bizonyítása szerint 1044-re nézve érdemel teljes hitelt Bonizonak az a hibásan II. Konrád idejére szignált adata, hogy a császár a pápától kért és kapott hadijelvények alatt hajtotta uralma alá Magyarországot.¹⁰

Az Altaichi Évkönyvek szerint a ménfői csata kimenetelét Henrik kifejezetten a maga javára szóló, olyan istenítéletnek tekintette, amely fennhatósága alá juttatta Magyarországot.¹¹

Aba 1044. évi veresége és Henrik győzelme, amelyet a birodalom rendelkezésére álló, elemzett teljes jogi és eszmei fegyverzet is támogatott, a kortársak megítélése szerint fordulatot hozott a magyar–német viszonyban. Ezt a meggyőződést, a változás történelmi jelentőségét a legtömörebben Wipo sommás mondata fejezte ki: 1024-ben, II. Konrád királlyá választása idején „még csak meg sem akart hallgatni minket az a Magyarország, amelyet III. Henrik király . . . megfékezett, és a győzelem után igen bölcs hozzáértéssel szilárdan megszerzett magának és utódainak (. . . sibi et successoribus suis stabilit . . .)”¹² Ez nyílt célzás arra, hogy III. Henrik változtatta meg a Szent

⁸ DUCH, A., *Eine verlorene Handschrift der Schriften Bernos von Reichenau in den Magdeburger Centurien*. Zeitschrift für Kirchengeschichte 53 (1934) 426.

⁹ ERDMANN, 2. jegyz.-ben i. m. 57.

¹⁰ ERDMANN, 2. jegyz.-ben i. m. 44.

¹¹ *Annales Altahenses* id. kiad. 35. és 46.

¹² *Gesta Chuonradi* c. 1. TRILLMICH—BUCHNER 4. jegyz.-ben i. m. 534—536. — GOMBOS F. A. a latin szöveg „praedicto tempore” szavait pontatlanul értelmezi 1048 körüli időre, lásd a *Catalogus fontium* . . . 2666 oldalán tett megjegyzését.

István-kori magyar — német kapcsolat jellegét, mégpedig a jövőre, az utódokra is vonatkozó hatállyal.

Ezt a jövőre is kiterjedő mozzanatot Herimannus Augiensis Péter 1045. évi hűbéri hódolásánál adja elő: Péter király Henriknek „átadta Magyarországot, miközben a magyarok előkelői neki és utódainak esküvel hűséget fogadtak (principibus Ungariorum fidelitatem illi et successoribus eius iuramento fir-mantibus), amely országot (Péter) végül is tőle élethosszigan való birtoklásra visszacapott”. Ugyancsak Herimannus híre szerint 1047-ben még András király is „alávetést, évi adót és odaadó szogálatot ígért a császárnak (suam . . . subiectionem, annum censum et devotam servitutem), ha megengedi, hogy a királyi hatalom (regnum) az övé legyen”.¹³

Magyarországnak ezt a császári alávetését az 1050-es évek elején IX. Leo pápa is „solita subiectio”-nak tekintette és ennek címén a „régí adók megfizetését (prisca persolvere tributa)” tanácsolta az ország urainak.¹⁴

Árpád-kori hazai forrásaink közül az ismertetett birodalmi felfogáshoz hasonlóan Szent Gellért legendái ábrázolták Aba Sámuel-t. Őt magát ui. Péter ellen lázadó alattvalónak, uralmát pedig már gyökerében törvénytelennek írják le. Életrajzai az 1046-ban vértanúságot szenvedett püspököt mint Péter tántoríthatatlan hívét és a bitorló Aba szenvedélyes ellenfelét mutatják be:

„(István) után Pétert koronázták királlyá. Bár neki az ország előkelői valamennyien esküvel fogadtak hűséget, Aba nádorispán Pétert elűzvé, mind a királyi koronát, mind a királyi udvart magának bitorolta. Amíg ő uralkodott, egyik vér a másikat érte, amint a próféta mondja, azaz bűn bűnre halmozódott. A nagybójt szent napjaiban ugyanis tisztos embereket — mindahányan voltak, tanácsabelit — füttykössel és doronggal úgy merészelt agyonveretni, mint a jószágot, vagy lélek nélküli barmokat. Miután Marosvárra, Szent Gellért püspök székhelyére ment a hűsvéti szentség vételére, az Úr feltámadásának napján előkelőket és püspököket küldött a szent főpásztorhoz, hívni kezdte Szent Gellértet, hogy az ő keze helyezze fejére az ország koronáját. Amikor ő ellenkezett és nem akart jönni, a jelenlevő püspökök koronázták meg, nagy pompával, és a nép meg a papság kíséretében a templomba vezették. Am az Isten embere, akit eltöltött a Szent Lélek . . . a szószékre lépve rettenthetetlenül fenyeíteni kezdte kegyetlensége miatt a királyt: „A szent bőjt megtartása a vétkeseknek bűnbocsánatra, az igazaknak jutalomra adatott, de te, király, kardod öldöklésével mocskoltad be, tőlem pedig elragadtad atya nevetem, mert íme, ma nélkülöznom kell édes fiaimat. Nem érdemelsz hát e napon semmi bűnbocsánatot. Mivel pedig Krisztusért készen állok a halálra, megmondom a jövőndőt. Íme, az elkövetkező harmadik évben le fog rád csapni a megtorlás kardja, amely elveszi majd tőled hitszegéssel szerzett királyi hatalmadat.”¹⁵

A nagyobb Gellért-legenda bemutatott részlete Abának és híveinek „mentésére” nem hoz fel semmit, és Péter elűzését semmivel sem motiválja. Ebben a dologban még annyit sem tesz, mint az Aba iránt más tekintetben szintén ellenséges *Annales Altahenses* vagy a magyar krónika, amely nyíltan osztályszempontból gyűlölködik Aba ellen. A legendaszerző magatartásának több fontos oka is lehetett.

Az a hír, hogy Abát és híveit a pápa anathémával sújtotta, hosszú ideig éreztette hatását a királynak és támogatóinak a hazai egyházi körökben való

¹³ TRILLMICH—BUCHNER, id. kiad. 678 és 686.

¹⁴ GOMBOS, *Catalogus fontium* . . . 2466.

¹⁵ *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Edendo operi praefuit SZENTPÉTERY, E. Bp. 1937—38. röv. SRH II. 500.

megítélésére. Magának a kiközösítés tényének az ismeretét itthon fenntartotta a krónikának erre vonatkozó adata,¹⁶ amelyet az Altaichi Évkönyvből merített.

A legenda a pápai anathémát említés nélkül hagyja, bár a krónikából a hírt ismernie kellett. Mégis két dolog miatt ítelteti el Gellérttel Aba Sámuel: az urak elpusztíttatásáért és Péter trónfosztásáért. Ez utóbbi volt a római kiközösítés jogcíme is. A legenda Gellérttel kb. Aba kiközösítését végeztette el, amikor a szent püspökkel megtagadatta a királytól az ünnep alkalmával a (legalább szentelmény-jellegű) koronázást, valamint a bűnbocsánatot, és ezt az utóbbit, mint megyés főpáasztorral a székesegyházban ünnepélyesen ki is hirdette. A legendaszerző tehát Gellért ilyen szerepeltetésével mintegy pótolta a pápai átok hírének mellőzését. Erre az eljárásra jó oka volt, ahogyan az alábbiakban ki is fog tűnni.

A legendában Gellért halált megvető bátorságának hangsúlyozása kétségtelenül püspöktársainak elvtelenségét és Aba iránti szolgálalkúságát emeli ki, sőt Aba cinkosaivá is bélyegzi őket. A legenda ábrázolása a pápai anathéma elhallgatásával egyáltalán nem enyhített Aba megítélésének szigorúságán, mert a neki tulajdonított vétkekért a legenda szerint a vértanú püspök de facto kiközösítette, és Gellért próféciája a feloldozást nem nyert bűnös kiközösítési ítéletének végrehajtását (vagyis uralmának elvesztését) is megjövendölte.

Azonban pontosan itt vetődik fel Gellért tényleges szerepe és a legenda előadásának szavahihetősége.

Elsősorban az Altaichi Évkönyv szerint, de még a Gellért-legenda alapján is szerfelett kétséges ti., fellépett-e egyáltalán valaki Aba ellen az akkori magyar püspöki kar tagjai közül, pl. akár maga Gellért? Legendájának előadása Gellért állítólagos kivételével a hazai püspököknek Aba iránti hűségét tanúsítja.

Az Annales jól ismert szövege szerint továbbá 1041-re, azaz rövid három év alatt, Péterrel, a Szent István utódjelölése alapján trónra jutott királlyal meghasonlott mind Gizella, István özvegye, mind pedig az egész hazai vezető réteg. Péter Gizellával szemben kíméletlen kincstári szempontokat érvényesített: „minden jószágától megfosztotta. Előbb birtokait (praedia) vette el erővel, amelyeket férjétől még annak életében kapott, majd pénzét, amely külön volt neki, és esküvére kényszerítette, hogy a maradékból sem ad senkinek az ő engedelmé nélkül”. Péter ezután az özvegyet szabályosan internálta.¹⁷

Az évkönyv a továbbiakban Péterrel szemben a magyar urak eljárását a hűbérjog szempontjából gáncsolhatatlannak, egyenesen kifogástalannak írja le, amire egészében még Istvánnak tett esküjük kötelezte őket. Gizella ui. eszerint

„összehívta az ország előkelőit és emlékeztette őket neki tett esküjükre. Ők az irgalmasságtól vezetettve, azt tanácsolták a királynak (Péternek), hagyja abba az igazságtalanságot, hogy ne essenek mindannyian vele együtt siralmas esküszegésbe. Holott gyakran figyelmeztették, rosszakarata és gonoszsága mégis végig kitartott makaosságában. Végül tudtára adták, hogy *nem akarnak esküszegők lenni és elpártolnak tőle*, ha a matrónának nem adja meg, ami az övé. Mivel azután mindezt semmibe vette, és mit sem szívelt meg abból, amit mondtak neki, Isten kegyelméből elérkezett az ideje annak, hogy véget érjen elvetemültsége . . . mivel sehogyan sem hajlott a szavukra és erről egyetlen szót sem tartott

¹⁶ SRH I. 331

¹⁷ *Annales Altahenses* ad 1041. Id. kiad. 24

érdemesnek még csak meghallgatni sem. Ennek láttán az ország előkelői egyetértve elhatározták, hogy megölik (Péter) egyik hűbéresét (quendam illi fidelem), Budót, mindezeknek a gazzágoknak az értelmi szerzőjét, akinek tanácsára (a király) tett mindent, mint-hogy szándékának teljesen megfelelt. Ezért a királyhoz menve, állhatatosan követelték kiadatását halálbüntetés céljából, mint mindannyiuk közellenségéét, aki országának és honfitársainak vesztére tör (quasi omnium illorum hostem communem, qui terrae suae et comprovincialium, tractaverit perniciem) . . . Megragadván őt, darabokra tépve ölték meg és két kisgyermekének a szemét vájták ki. Ezért a király nagyon megrémült és még azon az éjen kevesedmagával bajor földre menekült . . . A magyarok pedig, amint látták, hogy elmenekült, új királyt állítottak. Obo volt a neve, és ahogyan a királyokat szokás, hamarosan felszentelték . . . Ez a király tehát zsinati tanácskozást tartván, a püspökök és előkelők együttes elhatározása alapján mindazoknak a törvényeknek a megsemmisítését rendelte el, amelyeket Péter törvénytelenül, önkényének megfelelően hozott, és két erőszakkal elvett püspökséget (Aba) vissza akart adni a főpásztoroknak. Mivel azonban másokat szenteltek fel, ezt az ügyet fenntartotta a római pápa döntésének (. . . rex idem habito sinodico concilio cum communi episcoporum et principum consilio omnia decreta rescindi statuit, quae Petrus iniuste secundum libitum suum disposuit, et episcopis duobus pontificia vi sublata reddere voluit, sed quia alii ordinati erant, hoc Romani praesulis iudicio reservandum censuit . . .)¹⁸

Hosszan kellett idézni a gyakran elemzett, ismert szöveget, mert fontos tanulságai mostanában kevés figyelemben részesülnek. Vitathatatlanul 11. századi bajor kútfő szavai ezek, fontosságukon az sem változtat, ha voltaképpen magyar eredetű tradíción alapulnak. Ez csak fokozhatja jelentőségüket. Ám Péter bukásának és Aba trónra kerülésének végtére is német forrásban fenn-tartott előadását olvashatjuk az idézetekben és az altaichi bencés az egészszel azonosította magát, informátorának kilétére való tekintet nélkül. Mivel a szerző a mű egyéb helyein Aba elszánt ellenfelének mutatkozik, előadása egészében Abára vonatkozó birodalmi álláspont részét közvetíti 1041-nél is. Az ennél az évnél olvasható, méltányoló megítélést az évkönyvíró minden esetre jól be tudta építeni abba a rendkívül kedvezőtlen összképbe, amelyet Abáról nyújtott.

Az 1041. évi bejegyzés bemutatott szövege igazában az Abát uralomra jutató mozgalom védőbeszédének is tekinthető. A magyar előkelők fellépését a hűbérjog szempontjából egyenesen példásnak mutatja be, amely a király iránti hűséget hajszálnyira sem sérti. A hűbéres lázadásának alapmozzanata, a hűbérúr személye elleni támadás az előadásból teljesen hiányzik, nem az ő életére és testi épségére törnek, hanem gonosz tanácsosáéra. Budót, a magyar előkelők nem gyilkolják meg, hanem halálra ítélik („ad paenam mortis”), olyan tényálladék alapján, amelyre bármelyik középkori törvénykönyv (Istváné is, Kálmáné is) halálbüntetést állapít meg: mint közellenséget, aki „terrae suae et comprovincialium perniciem” törekszik. A magyar urak ezt megelőzően, a hűbérjognak teljesen megfelelően, urukat többszörösen figyelmeztetik, és a hűbérviszony megszüntetésével, magára hagyással fenyegetik, mert nem akarnak büntársai lenni az esküszegésben. Ez utóbbi olyan eljárás, amelyre a hűbérurak és uralkodók vazallusaikat a Karoling-kor óta fel szokták hatalmazni, mint kívülállókkal szembeni kötelezettségvállalásuk szankciójára. Az évkönyv szerint Péter Budo sorsán megrettenve menekül el, de nem a személyét érintő fenyegetés miatt. A királyra alattvalói nem emeltek kezét. Péter ugyan egyenileg veszélyeztetve érezte magát, de épsége elleni, közvetlen alattvalói támadásról az évkönyv nem ad hírt. Ez pedig a dolog jogi megítélésénél

¹⁸ *Annales Altahenses* ad 1041. Id kiad. 25—26.

sokat nyom a latban. A szöveg szerint tehát a magyarok nem űzték el a királyt, hanem távozásával ő hagyta magukra alattvalóit, ami az uralkodói kötelességek nyilvánvaló megsértése.

Aba trónra léptének törvényessége szempontjából perdöntő körülmény, hogy ő — az Annales szerint — nem elkergetett király uralmát kaparintotta meg, hanem magukra hagyott alattvalók választottak maguknak király nem-létében mindenképpen szükséges, új uralkodót, aki nélkül állam a 11. században egyszerűen elképzelhetetlen volt.

Péter intézkedéseinek mérlegét az annalista azzal a visszatekintő összegezéssel vonja meg, hogy törvénytelenül önkényes törvényeket hozott, ezeket Aba a püspökök és előkelők „commune consilium”-a alapján semmisíti meg és Róma végleges döntése elé terjeszti a Péter által elűzött püspökök ügyét.

Ha csak a közölt hírek vizsgálatánál maradunk, az Annalesből világosan kitűnik, hogy Péterrel az István-kori püspöki kar is konfliktusba került: három év alatt két püspököt váltott le. Aba trónra juttatása és Péter intézkedéseinek megsemmisítése szintén a püspöki kar közreműködésével történt, anélkül, hogy a forrás bármelyik püspöknek, pl. Gellértnek az ellenkezését vagy Péter melletti kiállítását említene.

Feltűnő Aba király magatartása a kánoni szempontból megzavart jogrend helyreállításánál: nem maga állítja helyre a Péter által felbolygatott, eredeti állapotot, hanem — kifogástalanul egyházas módon — Rómához fordul. Az egyházjogász csak elismeréssel vehette tudomásul akármelyik középkori uralkodó ilyen eljárását. Aba és a püspöki kar viszonya az évkönyv szerint zavar-talan együttműködéssel indult. Péter bukását, a magyar előkelők magatartását és Aba uralomra kerülését az annalista hűbérjogi tekintetben minden esetre kifogástalannak és törvényesnek írja le.

Ez az előadás a jogi minősítés szempontjából határozottan nem azonos azzal, amit az Annales 1044. évi adata mond a magyarokról a pápai kiközösítés és az uralkodók elleni lázadás dolgában, és azzal sem, hogy Herimannus 1041. évi bejegyzése szerint „a hitszegő magyarok meg akarták ölni Péter királyukat, holmi Ovo-t téve királlyá”.¹⁹

Az Annales két megjegyzése közti összhang hiánya annál nagyobb nyomatókot ad az 1041. évi adat beállításának és jogossá teheti azt a következtetést, hogy az évkönyvíró itt magyar informátor tájékoztatását fogadta el és öltöztette hűbérjogi formájú gondolatmenetbe. Érvelése végül Aba és a magyar előkelők „rézigagságának” elismerése mellett is III. Henrik irgalmának magasztalásába torkolt, mint aki kegyelmébe fogadta az ellene szintén vétkes, méltatlan Pétert. Az 1044. évi feljegyzés azután az Abára és híveire sújtó istenítélet és pápai anathéma megörökítésével igazolja Péter császár-pártfogolta ügyét, aki legalább Henrikkel szemben elkövetett bűneiből megtért. Mindez a Péter iránti 1041. évi hazai felháborodás rajzának hitelét csak növeli. A felháborodás és ellenszenv akkora volt, hogy 1042-ben — Herimannus idézett adata szerint — Henrik az általa ideiglenesen megszállt országrész uraival sem volt képes Péter uralmát elfogadtatni („cum Petrum recipere nollent”), hanem másra bízta a kormányzást.

Az évkönyvíró Péter ‚bűnös’ vagy ‚megtért’ mivoltát jól felismerhetően mindenkor a birodalomhoz való viszony alapján ítélte meg.

¹⁹ TRILLMICH—BUCHNER, id. kiad. 674.

Van azután az Annalesnak a ménfői csata leírásában olyan adata, amely a továbbiak szempontjából nagyon fontos. Ez Pauler Gyula értelmező fordításában így hangzik: „Igen sok magyar püspök, pap, főúr fogságba jutott”.²⁰ Ez a hír határozottan azt mutatja, hogy Abával káplánjai és a püspökök bukásáig — legalábbis nyíltan — nem szakítottak, hanem a ménfői csatába is elkísérték. Gellért Abával való szembefordulásáról és Péter mellé állásáról itt sem tudunk meg semmit. Egészen másra kell azonban következtetnünk.

A pápai anathéma ti. az 1044. évi bejegyzés szerint mindazokat sújtotta, akik „regem suum dehonestarant”. Az évkönyv 1041—42—43—44. évi feljegyzéseit összefüggésükben olvasva, azt kell mondanunk, hogy ez a fenyíték értelemszerűen vonatkozott mindazokra a magyarországi püspökökre is, akik részeseek voltak például Péter törvényeinek megsemmisítésében. A hazai püspököknek azonban legalább egy része a kiközösítést nem vonatkoztatta magára, hiszen Aba oldalán a ménfői csatába püspökök is vettek részt! Gellért életrajzírójának ebben a helyzetben feltétlenül nagy gondot kellett fordítania annak igazolására, hogy hőse nem tartozott Aba pápailag kiközösített támogatói és az anathémával sújtott püspökök közé. Gellért szent hírét súlyosan veszélyeztette volna még az a pusztta gyanú is, hogy őt szintén érinti a Péter megbuktatóira kimondott pápai átok. A legendaíró ennek ügyesen elébe vágott. — Meg sem említette Péter megbuktatóinak pápai kiközösítését, a püspökkel az uralkodót nyilvános bűnösneként kezelte és vétkei közt szemére hányatta az egyébként elhallgatott pápai anathéma okát: a királyi hatalom hitszegő bitorlását, isteni büntetésnek nyilvánítva az Aba vesztét okozó, majdani hadjáratot.

A legendaíró ezt még azon az áron is megtette, hogy hősének püspöktársait a középkori olvasó előtt Aba bűntársainak tüntette fel. Gellért hősies magatartásának benyomását a többi főpap gyávasága, sőt cinkossága csak fokozhatta. Aba iránti viszonylagos megértést, vagy csak némi méltányosságot is annál kevésbé lehetett elvárni a legendaírótól, hiszen Gellértről a pápai kiközösítés gyanújának a lehetőségét is el kellett hárítania. A nagyobb legenda szerzője ui. forrásának, a krónikának előadásából feltétlenül tudott Péter ellenfeleinek pápai kiközösítéséről.

A legenda tanulságos módon használta fel és alakította át a krónikának (még tárgyalandó) elbeszélését. Lássuk tehát, hogyan oldotta meg a legenda-szerző a pápai anathéma által támasztott nehézséget, hogyan változott Aba és Gellért viszonyának ábrázolása a krónikában és a püspök két legendájában.

Az egyik érdekes jelenség a király Gellért általi megrovásának legendabeli időponteltolódása. A krónika Gellért fellépését ugyanannak az évnek az eseményeként adja elő, mint amelyben a ménfői csatát is leírja, a nagyobb és a kisebb legenda pedig „a jövő év harmadik évre” jósoltatja vele Abának a bosszúló támadást. A krónika tehát 1044., a nagyobb és kisebb legenda ellenben 1042. húsvétjára keltezi Gellért próféciáját. Fontos az is, miért rovatja meg a három forrás a püspökkel a királyt, és milyen büntetést helyeztet kilátásba neki. A krónika az előkelők lekaszabolásának okaként összeesküvésüket jelöli meg, a király parancsára való megöletésükről azt jegyzi meg, hogy gyónás és a halálra való készület nélkül pusztították el őket. A püspök ezért és nem egyéb-

²⁰ „episcopi, capellani, principes alii quamplures retrahuntur”. *Annales Altahenses* ad 1044. Id. kiad. 37. A fordítás: PAULER Gy.: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*. Bp. 1899² I. 88.

ért „róttá meg kánoni szigorral a királyt”. A két legenda ezzel szemben az összeesküvést szóvá sem teszi, megöletésüket már ezzel sokkal súlyosabban minősíti, mint a krónika és az utóbbiban három szóval említett „kánoni szigorú megrovást” lendületes vádbeszéddé kerekíti Gellért száján. A Gellért-életrajzok szerint továbbá hősiük a mérszárláson kívül olyasmit is Aba szemére lobbantott, amit a krónikában Gellért szóvá sem tett: Péter királyságának esküszegő bitorlását, az alattvalói lázadást!

A püspök által felrótt bűnlajstrom bővülésének arányában a jövendőlt büntetés is fokozatosan súlyosbodik: a krónika szerint a püspök Abának „megjövendőlte, hogy veszedelem vár rá”, vagyis a büntetést nem részletezi. A nagyobb legendában a prófécia szerint a megtorló kard „elveszi tőled az általad hitszegéssel szerzett királyi hatalmat”, a kisebb legenda szerint pedig ugyanez a kard „elveszi tőled a hitvány esküszegés álnokságával szerzett királyi hatalmat és életedet (tibi regnum fraude nequam periurii adquisitum et vitam)”.²¹

Szövegkritikai megfontolások alapján is bizonyos, hogy a krónika forrása volt a nagyobb legenda törzsszövegének, ez utóbbi törzsszöveg pedig alapja a kisebb legenda előadásának.

A szövegleszarmazás említett útjának a három forrásban lépésről lépésre megfellelly Gellért és Aba viszonyának az ábrázolása is, mégpedig abban az értelemben, hogy Gellért Abával való szembeszállásának kezdete korábbi időpontra tolódik, Aba vád tárgyává tett cselekményeinek száma nő, minősítésük egyre szigorúbb, és az értük kilátásba helyezett büntetés pedig ennek arányában súlyosbodik. A legendaíró Aba tetteinek olyan bírása, aki szemmel láthatóan gyűjti a király „vétkéit”, nincs tekintettel az „enyhítő körülményekre”, az előírható súlyosabb büntetést szabja ki és hősét, Gellértet, igyekszik minél korábbi időpontban kivonni Aba veszélyes, kiközösített társaságából. A középkori történetíró „bírói elfogultságának” világos esetével van dolgunk.

Annak felismerése, hogyan és milyen szempont szerint alakította át a legendaszerző Aba és Gellért kapcsolatának krónikabeli ábrázolását, útmutatást is ad állításai hitelének megítéléséhez. Eszerint ui. a Gellért-életrajzok beállításából korántsem szabad Gellért hajthatatlan Péter melletti és Aba elleni álláspontjára következtetni, hanem legfeljebb a legendaíróra, de az övére is csak megszorítással. Ő ui. olyan helyzetben volt, hogy kénytelen volt hősét a megismert módon beállítani. Gellért szentségének híret ti. beárnyékolta volna még az a pusztaság lehetőség vagy gyanú is, hogy együttműködött az anathémával sújtott Abával és bűntársaival. A legendaírónak ezt a gyanút egyszerűen ki kellett zárnia, Gellértet eleve mentesítenie. Dolga azonban annál nehezebb volt, mert Aba és a hazai püspöki kar együttműködéséről, Péter törvényeinek megsemmisítésében való „cinkosságukról”, meg a kiközösítésről világosan hírt adott az *Annales Altahenses* és a krónika, azaz köztudott dolgokról volt szó! Hősét a gyanútól ezért csak akként „tisztázhatta”, hogy egyszerűen kiemelte a főpaptársai közül, akik Aba mellett foglaltak állást, és szembefordította velük. Általánosságban ui. képtelenség lett volna tagadni a magyar püspökök itthon

²¹ A krónika előadása: SRH I. 329—330. a nagyobb legendáé SRH II. 500, a kisebbé II. 476. A három forrás kronológiájára és egymáshoz való viszonyára nézve HORVÁTH János megállapításait követem: *A Gellért-legendák forrásértéke*. MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 13(1958) 62—80. és uő.: *A Gellért-legendák keletkezése és kora*. Középkori kútfőink kritikus kérdései. (*Memoria Saeculorum Hungariae* I.) Bp. 1974. 147—163. Az ő fejtegetését a krónika elsőbbsége mellett újabb szövegkritikai érvekkel igyekeztem támogatni: *Századok* 1978. 247—248.

is, külföldön is jól ismert magatartását. Gellértnek, mint szentnek dicséretes kivétellé kellett válnia, és Abát kifejezetten el kellett marasztalnia az alattvalói lázadás ama hitszegésében is, amely jogcímül szolgált a római anathémához.

A legenda ezek szerint Gellért ábrázolásánál az egyetlen lehetséges kiutat választotta. Ilyen módon azt sem tekinthetjük kizártnak, hogy a legenda beállítására talán írójának személyes meggyőződését sem tükrözi híven, hanem vállalt szerepe, a szent megírandó életrajzának követelményei készítették a megismert eljárásra.

A legendaszerző tendenciáját ismerve, fokozott óvatosságot kell tanúsítani olyan további következtetések vonásánál, amelyek azon alapulnak, hogy a legendáiról alighanem forrásul használta hősének *Deliberatio*... című munkáját.²² Különösen jelentősnek tűnhet, milyen szavakkal biztatja a legenda szerint Gellért a vonakodó tolmácsot, hogy fordítsa magyarra Abát kárhóztató szózatát: „Félj az Istentől, tiszteljed a királyt, add hát elő atyai szavaimat”.²³ Mármost Gellért a *Deliberatio*ban szintén idézi ugyanezeket a bibliából való (vö. 1 Pet 2,17) szavakat a következő szövegkörnyezetben:

„Elhomályosult, mondja a biblia, az ő oktalan szívük» (Rom 1,21), nincs ostobább dolog, mint az ördögöt Isten elé helyezni, a testieket a lelkiek elé, a királyi süveget kézben markolászni, és Krisztus igéin taposni. Ó, szörnyűség! Gyakran látni ilyesmit. »Féljetek az Istentől és tiszteljétek a királyt«, mondja a biblia. Az Isten félelme és a király szeretete közt nem kicsi a különbség. Holott mégis a királyt félik, aki holta után csak féregnek és rothadásnak nevezhető, s a herceget tisztelik igen könnyelműen az isteni rendelés és törvény ellen, amelyet a Szent Lélek adott elő kincseiből.

Ó, hazugsága a világnak és esztelensége a földnek többre tartani az embert, a dögletes poloskabűzt, mint Azt, Aki által a királyok uralkodnak és megkülönböztetik, mi a helyes... Királynak azonban igazság szerint senki sem mondható, csak az, aki szolgálja az Istennek maga is. A biblia szerint »Isten kezében van a király szíve« (Prov. 21,1) mármint az Isten szolgájáé, aki az erények felé kormányozza magát, és nem a bűnökhez, az örök életre és nem a pokolra, Isten dicsőségére és nem a világ magasztalására. Azok azonban, akik csak azért királykodnak, hogy az legyen a nevük, hogy a népet zabálják, hogy az adókat hajhásszák, önmagukat dicsőítsék és az üres hírnév érdekében megtegyék az e világ vágya szerint való többi, bizony nem királyok azok, hanem felforgatók!... Ó azonban, Aki a nép bűnei miatt képmutató embert tart uralmon, egyelőre hagyja hatalmaskodni az efféléket, miként hajdan is engedett sok gyalázatosat és isteni felségével szembe szegülőt. Mostanában mégis hízélsz Isten szolgáinak neveznek néhányat... De nem kell az ilyesmit csodálatosnak tartani, amikor Nabukodonozor királyt is Isten szolgájának nevezte Őfelsége (Jer 43,10) holott mindenekelőtt az ördög szolgája volt. Mivel pedig ilyeneket művelnek, semhogy inkább titkolnák, az aljanép egész hada ellenünk fog uszuli...»²⁴

A Gellért-legendája írója minden bizonnyal a *Deliberatio* bemutatott sorainak ismeretében dolgozott és az idézett utolsó mondat alapján jövedöltethette meg vele a Vata-felkelést is.²⁵

Ennek a körülménynek a megállapítása könnyen csábíthat arra a feltevésre, hogy a legendaszerző *Deliberatiót* felhasználó és alkalmazó eljárása egyszer-

²² A szakirodalom erre vonatkozó hivatkozásait ismerteti KRISTÓ Gy., *Megjegyzések az ún. pogánylázadások kora történetéhez*. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica. tom. 18. Szeged, 1965. 29. 175. jegyz.

²³ „Deum time, regem honora, verba paterna prode”. SRH II. 500.

²⁴ A fordított szöveg latinul: Gerardi Moresenae Ecclesiae sev Csanadiensis Episcopi *Deliberatio supra hymnum trium puerorum*. Edidit G. SILAGI. Turnholti, 1978. 157—158.

²⁵ SRH II. 500. — A legenda Aba-ábrázolásának Gellért hiteles véleményeként való elfogadása és a *Deliberatio*ban kárhóztató királynak Abával való azonosítása azután azt eredményezte, hogy az utóbbi évtizedek szakirodalmában Szent Gellért Péter rendíthetetlen hívének és Aba kérelhetetlen ellenfelének szerepét kapta, Aba pedig „pogány

mind hitelesen értelmezi Gellért álláspontját is. Ilyen alapon a Gellért művében kérlelhetetlenül bírált, de név szerint nem említett királyt Abával kellene azonosítani.²⁶

Alapvető tény azonban, hogy a *Deliberatio* nem nevezi meg a kárhoztatott királyt. Ezért az Abával való azonosítás valószínűsége, amelyet a legendairó eljárása sugalmaz, éppen a legendaszerző módszerének ellenőrizhetőségétől függ.

A legenda Aba Sámuel és Gellért püspök-társait — ahogyan ez a krónikával való összehasonlításból jól megállapítható — bűnbakká tette, mégpedig alighanem azért, hogy a legenda hőse kétséget kizáróan mentesüljön a Péter lázadó alattvalóra sújtó kiközösítés gyanújától. A legendaszerzőnek a krónika felhasználásánál felismert, ilyen forráskezelő eljárása alapján azt kell mondanunk, hogy aligha dolgozta fel ettől eltérő céllal és módszerrel másik valószínű forrását, a *Deliberatiót* is. A krónika híreinél alkalmazott módszere nem ébreszt bizalmat a *Deliberatio* feldolgozásánál követett eljárása iránt sem. Ezért Abának és a *Deliberatio*ban bíralt uralkodónak az azonosítása — legalábbis újabb, pozitív bizonyíték felmerüléséig — nem fogadható el, mert ez az azonosítás az eddig rendelkezésre álló érvek szerint nem magának Szent Gellértnek, hanem csak életrajzírójának tulajdonítható.

Az *Annales Altahenses* alapján Abának Gellérttel való állítólagos ellentéte mindenképpen kétes, az pedig szinte bizonyos, hogy a király a pápaság iránt legalább trónraléptekor kifogástalanul egyházas magatartást tanúsított, a magyarországi püspökökkel meg éppen mindvégig együttműködött. Aba bukásához hozzájárulhatott az is, hogy ellene és hívei ellen Péter védelmének címén Henriknek sikerült pápai kiközösítés alakjában felhasználni azokat a kánonokat, amelyek az egyházi jog támogatásában részesítették a királyokat és hűbérurakat alattvalóikkal és vazallsaikkal szemben. Hadjáratait így Henrik szent háború jellegével ruházhatta fel. A Gellért-legenda eljárása fontos példája annak, milyen sokáig és hogyan befolyásolta a világosan politikai fogantatású anathéma az utókornak Abáról alkotott véleményét is. Nagyon érdekes körülmény azonban, hogy a Gellért-legenda nem árulja el, kié is az Abára sújtó kard, hanem elhallgatja, hogy Henrik forgatja!

Az Altaichi Évkönyv Abára vonatkozó híreinek előtérbe állítása, valamint a király és a magyar püspökök viszonyának ezen az alapon való vizsgálata új szempontokat adhat annak a társadalmi ideológiának az elemzéséhez és legalább egyik forrásának felismeréséhez, amelyet a krónika tulajdonít a kiközösített uralkodónak.

célzatú, egyházellenes . . . politikát folytató” uralkodóvá minősült át, „sőt az is felferült, hogy talán az eretnekekkel is szoros kapcsolatban állt.” KRISTÓ, 22. jegyz.-ben i. m. 29—33. és uő.: *XI—XIII. századi epikánk és az Árpád-kori írásos hagyomány*. Ethnographia 83(1972) 54. Az idézet innen való.

²⁶ Ezt az azonosítást támogathatná az a körülmény, hogy a *Deliberatio* régi kiadása (Albae Carolinae, 1790. ed. J. comes de BATHYAN) a kézirat alapján rövid lapszéli címeket közöl, amelyek összefoglalják a mű egy-egy részletének tartalmát. Az egyik ilyen lapszéli jegyzet szerint a munka egyik helyén „Tempora Ovonis describuntur” (98 l.). A 12. századi kódexet azonban SILAGI megállapítása szerint 15. századi kéz látta el ezekkel a jegyzetekkel, készítójük Johann Grünwalder püspök (1392—1452) egyik barátja volt. (SILAGI, G., *Untersuchungen zur Deliberatio supra hymnum trium puerorum des Gerhard von Csanád*. München, 1967. Münchener Beiträge zur Mediävistik und Renaissance-Forschung 1. 15. 3. jegyz.) A „Tempora Ovonis describuntur”-t tehát nem lehet elfogadni a szöveg egykorú, hiteles magyarázatának, mert legfeljebb humanizmus-kori kombináció.

BUZINKAY GÉZA

A magyar közművelődési lapok „élet- és jellemrajzai”, 1867–1890

— Rovatelemzési kísérlet —

A kiegyezés időszakának állandó magyar lapolvasó közönségét — eltekintve a politikai napi sajtóból tájékozódók széles rétegeitől — nagy vonásokkal két tömbre oszthatjuk: az általánosan és magas szinten művelt értelmiségiek szűkebb, illetve a városi értelmiségi-hivatalnoki foglalkozásúak és a kispolgárok népesebb csoportjára. Az előbbieknek készültek a revü típusú folyóiratok, mint például a *Budapesti Szemle*, a *Magyar Tudományos Akadémia Értesítője*, az *Új Világ* vagy a *Figyelő*, az utóbbiaknak pedig a közművelődési sajtó „enciklopédiai” lapcsoportja. Természetesen e két tömb gyorsan alakult, tagolódott és egymásba folyt, sőt nyomukban újabb rétegek nőttek fel, a hetvenes évek közepétől egyre világosabban.

A közművelődési sajtó a nemzeti művelődést kívánta elősegíteni, szórakoztató formában.¹ Feladatkörével szükségszerűen együttjárt a tartalmi heterogenitás. Szépirodalmi s politikai lapok, revük és szaklapok rovattípusai jelentek meg benne, bizonyos módosításokkal. Elképzelt olvasóközönségénél a folyamatos művelődésre nevelést, ennek megalapozását egy speciális állandó rovattípussal szolgálta: az „élet- és jellemrajzokkal”. Az „enciklopédiai” lapok portrékban mutatták be azokat a kortársakat, akiknek ismeretét a művelt embertől elvárták, s akiknek tetteivel, nézeteivel, eredményeivel a lap többi írásában foglalkoztak. Ez a fontos szerep teszi indokolttá, hogy alaposabban megvizsgáljuk a portrérovatokat.

Angol és francia példák alapján 1833-tól jelent meg a gyorsan népszerűvé váló lipcsei *Pfennig-Magazin*,² amelyben jelentős szerepet játszott a portrérovat is. Ettől kezdve a gombamód szaporodó német szórakoztató és családi lapoknak, többek között a *Vasárnapi Újság* egyik közvetlen mintájának, a szintén lipcsei *Illustrirte Zeitung*nak³ is állandó rovata maradt. A magyar lap-típus egészéhez hasonlóan ez a rovat is német mintát követett, és a *Vasárnapi Újság* nyomán az 1880 előtti összes korai „enciklopédiai” lapban jelen volt.

A magyar „enciklopédiai” lapokban az első vagy az első két oldalt foglalta el az életrajz szövege, legtöbbször a bemutatott személy arképével együtt. Nemegyszer második, sőt harmadik életrajz is megjelent a lap belsejében. Külön-

¹ A közművelődési sajtóra és fontosabb egyedeinek e korbéli irányára nézve I. BUZINKAY Géza: *A Vasárnapi Újság a dualizmus kor első felében, 1847–1890*. MKsz 1979, I, 25–42. l.; Uő.: *Közművelődési sajtó a dualizmus kor első felében*. ItK 1980, 5–6, 681–691.

² KIRCHNER, Joachim: *Geschichte des deutschen Zeitschriftenwesens*. Bd. 2. Wiesbaden, 1962, 140.

³ MIKLÓSSY János: „*Organum a nagy közönségért*”. (*A Vasárnapi Újság a Bach-korszak éveiben*.) Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1972. Bp. 1973. 334.

böző korok, nemzetek, foglalkozási rétegek és társadalmi osztályok képviselői kaphattak portrét. Egy-egy ilyen írás mindig tartalmazta a bemutatott alak fontosabb életrajzi adatait, a működésére, tevékenységére vonatkozókkal együtt, és a cikk írójától függően gyakran irodalmi színvonalú portrévá vagy karriermodellé is tágulhatott.

A rovat maga, az élet- és jellemrajzok cikktípusa nem volt azonban állandó. Egyedül a *Magyarország és a Nagy Világ* 1870-es évek közepi számaiban fedezhető fel az a törekvés, hogy típusilag rokonuljanak egymással a rovat cikkei. Akkor ott általában három részre tagolódtott a portré. Az első — legfeljebb első két — bekezdés a bemutatott személy élettörténetének, tevékenységének általános jelentőségét összegezte. Ezt követte az egész írás mintegy háromnegyedet-negyötödét kitevő karrierrajz, végül pedig az olvasó közelébe hozott egyéniség vázlatos bemutatása zárta a cikket. Ez utóbbi rész igen fontos volt, ez tartalmazta a szerző által kidomborítani kívánt életmód-magatartásmodellt. Itt esett szó a portré szereplőjének kinézéséről, kedélyéről, társalgási modoráról, családi életéről, vagyis mindarról, ami a nagy emberben ismerős vagy elérhető lehetett a közpolgár számára.

A nyolcvanas évek új lapjainak többségében e rovat jelentéktelenné rövidült és egyfajta részletezőbb gyászrovattá vált. A laptípusba tartozó *Magyar Salon* életrajzai viszont azért jelentenek eltérést az eredeti cikktípustól, mert felelő részben jóval magasabb, irodalmi mértékkel mérhető pályaképekké alakultak. A *Magyar Salon* életrajzainak a többi laphoz hasonló számbavételétől főleg azért tekintünk el, mert a hetilapokkal ellentétben ez a folyóirat előnyben részesítette az egy-egy téma köré csoportosított füzeteket, tehát az adott évek portréinak áttekintése nem a lap érdeklődési irányára, ennek mélységére vetne fényt, hanem pusztán a megfelelő időszakokban sorra került témakörökre.

A módszerről

Az életrajzi rovatok kvantitatív elemzésével olyan általános adatokat szeretnénk nyerni, amelyekre később a tartalmi szempontú vizsgálat épülhet. Nem foglalkozunk most tehát bővebben azzal, hogy kik voltak azok az egyének, akik a rovatban szerepeltek, működésük, jelentőségük melyik oldalát és mennyire vették figyelembe a lapok — csupán azzal, hogy az egyes lapok számára milyen csoport, típus tagjaiként, megtestesítőiként voltak jelen.

Egy lehetséges statisztikai elemzési módszer sajtótörténeti jelentőségét abban látjuk, hogy összehasonlításra alkalmas adatokkal szolgál a vezér- és iránycikkeket nélkülöző laptípusok esetében is (revük, magazinok, családi és szórakoztató lapok, élelapon, női lapok, gyermek- és ifjúsági lapok).

A sajtó kvantitatív elemzésére több példát találtunk a külföldi szakirodalomban,⁴ azok azonban meghatározott téma elemzésére szolgáltak. Most arra

⁴ Néhány éve ilyen elemzés jelent meg például arról, hogyan reagáltak Berlin napilapjai 1871 első félévének eseményeire, főleg a párizsi kommünre. (Koch, Ursula E.: *Berliner Presse und europäisches Geschehen 1871. Eine Untersuchung über die Rezeption der großen Ereignisse im ersten Halbjahr 1871 in den politischen Tageszeitungen der deutschen Reichshauptstadt*. Berlin (West), 1978.) A szerző itt az egyes eseményekre vonatkozó cikkek darabszáma mellett ezek hosszát, a sorok mennyiségét is kiszámította, s ebből kiindulva végezte el az értékelést és rangsorolást. Bonyolultabb, de nagyobb eredményeket nyújtó módszert dolgozott ki Alvar Ellegard, amikor a darwinizmusnak az angol sajtóbeli

teszünk kísérletet, hogy az önelvű sajtótörténeti kutatásban értékesítsük módszertani eredményeiket.

A statisztikus módszer alkalmazásában a mérséklet mellett óvatosan is igyekszünk eljárni. Okulnunk kellett abból, hogy nem eléggé átgondolt és a tárgyra külsődlegesen ráerőltetett szempontok alapján milyen bizonytalan és hamis adatokat lehet nyerni. Erre korábbi dolgozatunknak az életrajzi rovatokra vonatkozó néhány százalékos adata a jó példa:⁵ az elnagyolt és számszerűen hamis adatokat csak az mentheti, hogy az általuk jelzett tendencia legalább nem bizonyult tévesnek.

Az életrajzi rovatok alakulását most sajátosan tagolt tevékenységi-társadalmi szempontból és földrajzi — nemzeti oldalról vettük szemügyre. Először is a közművelődési lapok saját szemléletétől nem idegen, főként tevékenységek szerint elváló csoportokba osztottuk az életrajzokat. A politikai életrajzok közé vettük fel a székebb értelemben vett politikusokon kívül az uralkodók és a katonák portréit is. A gazdasági portrék közé azokét számítottuk, akiket ilyen tevékenységük miatt ítélték bemutatásra érdemesnek a lapok, mint például Sina Simont, Ganz Ábrahámot, A. Rotschildot vagy F. Lessepsset. A szellemi foglalkozásúak csoportját a művészek, tudósok, szabadfoglalkozású értelmiségiek alkotják. Társadalomtörténetileg a legnehezebben körülhatárolható kategória azoké, akik társadalmi tevékenységük miatt kaptak portrét. E lapok fontosnak tartották, hogy szerepeltessék azokat, akik egy kisebb vagy nagyobb közösség érdeklődésére vagy tiszteletére igényt tartottak, s népszerűsítésük, bemutatásuk nem állt szoros kapcsolatban azzal, hogy az illető arisztokrata főispán, püspök, polgármester, néptanító vagy a pesti zsinagóga főkántora-e. Ebben az értelemben a polgári értékelésmód sajátos formáját testesítette meg e csoport. E négy kategórián kívül indokolt volt külön feltüntetni a nőkről készített jellemrajzokat. Ezek ugyan a társadalmi és a szellemi csoportokba is beoszthatók lettek volna, de akkor lehetetlenné vált volna, hogy figyelembe vegyük: e jelentős részben nőolvasókra számító laptípus mekkora jelentőséget tulajdonított a szűkebb családi körből kilépő, a nyilvánosság előtt mind nagyobb szerepet vállaló nőknek, egyáltalán figyelték-e rájuk? Végül külön kellett csoportosítani a történelmi portrékat, hiszen ezek nem a fenti, tevékenység szerinti tömbök közé illeszkedtek, hanem egy más, a történelem iránti érdeklődésre utaltak. Úgy is mondhatjuk: a szociológikus érdeklődést kifejező öt horizontális szemléletű csoporthoz ez utóbbi mint az időbeliségre vonatkozó vertikális szemléletű csoport társult.

A térbeli-nemzeti tagolódásnál a külföldi portrék között megkülönböztettük a nyugat-európai, a német, a közép-kelet-európai csoportokat, figyeltünk a balkáni, a török, az orosz, az olasz, a spanyol és a távoli kuriózumokat jelölő egyes csoportokra is. A nyugat-európai és angolszász csoportot kis híján teljes egészében a francia és az angol jellemrajzok tették ki, mellettük legtöbbször

jelentkezését és értékelését kutatta. (ELLEGARD, Alvar: *Darwin and the General Reader*. Göteborg, 1958.; Uő.: *Readership of the Mid-Victorian Press*. Göteborg, 1957.) Ellegard 107 darab 1859 és 1872 közötti angol periodika — politikai és egyházi lapok, revük és magazinok — adatait dolgozta fel és elemezte ki, a sajtóinformációk számát és mélységét egyaránt figyelembe vevő skálarendszerekkel. Elemzéseinek közlésében figyelemre méltó sajtótörténetírási újdonság volt, hogy a táblázatokat szemléletessé és így könnyebben áttekinthetővé, értelmezhetővé tette, amikor feldolgozta diagramokká.

⁵ Vö. BUZINKAY Géza: MKsz i. h.

csak az észak-amerikaiak voltak jelen évi egy-egy portréval. A német és osztrák-német csoportnál a Habsburg-család tagjainak besorolása volt kérdéses, amit úgy oldottunk meg, hogy a család magyarországi ágából származókat a magyar életrajzok közé soroltuk, a többieket — beleértve Ferenc Józsefet is — a németek közé. (Az őket bemutató portrék száma évente két-háromra rúgott.) A közép-kelet-európai portrék csoportjába a közvetlenül szomszéd népek képviselői kerültek, függetlenül attól, hogy a Habsburg-birodalomba tartoztak-e vagy sem; ide számítottuk a horvátokat is (a bolgárokat és görököket azonban a balkáni csoportba osztottuk be).

A megoszlásra vonatkozó adatokat több szempont alapján kiválasztott évekből gyűjtöttük össze. Első évnek a politikailag viszonylag nyugodt 1868-as évet választottuk, mert a korábbiakban annyira előtérben állt a politikai érdeklődés, hogy az az adatokat torzította volna. Befejező dátumként tartottuk magunkat az 1890. évhez. A politikailag nyugodt 1868. után az egyik választási év, 1872. következik, majd — abból a feltételezésből kiindulva, hogy Tisza Kálmán hatalomra jutása szemléleti változásokat is eredményezett — az 1875-öt megelőző és követő év. 1879-t nemcsak a balkáni válság átmeneti csillapodása miatt választottuk ki, hanem az új lapalapítások miatt is. Egy újabb, politikailag-társadalmilag „forró” év (1883.) után a csendesebb 1886. előzi meg a korszakzáró dátumot.

Az életrajzokat darabszámban és az összehasonlítás érdekében lehetőleg százalékos arányszámban is megadjuk. A százalékos adatok a tevékenységi körök szerinti bontásnál az egyes csoportoknak az összes életrajzhoz, a földrajzi—nemzeti bontásnál az összes külföldi életrajzhoz viszonyított arányát jelölik. A táblázatokat diagramokká is feldolgoztuk a szemléletesség érdekében. Az elemzés során készített összes táblázat és diagram közlésére a terjedelmi korlátok miatt nem nyílt lehetőség, ezért itt csupán a legjellemzőbb adatokat tartalmazók és az összehasonlítást lehetővé tevők kaptak helyet.

A portrérovatok általános átrendeződése, a politikai és a történelmi életrajzok

A *Vasárnapi Újság* életrajzi rovata 1890-ig mérsékelt ütemben, fokozatosan gyarapodott. Két esztendőben, 1876-ban és 1883-ban jelentkezett erősebb, illetve mérsékeltbb visszaesés. A korszakhatárainkat jelölő két időpont között szerkezetileg a legjelentősebb változás az volt, hogy a politikai portrék igen erősen visszaestek (51,7%-ról 16,2%-ra), a történelmieket viszont felíveltek (3,5%-ról 24,3%-ra). A többi csoportnál mindössze kismérvű gyarapodás állott be. (1. táblázat, 1. diagram)

A *Magyarország és a Nagy Világ* esetében már 1874-ben megindult a rovat erős visszaesése, és 1876—79 között az a mélypontra stagnált. A politikai portrék itt is erősen visszaestek (53,5%-ról a lap megszűnését megelőző 1883-i 29,3%-ra; sőt 1874-ben csupán 19,7%-ot tettek ki), helyettük a szellemi portrék vették át a legnagyobb csoport szerepét (1868: 22,5%, 1883: 31%). (2. táblázat, 2. diagram)

A politikai portrék alakulása sajátos volt: ez az egyetlen olyan csoport, amelyik mindkét lapban majdnem következetesen ellentétes módon gyarapodott vagy csökkent, mint a rovat egésze. Ez arra mutat, hogy ez a csoport meghatározó jelentőségű volt: visszaszorított másokat vagy helyet adott nekik. Abból, hogy egyedül akkor ugrott meg az ide sorolható életrajzok száma, amikor a rovat egésze mélypontjára jutott, az a következtetés vonható le,

1. táblázat

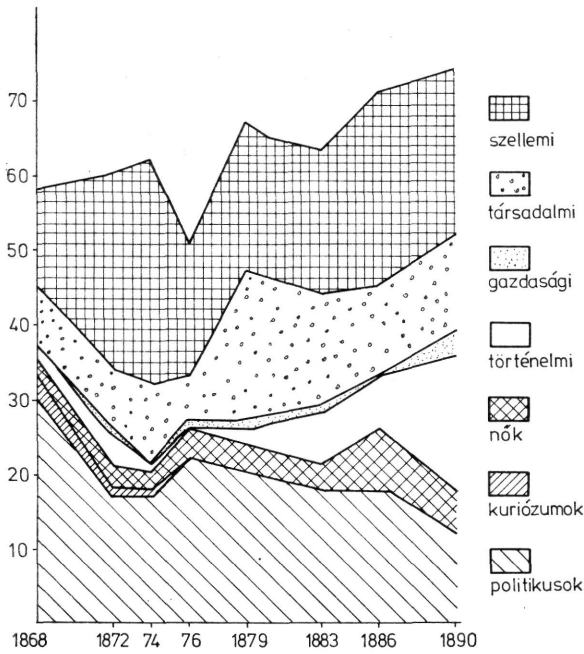
A Vasárnapi Újság életrajzi rovatának megoszlása

Év	politikai		szellemi		társadalmi		gazdasági		történelmi		nők		kurióznumok		összesen db
	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	
1868	30	51,7	13	22,4	8	13,8	—	—	2	3,5	2	3,5	3	5,1	58
1872	17	28,3	26	43,3	8	13,3	1	1,7	4	6,7	3	5,0	1	1,7	60
1874	17	27,4	30	48,4	11	17,7	—	—	1	1,7	2	3,2	1	1,6	62
1876	22	44,0	17	34,0	6	12,0	1	2,0	—	—	4	8,0	—	—	50
1879	20	29,8	20	29,8	20	29,8	1	1,5	2	3,0	4	6,0	—	—	67
1883	18	28,6	19	30,2	15	23,8	1	1,6	7	11,0	3	4,8	—	—	63
1886	18	25,3	26	36,6	12	17,0	—	—	7	9,7	8	11,4	—	—	71
1890	12	16,2	22	29,7	13	17,5	3	4,1	18	24,3	6	8,2	—	—	74

2. táblázat

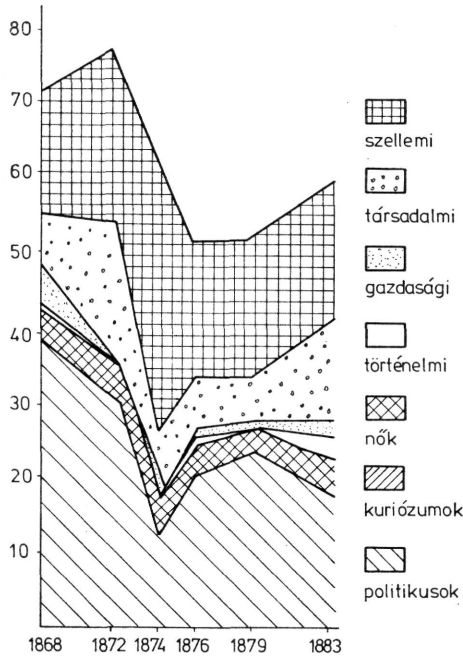
A Magyarország és a Nagy Világ életrajzi rovatának megoszlása

Év	politikai		szellemi		társadalmi		gazdasági		történelmi		nők		kurióznumok		összesen db
	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	
1868	38	53,5	16	22,5	7	9,9	5	7,0	1	1,4	4	5,6	—	—	71
1872	30	39,0	23	29,9	19	24,7	—	—	—	—	5	6,5	—	—	77
1874	12	19,7	35	57,4	8	13,1	1	1,6	—	—	5	8,2	—	—	61
1876	20	39,2	18	35,3	7	13,7	1	2,0	1	2,0	4	7,8	—	—	51
1879	23	45,1	18	35,3	6	11,8	1	2,0	—	—	3	5,9	—	—	51
1883	17	29,3	18	31,0	13	22,4	2	3,4	3	5,2	5	8,6	—	—	58

1. diagram

A Vasárnapi Újság életrajzai tevékenységi körök szerint (db)

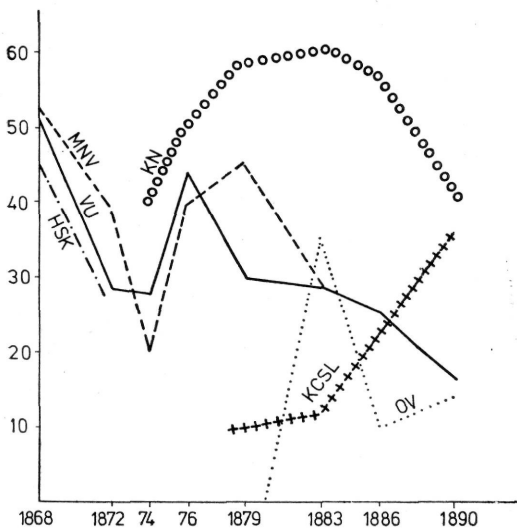

2. diagram

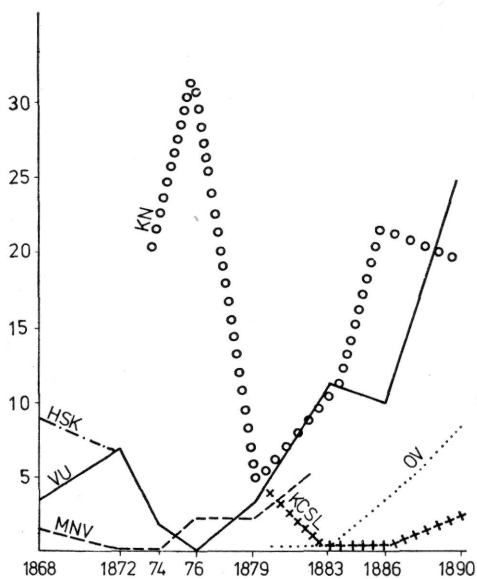
A Magyarország és a Nagy Világ életrajzai tevékenységi körök szerint (db)

3. táblázat
A Képes Néplap életrajzainak megoszlása

év	politikai		szellemi		társadalmi		gazdasági		történelmi		nők		kuriozumok		összesen db
	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	
1874	2	40,0	1	20,0	1	20,0	—	—	1	20,0	—	—	—	—	5
1876	8	50,0	1	6,2	—	—	1	6,2	5	31,2	1	6,2	—	—	16
1879	14	58,3	3	12,5	1	4,2	—	—	1	4,2	3	12,5	2	8,3	24
1883	6	60,0	—	—	1	10,0	—	—	1	10,0	1	10,0	1	10,0	10
1886	8	57,1	1	7,1	1	7,1	—	—	3	21,6	—	—	1	7,1	14
1890	9	40,9	2	9,1	3	13,6	—	—	4	18,2	2	9,1	2	9,1	22

3. diagram
A politikai életrajzok a lapokban (%)

4. diagram
A történelmi életrajzok a lapokban (%)

hogy a politika elvonta a figyelmet a többi területtől. Azt mondhatjuk tehát, hogy mind a szerkesztői tájékozódás, mind az olvasói igények még a közművelődési sajtó „enciklopédiai” laptípusát is erősen politikus érdeklődésűvé tették. Ez érdekes tünet, hiszen nem nevezhetjük természetesen, hogy a politika ilyen mértékben szabályozó szerepet játsszék a közművelődési lapokban. A magyarokkal leginkább rokonítható német családi lapokból hiányzott ez a jelenség, a közvetlen politizálás is. Ez alapvető különbség a két változat között. Bár 1890-ig úgy látszott, hogy a *Vasárnapi Újság* alakulásának tendenciája a német nyelvterületen korábban és világosabban elkülönült sajtótípusát követi és irodalmias-ismeretterjesztő családi lappá válik. A nyolcvanas évek végére megváltoztatott alcímében, egész szerkezetével ezt hirdette,⁶ ám az aktualitásokat ábrázoló képanyag növelésével ellenkező irányban indult el. A századfordulóra pedig már az *Illustrated London News*, az *Illustration* és a *Berliner Illustrierte Zeitung* magyar társa kívánt lenni, saját hagyományai megőrzése mellett. Vagyis továbbra is többféle funkciót töltött be.

A politikai portrék csoportjának nem csak a középosztálybeli családoknak készülő „enciklopédiai” lapok életrajzi rovatában volt ilyen döntő súlya. A *Képes Néplapban* — mely a paraszti kézműves családokhoz szólt, s törzsanyagát a *Vasárnapi Újság*ból válogatott, rövidített cikkek, valamint képanyag alkotta — még szembetűnőbb volt ez a szerep: itt már túlsúlyá is változott. (3. táblázat) A kevés portré nagyobb része mindenkor politikusokat mutatott be, s csak 1886 után lett érzékelhető a többi csoport növekedése.

Az 1870-es évek végéig a különböző közművelődési lapok között közel azonos arányban szerepeltek a politikusok. (3. diagram.) A nyolcvanas évtizedben ez a viszonylagos összhang megbomlott, és e téren már számottevő különbség mutatkozott az egyes lapok között.

A *Vasárnapi Újság*ban eleinte jelentéktelenül kevés történeti jellemrajz volt, 1876-ban ezek hiányoztak is. A nyolcvanas években viszont gyorsan szaporodtak, s 1890-ben a szellemi portrék után a második legnagyobb csoportot alkották. A politikai életrajzoktól eltérően Nagy Miklós lapjai az 1880-as években sokkal jobban növelték a történeti portrék számát, mint akár a *Magyarország* és a *Nagy Világ*, akár ez évtized új közművelődési lapjai. (4. diagram)

A gazdasági és társadalmi portrék

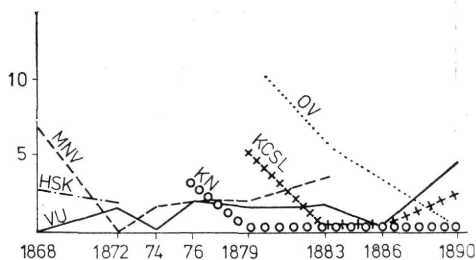
1890-ig a gazdasági foglalkozásúak életrajzainak száma a *Vasárnapi Újság*-ban nem volt számottevő, jelenlétük is csak akkorra vált észrevehetővé. Végig az egész korszakban évente legfeljebb egy ilyen portré jelent meg, s ez a szám háromszorozódott meg (4,1%) a korszakzáró évben.

A hatvanas évek végén, a hetvenesek fordulóján a többi „enciklopédiai” lap (*Hazánk s a Külföld*, *Magyarország és a Nagy Világ*) e téren felülmúlta a *Vasárnapi Újságot*, s Ágai lapja a megszűnése előtti időszakban is még kevéssel több gazdasági portrét közölt. Egyébként szinte szabályszerűen következett be az, hogy az újonnan induló lapok megindulásukkor közöltek gazdasági életrajzokat, majd néhány éven belül teljesen kihagyták őket. (5. diagram) Ez pedig azt jelenti, hogy a sikeres gazdasági tevékenység mint karriermodell, a

⁶ Uo.

polgári self-made man típus hullott ki belőlük, az amelyik a hasonló angol lapfajta egyik központi tárgya volt már évtizedekkel korábban.⁷

Ezt a karriermodell funkciót — a szellemi portrék néhány darabja mellett — a társadalmi életben szereplők életrajzainak egy része töltötte be. Ezek általában a kitartó tanulás és néhány erkölcsi tulajdonság (például állhatatosság,

5. diagram

A gazdasági életrajzok a lapokban (%)

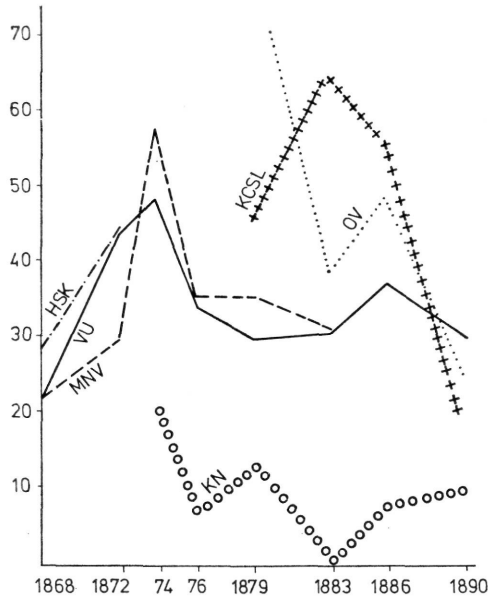
megvesztegethetetlen öntudat, hazafiság) sikerét, elismerését hirdették. E csoport a politikai és a szellemi portrék kettős szorításának hatására alakult: fő feladata az lehetett, hogy részben tágítsa a bemutatásra érdemesek két hagyományos kategóriáját, részben pedig a társasági beszéd témákhoz ismereteket nyújtson. Az mindenesetre kétségtelen, hogy ha elmosódó határok között is, de a szemléleti polgárisítás sajátos változatát szolgálta.

A szellemi-művészeti életrajzok

A tudósok, művészek és szabadfoglalkozású értelmiségiek jellemrajzainak közlése a laptípus programjából következett. A *Vasárnapi Újság*ban mégsem uralkodott ez a csoport a többi fölött, csupán a politikaiakkal azonos nagyságrendű alkotóelem maradt. E két csoport a hetvenes évek végének és a nyolcvanas évek végének kivételével egymással ellentétes mozgást végzett. Leginkább itt tűnik szembe, hogy a tudósok — művészek iránti érdeklődés fokozódása vagy lenyuhulása a politikai eseményeknek rendelődött alá.

A különböző lapok szellemi életrajzainak mennyiségi aránya, illetve egy-egy lapon belül a többi életrajzhoz viszonyított részesedése markáns különbségeket jelez az egyes időszakokban. (6. diagram) Az „enciklopédiai” lapokban 1874-ig meredeken felívelt e portrék részesedése, utána visszaesett, a nyolcvanas években pedig kisebb változásokkal tartotta az összes életrajz mintegy harmadát elfoglaló helyét. A néplapot képviselő *Képes Néplap*ban volt a legalacsonyabb e portrék aránya, sőt 1883-ra nullára is csappant. Ettől kezdve jelentéktelenül gyarapodott. A nyolcvanas évek új családi lapjaiban (*Ország-*

⁷ KELLETT, E. E.: *The Press*. In: Young, G. M. (ed.): *Early Victorian England*. London, 1934. Vol. 2. 43. 1.

6. diagram
A szellemi életrajzok a lapokban (%)

Világ, Képes Családi Lapok) volt a legmagasabb az arányuk; az évtized végén viszont itt zuhanásszerűen csökkenni kezdtek — párhuzamosan a politikai portrék emelkedésével. (Vö. 3. diagram.)

Nők a közművelődési lapok portréi között

A nőket — színészeket, énekeseket és arisztokratákat, uralkodócsaládok tagjait — bemutató életrajzok száma fokozatos növekedéssel, az 1860-as évek végi és 70-esek eleji évi 2–3-ról a következő évtized végére 6–8-ra nőtt a *Vasárnapi Újságban*. A nők ilyen — a gazdasági foglalkozásúaknál nagyobb mérvű és folyamatosabb — térnyerése mindegyik lapokonál hasonlóképpen történt, csupán a *Képes Néplap* esetében esett vissza e portrék száma olykor a nullára.

A női életrajzok és általában a nőkre vonatkozó cikkek növekedése többféle változás eredménye volt. A nem politikai sajtó minden változatát „női lapnak” tartotta a korabeli magyar közvélemény, a közművelődési lapok pedig önmaguk is egyre tudatosabban vállalták, hogy családi, vagyis a nőolvasóknak szóló orgánumok legyenek. Az 1880-as években megnövő divat, kozmetikai és háztartási rovataik, mellékleteik éppúgy a lapszerkezeten belüli érvek emellett, mint a növekvő számú női portré. Az is érthető, hogy a vidéknek, falvaknak készül *Képes Néplap* miért maradt le ezen a téren: olvasókörében az írni—olvasni tudó nők aránya sokkal kisebb volt, mint a városi lakosságnál, a patriarkális szemlélet pedig még megbontatlan.

A nőkérdés és a nők előtérbe kerülése nem jelentette azt, hogy a női egyenjogúsítás iránt a leghalványabb megértést vagy akárcsak érdeklődést is tanúsították volna e lapok. Egyikük sem közölt portrét a nyugat-európai és amerikai nőmozgalmak képviselőiről, még csak elítélő hangon sem (ezt a *Vasárnapi Újság* néhány „elmélkedésében” tette meg).⁸ Számukra a nők elsősorban mint a társadalom szerves fejlődésének garanciáját jelentő hagyományos család központi alakjai, illetve mint a társadalmi és művészeti élet szereplői voltak fontosak.

Az életrajzok földrajzi — nemzeti tagolódása

A *Vasárnapi Újság* életrajzainak földrajzi — nemzeti hovatartozására fordítva figyelmünket, a legszembetűnőbb jelenség, hogy az 1870-es évek első felétől a magyar és a külföldi portrék részesedésének alakulása elszakadt egymástól. (4. táblázat, 7. diagram) Ennek az évtizednek végéig nőtt a külföldi életrajzok mennyisége, attól kezdve csökkent, a 80-as évek végén már rohamosan. A külföldi portrék számának alakulása azonban egyetlen kivételtől eltekintve nem befolyásolta az összes életrajz létszámbeli változását. E kérdésben lényeges különbséget láttunk a közeli rokon lappal, a *Magyarország és a Nagy Világgal* összehasonlítva (5. táblázat, 8. diagram): itt a külföldi jellemrajzok mennyiségi alakulását követte az összes jellemrajzé, vagyis a külföldi és a magyar portrék aránya nem változott számottevően. A *Magyarország és a Nagy Világ* portrérovatának kiegyensúlyozott arányai — megközelítőleg fele-fele részben magyar és külföldi, s a kilengés nem érte el a 8%-ot — éles ellentétben állnak a *Vasárnapi Újság* nyugtalan tájékozódó forgásával: a magyar és a külföldi portrék aránya közötti eltolódás itt meghaladta a 30%-ot. A *Vasárnapi Újság*ban a külföldiek részesedése az 1868. évi 27,6%-ról 1876-ra, fokozatos emelkedéssel, elérte a 60%-ot, ettől kezdve viszont, szintén fokozatosan, visszasüllyedt az 1890-i 27%-ra.

Nagy Miklós másik lapjában, a *Képes Néplap*ban a jelentékenyen kevesebb portré között másképp alakult a külföldiek aránya: előbb kis késéssel követte a *Vasárnapi Újság*beli ingadozást, 1883-tól viszont ellentétes irányban mozgott vagyis növekedett. (6. táblázat) A *Képes Néplap*éval rokon görbét mutat a nyolcvanas évek családi lapjaiban a hasonlóképpen kevés külföldi portré részesedése.

A sajtó, a hírszolgálat és a könyvkiadás gyarapodásának eredményeképpen növekedett azoknak a külföldieknek, elsősorban politikusoknak és íróknak a száma, akik a magyar újságolvasó közönség előtt is ismertté váltak. A közművelődési lapok többségében, a közérdeklődésnek megfelelően, növekedett tehát az életrajzaik száma. A *Vasárnapi Újság* — amely korábban a közönség pusztá kiszolgálása helyett nevelését, figyelmének irányítását vállalta s ezt a nyolcvanas években feladta vagy átértelmezte — tulajdonképpen ugyanezt a szintet közelítette meg, csakhogy ez az ő esetében a külföldi portrék számának csökkentésével járt.

A *Vasárnapi Újság* külföldi életrajzaiból a szerkesztő és a rovatot időnként félreismerhetetlenül irányító Szász Károly tájékozódási iránya világosan kibontakozik. Figyelemre méltó, hogy 1890-re Dél-Európa kiesett figyelme köréből; különösen jól látható, amint az olasz portrék lassan eltűntek. Török sze-

⁸ BUZINKAY Géza: MKsz i. m. 27. l.

4. táblázat

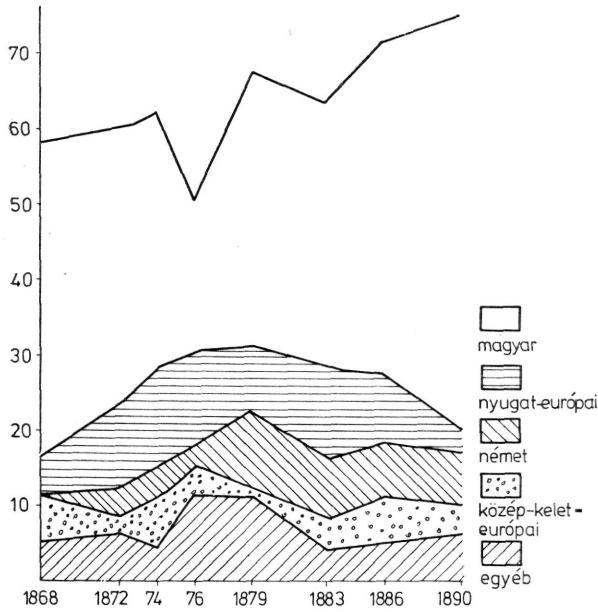
A Vasárnapi Újság külföldi életrajzai

év	nyugat-európai—angolszász		német		közép-kelet-európai		olasz		spanyol		török		orosz		balkáni		egzotikus		összesen			
	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%		
1868	5	31,3	—	—	6	37,5	3	18,8	2	12,5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	16	27,6	
1872	11	47,8	4	17,4	2	8,7	2	8,7	1	4,3	2	8,7	—	—	—	—	—	1	4,3	23	38,3	
1874	13	46,4	4	14,3	7	25,0	3	10,7	1	3,6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	28	45,2	
1876	12	40,0	3	10,0	4	13,3	2	6,7	—	—	6	20,0	3	10,0	—	—	—	—	—	30	60,0	
1879	9	29,0	10	32,3	1	3,2	2	6,4	2	6,4	4	12,9	—	—	1	3,2	—	—	3	9,7	31	46,3
1883	12	42,9	8	28,6	4	14,3	2	7,1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	3,6	28	44,4
1886	9	33,3	7	25,9	6	22,2	1	3,7	1	3,7	—	—	2	7,4	1	3,7	—	—	—	27	38,0	
1890	3	15,0	7	35,0	4	20,0	—	—	—	—	2	10,0	1	5,0	1	5,0	—	—	1	5,0	20	27,0

5. táblázat

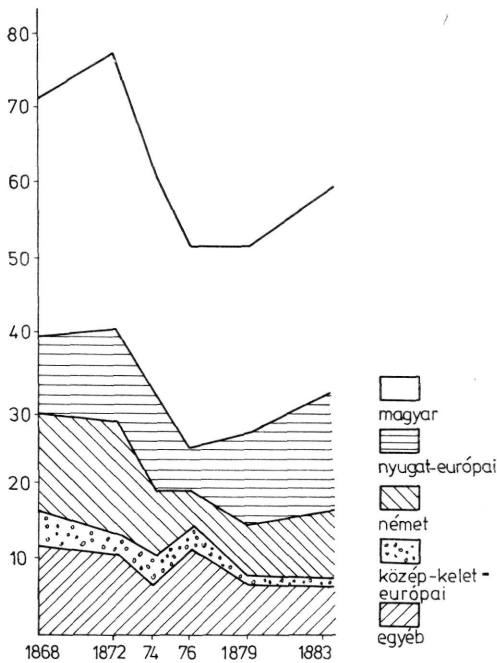
A Magyarország és a Nagy Világ külföldi életrajzai

év	nyugat-európai—angolszász		német		közép-kelet-európai		olasz		spanyol		török		orosz		balkáni		egzotikus		összesen			
	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%		
1868	10	25,6	13	33,3	5	12,8	7	17,9	3	7,7	1	2,6	—	—	—	—	—	—	—	39	54,9	
1872	12	30,0	15	37,5	3	7,5	2	5,0	3	7,5	3	7,5	—	—	1	2,5	—	—	2	5,0	40	51,9
1874	13	41,9	8	25,8	4	12,9	3	9,7	1	3,2	—	—	1	3,2	—	—	—	—	1	2,5	31	50,8
1876	6	25,0	4	16,7	3	12,5	1	4,2	—	—	6	25,0	3	12,5	1	4,2	—	—	—	—	24	47,1
1879	12	46,1	7	26,9	1	3,8	—	—	1	3,8	2	7,7	—	—	1	3,8	—	—	2	7,7	26	51,0
1883	15	48,4	9	29,0	1	3,2	1	3,2	1	3,2	—	—	2	6,4	1	3,2	—	—	1	3,2	31	53,4

7. diagram

A Vasárnapi Újság életrajzai a főbb földrajzi—nemzeti csoportok szerint (db)

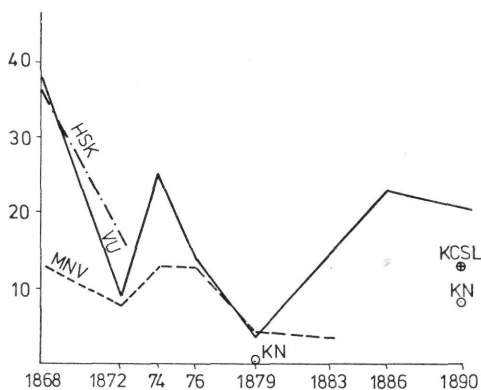

8. diagram

A Magyarország és a Nagy Világ életrajzai a főbb földrajzi—nemzeti csoportok szerint (db)

6. táblázat
A Képes Néplap külföldi életrajzai

Év	nyugat-európai-angolszász		német		közép-kelet-európai		olasz		spanyol		török		orosz		balkáni		egzotikus		összesen		
	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	
1874	1	50,0	—	—	—	—	1	50,0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	40,0
1876	—	—	1	12,5	3	37,5	—	—	—	—	2	25,0	—	—	—	—	—	—	—	8	50,0
1879	4	25,0	3	18,7	—	—	—	—	1	6,2	3	18,7	1	6,2	1	6,2	—	—	—	16	66,7
1883	1	20,0	1	20,0	1	20,0	—	—	1	20,0	1	20,0	—	—	—	—	—	—	—	5	50,0
1886	2	25,0	2	25,0	—	—	1	12,5	—	—	1	12,5	1	12,5	1	12,5	—	—	—	8	57,1
1890	5	35,7	4	28,6	1	7,1	1	7,1	1	7,1	—	—	—	—	1	7,1	—	—	1	14	63,6

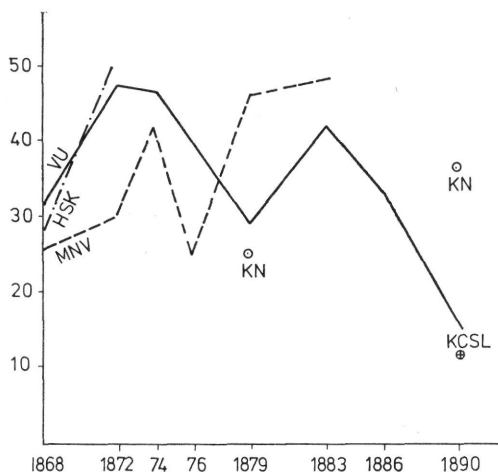

9. diagram

A közép-kelet-európai életrajzok a lapokban (%)

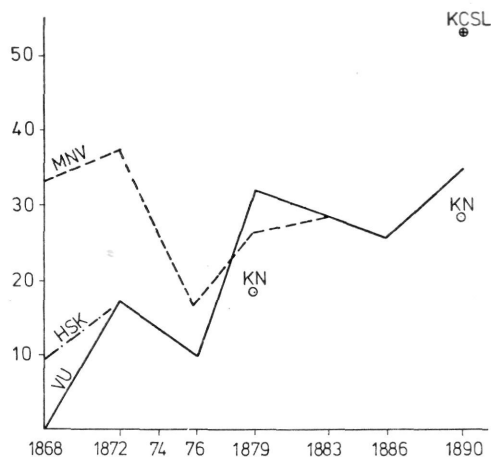
replők csak a 70-es években voltak jelen, s a balkáni háború időszaka indokolta, hogy 1876–79-ben megszorodtak. Ugyanekkor megjelentek az orosz portrék is, de számuk nem érte el a törökökét — ami mutatja a politikai érdeklődés és rokonszenv irányát.

Mint a többi közművelődési lapban, a *Vasárnapi Újságban* is három terület-ről került ki a külföldi életrajzok túlnyomó többsége: a Magyarországgal szomszédos részektől, Németországból és Nyugat-Európából, illetve Ameriká-

10. diagram

A nyugat-európai—angolszász életrajzok a lapokban (%)

11. diagram

A német és osztrák-német életrajzok a lapokban (%)

ból. (9—11. diagram) Az egész időszakot tekintve a közép-kelet-európai portrék aránya kis mértékben, a nyugat-európai—angolszász életrajzok aránya erősen csökkent, a német és osztrák-német portréké viszont megnőtt. Mindhárom csoport erős ingadozásokkal jelent meg a *Vasárnapi Újságban*, négy-öt évenként megváltoztatva csökkenési vagy növekedési tendenciáját. Mindhárom csoportot érintő változás 1879-ben következett be: ekkor a közép-kelet-európai portrék abszolút (3,2%), a nyugat-európaiak relatív (29%) mélypontra jutottak, a német portrék viszont olyan csúcspontot értek el (32,3%), amelyet majd csak 1890-ben haladtak túl. Már a diagramok meredeken egymással ellentétesen futó vonalai is érzékeltetik a *Vasárnapi Újság* nyugtalan és szüntelenül más irányú kizárólagosságra törekvő tájékozódását. A lap a 70-es évek végére fokozatosan jutott el a német orientációig: az 1860-as évek végén még a közép-kelet-európai portrékat részesítette előnyben, az 1870-es évek első felében pedig a nyugat-európai—angolszász életrajzok uralták e rovatát. A nyolcvanas években volt ugyan egy halványabb kísérlete e két csoport erősítésére (1883—86), ez azonban végül is sikertelen maradt.

A *Magyarország és a Nagy Világ* sok szempontból más utat járt. Először is azért, mert benne e három csoport részesedésének ingadozása kisebb mérvű volt, a *Vasárnapi Újság*helinek csupán kétharmada. A közép-kelet-európai portrék itt is csökkentek; igaz, már eleve is lényegesen kisebb helyet foglaltak el. A *Magyarország és a Nagy Világ* — külföldi portréinek tanúsága szerint — a legerősebben és leginkább egyértelműen érdeklődött a nyugatabbra élő, polgáriasultabb nemzetek iránt. A 60-as évek végén, a 70-esek elején erős német orientáció jellemezte, s ez csak a balkáni események sűrűsödése idején szorult vissza. A nyugat-európai—angolszász érdeklődés alig valamivel állt a német mögött, s ha 1874-től a kettő helyet is cserélt — szintén kis különbséggel —, a két csoport portréi nagyrészt azonos módon nőttek vagy csökkentek.

A *Vasárnapi Újság* és a *Magyarország és a Nagy Világ* külföldi portréinak ez az összevetése a polgári átalakulás mintaválasztásának különbözőségét dokumentálja. A *Vasárnapi Újságban* a politikai események erőteljesen befo-

lyásolták a figyelem mindenkori irányát, sőt a példaválasztást is. Érdeklődésének jellemzője volt, hogy egymás ellentétéként értelmezte a nyugat-európai — angolszász vagy a német orientációt. E téren hozzá hasonlított a *Hazánk s a Külföld* és a túlzottan kis számú adat ellenére is sejthetően a többi közművelődési lap magatartása. A *Magyarország és a Nagy Világ* számára egyértelműbb és egységesebb volt a követendő példa, s álláspontját jóval kevésbé befolyásolták a politikai események.

A kétféle felfogás mögött felfedezhetők a magyar középosztály két csoportjának érdekei és szemlélete. Az előbbi a nemesi középosztályét tükrözi, mely polgárosodását alárendelte saját — és sajátos — nemzeti-politikai céljainak. Az utóbbi rávilágít a polgári középosztály szemléletére, amely műveltségének jellegénél fogva is nyitottabb volt a külső hatások előtt, a polgárosodást oszthatatlanabbnak ítélte; amely önmaga és saját kultúrája társadalmi elismertetését szolgálta, s még nem volt lehetősége önálló politikai tervek kovácsolására, ezért nála a politikai szempont nem is rendelte maga alá a többi szempontot.

Azt az egyébként is nyilvánvaló tendenciát szintén kihangsúlyozzák ezek az adatok, hogy Magyarországot e lapok művelődésileg sokkal inkább valamelyik nyugat- vagy közép-európai területhez tartozónak kívánták tekinteni, mintsem a földrajzilag és a valóságos történeti-művelődési helyzetnek megfelelően, a közép-kelet-európai terület részének. Nyugat felé néztek s oldalra kevéssé, hátuk mögé alig láttak.⁹ Ám e szempontból is volt árnyalatnyi eltérés a társadalmilag elkülönülő két lap között: a politikusabb, dzsentri középosztályi *Vasárnapi Újság* jobban kötve érezte magát a közép-kelet-európai térséghez, mint a polgári középosztályi *Magyarország és a Nagy Világ*, melynél a nyugatabbi Európa vonzása vitán felül állt mindvégig.

És most röviden érintenünk kell egy, az eddigiekben mellőzött szempontot: hogy személy szerint kik voltak a külföldi portrékban bemutatottak. Csupán arra utalunk, hogy a bizonyosfokú tudatossággal válogató „enciklopédiai” lapokban a korabeli európai szellemi — tehát nem a politikai — élet mely nagyságait tartották annyira jelentősnek, hogy közöljék élet- és jellemrajzukat, illetve kik voltak azok, akiknek neve ugyan előfordult a cikkekben, önálló portrét mégsem kaptak. Eleve volt bizonyos különbség a magyar és a külföldi életrajzok között: a magyarok nagyobbik része élő, munkálkodó személyekről készült, a külföldiek többségére viszont az illető halála adott alkalmat. Ez pedig azt jelentette, hogy inkább a közelmúlt, mintsem a jelen külföldi szereplői jelentek meg e lapokban. Az 1870-es években voltak még kivételek: portrét kapott Ch. Darwin többször is, egyszer-egyszer K. Marx, L. Büchner, K. Vogt. A 80-as években viszont nemhogy az akkor fellépő vagy befolyásuk csúcspontjára jutó tudósok, gondolkodók mellett mentek el a lapok szó nélkül, hanem az akkor elhunytak közül is hallgattak olyanokról, mint Th. Carlyle (akiről 80. születésnapján, 1876-ban még készült portré) és R. W. Emerson, de még J. W. Draper és J. A. Gobinaeu is hiányolható. A század gondolkodását mélyen befolyásoló, akkorra már történetinek számító alakok közül is egyedül csak Schopenhauerről emlékeztek meg születése századik évfordulóján. A 80-as

⁹ Ez a tájékozódási irány bizonyára összefüggött azzal a valóságos folyamattal, hogy az ekkoriban ugrásszerűen nagyvárossá fejlődő Budapest külföldi betelepülői is elsősorban Cseh- és Morvaországból, Alsó- és Felső-Ausztriából s Németországból érkeztek, a századclón még élénk balkáni kapcsolatok pedig olyannyira visszaestek, hogy meglepően elenyésző számban jöttek csak onnan. Vö. SPIRA György—Vörös Károly: *Budapest története* IV. köt. Bp. 1978. 186—187., 221.

évek jócskán gazdagítható hiánylistája akkor igazán szembetűnő, ha az előző évtized portréival vetjük össze. Az 1870-es években elhunyt legjelesebb tudósoktól szinte hiánytalanul portréval búcsúztak a magyar közművelődési lapok is, így J. St. Milltől, L. Feuerbachtól, D. Strausstól, F. Guizot-tól, J. Michelet-től, F. Palackytól, A. Quètelet-től, Ch. Lyelltől, Justus Liebigtől, sőt például még a náluk kisebb jelentőségű amerikai természettudóstól, L. Agassiztól is. Úgy látszik tehát, hogy a 70-es évtizedbeli tájékozódási pontokat a következő évtizedre elvesztették ezek a lapok.

A fenti — mégoly hiányos — névsorból következtethetünk arra, hogy milyen források alapján igazodtak el közművelődési lapjaink a külföldi szellemi jelenségekben. Először is azok működését kísérték nyomon, akiket Kemény—Eötvös—Csengery nemzedéke tett itthon ismertté. Mellettük azokét, akiknek hírért az emigrációból hazatértek honosították meg, különösen az igen magas angol társadalmi és tudományos, irodalmi körökig eljutó Pulszky Ferenc;¹⁰ és végül azokét, akikét az 1860-as években a hosszabb német és angol tanulmányutakon járó protestáns diákok, lelkészek hazatérve megismertették. A közművelődési lapok számára azonban ezek a források már a 70-es években sem újultak meg: az új tudományos eredmények, filozófiai irányzatok és képviselői távoliak, idegenek maradtak. Az 1880-as években e téren megerősödött a szépirodalmi áttétel szerepe: a hosszabb-rövidebb időt külföldön töltő művészek, írók — mint például Ambrus Zoltán, Justh Zsigmond — közvetítették a gondolati, szemléleti újdonságokat, de elsősorban azokat, amelyek a nyugat-európai és főleg a párizsi szépirodalmat már áthatották. A klasszikus liberalizmus, a korai pozitívizmus és a mechanikus materializmus tanainak, képviselőinek bizonyos fokú ismeretéig jutottak el a közművelődési lapok, de amikor ezután új gondolatok, áramlatok kerültek uralomra, azokat már nem tudták elsajátítani, közvetíteni. A 70-es évtized félmúltbeli kapcsolódásából a 80-as évekre korszakos lemaradás kerekedett ki.

A rovatelemzés tanulságai

Az életrajzi rovatok formai elemzéséből nyert adatok a korszak különböző művelődéstörténeti tendenciáival és néhány jelentős eseményével indokolhatók, s több korábban fontosként kiemelt jelenséget alátámasztanak. Itt most csak utalunk két korábbi dolgozatunk¹¹ azon megállapításaira és indoklásaira, amelyeket az életrajzi rovatok elemzése megerősített: a politikai érdeklődés és szemlélet meghatározó szerepére, a kapitalista-polgári szemlélet és mintaképek háttérben maradására, illetve hiányára a nyolcvanas évek végéig, a *Vasárnapi Újság* esetében ugyanezen évtized folyamán a történelmi érdeklődés és a német orientáció látványos erősödésére.

Vannak azonban ennek az elemzésnek olyan tanulságai is, amelyekre szükséges külön is kitérni. Szerkesztői, írói visszaemlékezések állításai és a lapok átnézésének benyomása összecsengett: valóban úgy látszott, hogy a közművelődési lapok szerkesztői elsősorban a külföldi és belföldi lapokból ollóztak és a találmásra beérkező anyagokra hagyatkoztak. Az elemzés által feltárt összefüggések

¹⁰ PULSZKY Ferenc: *Életem és korom*. Bp. 1884². 2. köt.; KABDEBO, Thomas: *A Hungarian in exile: Francis Pulszky's political activities in England, 1849—1860*. London, 1969. (kézirat).

¹¹ BUZINKAY Géza: *i. m.* MKsz; *u.ó.*: *v. m.* ItK

viszont azt bizonyítják, hogy erősebb szerkesztői tudatossággal, a szerkesztői egyéniségnek és tájékozódásnak a korábban feltételezettnél nagyobb szerepével lehet számolni. Nagy Miklós lapjainak, főleg a *Vasárnapi Újságnak* maroknás vonása volt a közép-kelet-európai, majd a nyugat-európai — angolszász orientációt a nyolcvanas években felváltó német érdeklődés, a politika helyett történelem előtérbe állítása, s általában a tájékozódási irányok közötti mintegy görcsös választási kényszer, vagyis hogy a szerkesztő úgy vélte, az egyik irányt csakis a másik rovására érvényesítheti. Ágai *Magyarország és a Nagy Világ*ában kiegyensúlyozottabbak voltak a jellemző irányok, egymást inkább támogatták, mintsem kiszorították. Bármilyen jelentős volt e lapban is a politikai szempont szerepe, valamivel fontosabb volt a szellemi-művészeti élet figyelése. A lap történeti érdeklődése igen mérsékelt maradt, a környező országokból származó portrék úgyszintén kis számban jelentek meg benne, viszont Ágai élénk és növekvő érdeklődése egyformán irányult minden, nálunk polgárisultabb nemzet felé. A *Vasárnapi Újság* szinte vívódott a magyar vagy a külföldi orientáció között, a *Magyarország és a Nagy Világ* természetesnek tartotta életrajzi rovatának két egyenlő súlyú részre történő felosztását. Nagy Miklós mintha szorongott volna a nemzeti művelődés iránya miatti felelősség súlya alatt, Ágai viszont, úgy tűnik, mintha mindig kiegyensúlyozott, magabiztos és bizakodó lett volna. Az előbbi nagy irányvonalakat láthatott maga előtt, kombinált és történeti biztosítékokat keresett, az utóbbi élénk, szemfüles volt, és fel sem merült benne, hogy minden kérdésre, akár a súlyosabbakra is, éppen neki kellene válaszolnia.

A szerkesztők e néhány határozottabb vonása mögött lapjaik olvasóközönségének, tágabban a hazai középosztály két nagy csoportjának, a dzsentrinek és a polgári középosztálynak aspirációi is felfedezhetők, amint erről már felsebb szoltunk. A két lap társadalmi-művelődéstörténeti helyének a korábbinál világosabb elkülönítése egymástól már e rovat alapján is indokolható, akár csak periódusaik megkülönböztetése.

Az élet- és jellemrajzok rovat kifejlett formája, tartalmi súlya a korai közművelődési laptípus „enciklopédiai” csoportját jellemezte. Ez a csoport a laptípuson belül kiemelkedő szerepet az 1870-es évek végéig játszott, utána osztoznia kellett az időközben differenciálódott hazai közönségen. A néplap típus már a 70-es évek első felében megjelent, s bár az évtized közepén valóban eltolódott a politikai lapjelleg felé, mégsem csúszott át teljesen abba a típusba. Helyesebb az a megfogalmazás, hogy egy évtizedig a közművelődési lapok periferiáján helyezkedett el, majd a 80-as évek közepétől kezdett erősödni közművelődési funkciója, amit többek között portréinak számszerű gyarapodásával együtt jelentkező belső struktúrállódása is mutat. Az 1880-as évtized művelődési palettája a korábbinál színesebb lett, s a változás a polgári — kispolgári rétegek részesedésének növekedésére vall. Az összes új közművelődési lap e rétegek valamelyikének készült, s még amikor mintaképeit tekintve közelített is a dzsentri középosztályhoz és lapjának, a *Vasárnapi Újságnak* példájához, a tájékozódás kiindulási alapja valamelyik polgári réteg-csoport volt. Az első-sorban vidéki kispolgári, kishivatalnok rétegnek készülő *Képes Családi Lapok*, a főleg nagyvárosi műveltebb polgári-hivatalnoki családoknak kiadott *Ország-Világ*, majd a polgári — nagypolgári — értelmiségi családoknak készülő *Magyar Salon* alapján mind már polgári indíttatású volt. E lapok hangneme és szerkezete nemcsak egymástól tért el határozottan, hanem a korábbi „enciklopédiai” laptípustól is. E tekintetben szintén jó tanúk életrajzaik: a *Képes Család*

Lapokban és az *Ország-Világban* az elhunyt nagyságok rövid biográfiai adatközlésévé váltak, a bemutatások célja már rejtve sem a karriermodell nyújtása volt, hanem a társadalmi tiszteletadás. A *Magyar Salonban*, éppen ellenkezőleg, jelentős részben már esszévé alakultak az életrajzok, műelemzésekkel és világnézeti kérdések feszegetésével vagy pszichologizálással fonódtak össze, s ezért önálló rovat helyett joggal kerültek a tanulmányok közé. A történelmi gyökerekből táplálkozni kívánó dzsentri középosztálynak a hagyományos szerkezeten belül megmaradó-módosuló lapja, a *Vasárnapi Újság* mellett ekkor már a többi vezető közművelődési lap új struktúrát, új hangvételt kísérletezett ki. Sok új dolgot, megoldást kitaláltak, csak egy téren nem tudtak még megújulni: mindent átható szemléletükben. Ezek a polgári lapszerkesztési törekvések még lényegileg beilleszkedtek, sőt alárendelték magukat az uralkodó szemléleti hagyományoknak. E téren következett be történetükben fontos változás az 1890-es években.

S végül e korszak sajtótörténetének belső periodizációjához is adatokkal szolgálhat az életrajzi rovatok vizsgálata. Dezsényi-Nemes sajtótörténete „az első nagyszabású kapitalista lapvállalkozás: a *Pesti Hírlap*” megindulása miatt 1878-at tekintette időhatárnak.¹² (A *Pesti Hírlap* egyébként az év végén, Karácsonykor jelent meg először, ezért helyesebb lett volna inkább 1879-nél meghúzni a határt.) Az új sajtótörténeti összefoglalás¹³ a történetírási periodizációt, Tisza Kálmán hatalomra jutását (1875) fogadta el választóvonalnak. Bár úgy látszik, mintha az elsőként említett periodizáció külsőséges jegyre alapozott volna, az életrajzi rovatok alakulása arra mutat, hogy a kétféle korszakolás dátumai nemcsak a meghatározó súlyt és számszerű többséget alkotó politikai sajtó, hanem a közművelődési lapok esetében is a lényegbevágó átalakulás, strukturális átrendeződés kezdő és végpontjai. A hetvenes évek második felében zajlottak le azok a fontos szemléleti, magatartásbeli és a sajtó életén, az egyes lapokon, valamint a közönségen belüli szerkezeti változások, amelyek az évtized végére, fordulójára már új laptípusok megjelenésében is megnyilvánultak. A közművelődési lapok 1875. előtti időszaka úgy jellemezhető, mint a reformkorból eredő, sajátos magyar és tradicionális liberalizmus s evolúcióhit viszonylagos egységének szakasza. Az 1880-as évekre ez már nyilvánvalóan a múlté lett, s helyét átvette a különféle szemléleti korlátozások és szembenállások árnyalt, sokszínű színpada, gyakran meghasonlott szereplőkkel.

¹² DEZSÉNYI Béla—NEMES György: *A magyar sajtó 250 éve*. Bp. 1954. 185.

¹³ KOSÁRY Domokos—NÉMETH G. Béla (szerk.): *A magyar sajtó története 1848—1890*. 2. köt. Bp. s. a.

BUZINKAY, GÉZA

Biographien in den ungarischen kulturellen Zeitschriften 1867 — 1890

In der ungarischen kulturellen Wochenblätter des vergangenen Jahrhunderts, nach dem Beispiel der deutschen Familienblätter, verbreiteten sich die biographischen Teile, deren Analyse kann uns mit neuen Angaben dienen, auf denen die weitere Inhaltsanalyse gebaut werden kann. Die statistisch analysierende Methode liefert für die Pressegeschichte zur Vergleichung geeignete Angaben zur Prüfung der Zeitschriftentypen, die keine Richtungsartikel mitteilen. Die Gestaltung der biographischen Teilen wurde nach gesellschaftlichen und geographischen Kategorien zwischen 1867 und 1890 beobachtet. Die quantitative Veränderungen der politischen, wirtschaftlichen und gesellschaftlichen, der geistigen-künstlerischen, der historischen und der Weiberporträts sowie der Biographien nach geographischen und nationalen Gliederungen — mittels Diagrammen und Tabellen — gewähren eine anschauliche Belehrung in Verbindung mit den analysierten Zeitschriften.

Molnár Ferenc és a Franklin Társulat

Molnár Ferenc pályaképeének kezdetét keserves hírlapírói évek jellemzik. Ezekből az esztendőkből a *Pesti Hírlaphoz*, a *Héthez* és főként a *Budapesti Naplóhoz* fűződő kapcsolatait szokás emlegetni. De tudjuk, hogy első színpadi sikerei után sem lett hűtlen az újságíráshoz; többek között az induló *Az Est*-nek egyik vezető publicistája lesz.

Első köteteit a legkülönbözőbb cégeknél jelenteti meg; Ranschburg Gusztávnál, a Deutsch Testvéreknél és a Singer és Wolfner cégnél.¹ Első nagy regényét *Az éhes várost* (1901) a Singer és Wolfner még csak bizományba veszi át, de a következőt már önállóan vállalja. (*Egy gazdátlan csónak története*, 1901.) S ezzel úgy tűnhetik, hogy az új hangú fiatal nemzedéket is felkaroló kiadónál végre Molnár is otthonra talál. Azonban a *Józi és egyéb kis komédiák* c. gyűjteményét a Pallas rt. adja ki (1902), *Éva* c. regényét az Érdekes Könyvtár kiadóhivatala (Pallas ny., 1903), az *Egy pesti leány történetét* a Globus ny. (1905.)

1907-es impresszummal jelent meg *A Pál utcai fiúk* a Franklin Társulat kiadásában és ettől kezdve több mint húsz esztendőn keresztül a Társulat Molnár Ferenc állandó magyarországi kiadója maradt. A Franklin Társulat és Molnár Ferenc együttműködésének kezdetei feltehetően az említett első hírlapírói korszak idejéből keltezhetőek. Kapcsolatuk hátterében egy olyan lap áll, amelyről eddig nem szólt a szakirodalom: a *Tanulók Lapja*.

Molnár visszaemlékezve *A Pál utcai fiúk* születésére és megjelenési körülményeire, a következőket vallotta: „A Pál utcai fiúk a legjobban szívemhez nőtt könyvem, 1906-ban írtam folytatásokban egy ifjúsági lap számára, amelyet volt tanárom, Dr. Rupp Kornél szerkesztett . . .”²

Rupp Kornél azok közül a tudós tanáregyéniségek közül való volt, akik a századvég pozitívista magyar irodalom- és történetírásának oly sok-sok építőkövét rakták le. Szombathelyi tanárkorából az 1891–1892. esztendőkből ismerjük néhány Gyulaihoz írott levelét³ s ezekből is tudjuk, hogy szívesen búvárkodik a szombathelyi levéltárakban, foglalkozik drámatörténettel, új magyarázatos iskolai feldolgozását készítette és küldte el Gyulainak Arany *Toldijáról*, amelyet azután a Társulat meg is jelentetett. Szövegkiadásai, sajtó alá rendezései a Régi magyar könyvtár köteteiként ugyancsak a Franklin tár-

¹ *Magdolna és egyéb elbeszélések*, 1897. Ranschburg G. — *A csókok éjszakája és egyéb elbeszélések*, 1898. Deutsch. — *Alarcos bálon*, 1899. Deutsch-Singer és Wolfner. — (Monológok gyűjteménye 6.) 2. kiad. 1901. — *Ne mondj igazat!* 1900. Singer és Wolfner. (Monológok 89.) — *A pesti kislány falun*. 1903. Uo. (Monológok 113.)

² Idézi: VÉCSEI Irén: *Molnár Ferenc*. Bp. Gondolat, 1966. 35.

³ OSZK Kézirattár. Levelestár. Rupp Kornél levelei Gyulai Pálhoz.

sulat égisze alatt jelentek meg. (Gyöngyösi, Faludi, Telegdi). Berzsenyi leveleinek és munkáinak kiadási előmunkálatainak is egyik szervezője. Munkáihoz segítséget és tanácsot kér Gyulaitól, és tőle várja a Kisfaludy Társaságba való beválasztásának támogatását. Később tagja lett a Filológiai Társaságnak is. Ez idő szerint nem tudjuk, adott-e ki már Szombathelyen is a tanuló ifjúság számára valami lapot, inkább csak feltételezzük ilyen irányú gyakorlatosságát; különben aligha bízták volna meg az éppen Pestre kerülő tanárt a Franklin Társulat új ifjúsági lapjának szerkesztésével. És azt is csak sejteni véljük, hogy Gyulai személyes befolyásának köszönhette elsősorban ezt a megbízást, — de lehet, hogy még a Budapestre való kerülését is.

Az 1894-ben induló *Tanulók Lapja* programjában erősen illeszkedett az iskolában tanult ismeretekhez.⁴ A *Vasárnapi Újság* kliséanyagának felhasználásával olvasmányos, gazdagon illusztrált írások szóltak nevezetes személyiségekről, tájakról, szokásokról, földrajzi, biológiai, fizikai, kémiai jelenségekről neves szerzők — pl. Hermann Ottó, az utazó Bíró Lajos, Marczali Henrik, Beöthy Zsolt, Angyal Dávid, Jancsó Benedek stb. — közreműködésével. Tudósítottak az új technikai találmányokról, főként a vasút fejlődéséről. Állandó hírvotava az iskolák életéről, önképzőkörök, pályázatok eredményeiről szólt. A lap mintegy fele terjedelmét (összterjedelem 16 lap volt) foglalták el a szépirodalom, ill. a történelmi, művészeti tárgyú írások. Általában két folytatásos regényt, néhány verset és ritkábban egy-egy elbeszélést közöltek számonként. A lap felfedezettje Oláh Gábor volt, aki majd minden pályázatát megnyerte. 1899-től versei és kisebb-nagyobb írásai igen sűrűn kaptak helyet. S innen vezetett útja egyenesen magához a kiadóhoz: *Csokónai és a latin költők* (1904), *Sámson* (1908), *Korunk hőse* (1909). De a *Tanulók Lapjában* találkozhatunk Mikszáth, Jókai, Móricz, Krúdy nevével is, bár természetesen a korszak népszerű ifjúsági íróinak, Thirring Gusztávnénak, Gaál Mózesnek és másoknak a nevével jóval sűrűbben. A cikkanyag nagyobb része azonban jelöletlen. A lap népszerűségét leginkább a Franklin Társulat kiadásában oly jól ismert Verne regények folytatásos előközlései jelentették; Gábor Andor, Zigány Árpád és Gaál Mózes fordításaiban. A világirodalom klasszikusait főként Goethe, Schiller, Heine képviselik, mellettük megemlíthetünk még néhány Csehov, Alfonz Daudet, Longfellow átültetést is. Itt jelent meg ugyancsak előközlésben Dickens *Copperfield Dávidja* Mikes Lajos „magyarításában”.

Molnár úgy emlékezik, hogy 1906-ban *A Pál utcai fiúk* folytatásainak írása idején Dr. Rupp Kornél szerkeszti a lapot. Ez azonban így sajnos, nem igaz. Rupp 1900-tól halott. A lapot ekkor már a korábbi főmunkatárs, Gaál Mózes jegyzi. Molnár pedig semmiféle említést nem tesz Gaálról. Talán azért, mert a laphoz korábban Rupp Kornél révén került, és ekkorra már az újsághoz fűződő kapcsolataiban Gaálnak semmiféle új szerep nem jutott. Csupán annyi, hogy a korábbi írások egyenes folytatásaként — és a kiadóval kötött előzetes szerződésnek megfelelően — közölte *A Pál utcai fiúkat* is. Így mindazoknak a kisebb-nagyobb írásoknak, amelyeket *A Pál utcai fiúk* előképeinek tekintünk, lelőhelyét és forrásvidékét a *Tanulók Lapjában* sejtjük.

⁴ Mint egyik előfizetési felhívásukban vallották: „Az irodalomtörténet, a magyar történelem, a földrajz és természettudomány köréből hasznos ismeretterjesztő cikkeket hozunk, melyek az iskolai tanulmányokkal szoros összefüggésben vannak, s amelyek az újabb kutatásokra is különös figyelmet fordítanak . . . melyek hasznosan szórakoztatnak, nem a képzelő tehetséget izgatják, hanem az elmét ismeretekkel gyarapítják.” *Tanulók Lapja*. 1902. decemberi számok. Boríték. és Uo. 1904. 26. sz. 416.

Molnár élénken számol be a regény írásának körülményeiről: „... a körüti művészkávéház karzatán írtam délutánonként az egyes folytatásokat. Erre a szedő személyesen ügyelt fel, és szinte kitépkedte kezemből az esedékes kéziratlapokat...”⁵

A szedő mellett még valaki kapkodhatta a lapokat izgatottan; Vadász Miklós, a regény illusztrátora. Az egyes folytatások ugyanis azokkal a rajzokkal jelentek meg, amelyeket a kötetben is láthatunk. A korszak divatos ifjúsági regény-illusztrációinak szokása szerint ezek a rajzok a szöveg egy-egy jelentős mondatát elevenítették meg, amely mondatot képaláírásként alkalmaztak. Ehhez természetesen előzetesen ismerni kellett a szöveg egészét. A *Pál utcai fiúk* illusztrációi hangvételükben, stílusukban nem illenek bele a megszokott naturalisztikus, minden részletre kiterjedő, talán a Verne kiadásokból legjobban felidézhető Roux-féle, vagy a jellegzetes motívumait felsorakoztató secessziós, vagy a meglehetősen édeskés Neogrády-féle megszokott képek garmadájába. Inkább vázlatok csak, háttér nélkül, néhány jellegzetes kontúrvonallal. Sajátos egyéni stílusuk talán éppen ennek a gyors munkatempónak köszönhető: a rajzolónak szinte csak percek álltak rendelkezésére a kifejező illusztrációs anyag megteremtésére.

A regény terve azonban már jó esztendeje kész lehetett, és a gyors munkát a régen lejárt határidők is sürgették. Molnár 1905. február 3-án kötötte meg a szerződést a Franklin Társulattal. A kézirat leadásának határideje 1905. március 15. volt. A szerződés teljes szövege a következő:

„Franklin Társulatnak

Budapest.

Van szerencsém az Önökkel történt megállapodást igazolni:

„A Pál utcai fiúk” című ifjúsági regényemet a következő feltételek mellett átengedem Önöknek:

1. A kéziratot, melynek terjedelme körülbelül 20 (húsz) nyomtatott ív lesz, 1905. március 15-ig tartozom Önöknek teljesen leszállítani.

2. Önök a teljes kézirat kizárólagos kiadói jogáért 1000.— (Egyezer) korona tiszteletdíjat fizetnek nekem egyszer s mindenkorra, amely örök ár, s a melynek ellenében Önök korlátlanul rendelkeznek e munkámmal.

3. A revisiót én tartozom végezni, díjtalanul.

4. E megállapodásunk kiterjed a jogutódokra is.
Budapest, 1905. február hó 3-án.

Kiváló tisztelettel
Molnár Ferenc”⁶

1905. október 26-i kelettel a *Pesti Napló* szerkesztőségi levélpapírára rótt sorai sietősnek tetsző újabb megállapodást ismernek el. Molnár saját kezű levele szerint ekkor 400 korona előleget fel is vesz.

„Igen tisztelt Igazgató Úr,

megállapodásunkhoz képest közlöm Önnel, hogy elvállaltam egy regény megírását a Vasárnapi Újság számára a következő feltételek mellett.

1. A regény legalább 18—20 ívre terjed.

2. Ebből legalább 4 ívnek 1905. december 5-ikén az Önök birtokában kell lennie.

⁵ VÉCSEI: *i. m.* 35.

⁶ Molnár Ferenc és a Franklin Társulat szerződésai. OSZK Kézirattár Fond 2/1158. — A továbbiakban minden egyes szerződés után nem ismételjük meg.

3. A könyvkiadás joga örök időkre a Franklin Társulatot illeti meg.

4. Az írói tiszteletdíj egyezerkétszáz korona, melyből négyszáz koronát előlegképpen fölvettem.

Tisztelő híve
Molnár Ferenc⁷

Ez a regény — a *Vasárnapi Újság*ban való előközlés nélkül — könyvalakban 1907-ben jelent meg *Rabok* címmel.

A fenti szerződés megkötésére már akkor kerül sor, amikor a *Tanulók Lapjában* megjelentek *A Pál utcai fiúk* első folytatásai. 1905. október 1-én, a 13. évf. 1. félévének 1. számában „Elbeszélés a Tanulók Lapja számára” alcímmel kezdik meg a regény közreadását. A 4—13. számban az első oldalon, első közleményként — a szokásostól eltérő módon — a 13. sz.-tól, december 24-től 1906. jan. 7-ig, a 15. sz.-ig elveszti főhelyét, majd néhány kivételes számtól eltekintve újra visszanyeri. Az utolsó folytatás 1906. márc. 25-én, a félév utolsó, 26. számában lát napvilágot. A kötet maga 1907-es impresszummal jelent meg, de mindenképpen az esztendő első negyedében. A *Vasárnapi Újság* kritikáinak⁷ sorrendjében — amelyek általában a megjelenést frissen követik — a *Rabok* után nem sokkal. A szerződéskötések és a kötetek időpont egyezései egyúttal azt is jelzik, hogy Molnár szinte párhuzamosan dolgozhatott mindkettőn.

A Pál utcai fiúk sikere 1906 tavaszán már pontosan lemérhető és a Társulat szeretné magához kötni a fiatal szerzőt. Ugyancsak Molnár kézzel írott levelét tekinthetjük kettejük előzetes megegyésének.

„A Franklin Társulat tekintetes Igazgatóságának,

Budapest.

A mai alulírt napon felvettem Önöktől Egyezer (1000) korona tiszteletdíj előleget a jövőben irandó munkáim kiadói jogára, amelyet általánosságban ezennel átengedek Önöknek, egyelőre oly megállapodással, hogy munkáimat könyvalakban való kiadásra elsősorban Önöknek tartozom felajánlani. Az erre vonatkozó részletes szerződést, illetve a szerződés feltételeit, nevezetesen:

1. a szerződés tartalmát,
  2. a szerzői tiszteletdíjakat,
  3. a most felvett egyezer korona előleg elszámolását stb.
1906. augusztus végéig fogjuk megállapítani.

Teljes tisztelettel

Budapest, 1906. április 26.

Molnár Ferenc⁸

A Franklin Társulat opciós jogainak végső megfogalmazására 1907. április 16-án kerül sor, de ez a változat már több előnyt enged a szerzőnek, többek között a honoráriumok tekintetében is:

„... Egyúttal kötelezem magam — mondja a megállapodás —, irandó műveim kiadását mindenkor Önöknek felajánlani, s csak az esetben ha Önök a kiadást nem vállalják vagyok jogosítva műveim kiadása tekintetében másképp rendelkezni. Ha a honorárium

⁷ A *Vasárnapi Újság* kritikai rovata egyúttal a kiadó reklám céljait is szolgálta, így függetlenül a kötetek címlapján látható évszámoktól, amelyek sokszor kereskedelmi szempontok szerint későbbi dátumot viselnek, a valódi megjelenés idejének rekonstruálására is felhasználható. Eszerint az 1907-es esztendőben — a kritikák dátumjainak sorrendjében — így jelentek meg az egyes Molnár művek: *Rabok*. 1907. 9. sz. 175—176. — *A Pál utcai fiúk*. 15. sz. 304. — *Az ördög*. 16. sz. 314—315. — 3. kiadásáról. *Hir*. 22. sz. 448. — *Muzsika*. — Molnár Ferenc új könyve. 52. sz. 1059. Ezúttal a kritika szerzőjére biztosan utal az S. A. monogram.

tekintetében megegyezésre jutni nem tudunk, jogom van munkámat más kiadónak felajánlani s az esetben, ha Önök a más kiadó által felajánlott honoráriumot megadni nem hajlandók, úgy az illető munka felett szabadon rendelkezem.”

Ugyanez a szerződés tartalmazza a *Rabok* megvételét. A kiadó úgy látszik a korábbi feltételek helyett megkísérelte lealkudni a tiszteletdíjat 800 koronára, azonban Molnár saját kezűleg, gondosan visszajavította az összeget 1200 koronára, hozzáírva, hogy „a Vasárnapi Újságban való közlés jogával együtt.”

Ugyanezen a napon írják alá *Az ördög*re vonatkozó egyezséget; — már egy más elszámolási rendet véve alapul. Eszerint az első kiadás 1000 példányban készül, amelynek tiszta hasznából a felerész a szerzőt illeti. A 2., ill. a következő kiadások jogát 500 koronáért vásárolják meg. (Előzetesen 400 korona, Molnár által „feljavítva”.) Részben talán ez a magyarázata — a sikeren túl — hogy a Társulat miért jelentetett meg még ugyanebben az évben gyors egymás utánban 5 kiadást.

1907. április 13-án — tehát a fenti kötések előtt 3 nappal —, veszik meg az *Elbeszélések* címen emlegetett kötetet 600 korona örök árért. Molnár későbbi kézzel írt javítása szerint: „A fentebb említett elbeszéléskötet címét „*Muzsika*”-ra változtattuk.”

A *Muzsika*, csakúgy mint *Az ördög*, még 1907-ben megjelent, utóbbi angol és német fordításjogát is hamarosan eladták, hiszen 1908-ban már megjelennek az első amerikai, és Julius Bard (Wien — Leipzig — Berlin) német nyelvű kiadásai. Mire 1907-ben ez a négy Molnár-kötet megjelenik a Franklin társulat gondozásában, már kilépett a Társulat kötelékéből az a Mikes Lajos, akit leginkább a korai szerződéskötések első egyengetőjének gondolunk. Mikes Lajos Molnárral a Vígyszínháznak készített fordítások során kerülhetett közelebbi barátságba,⁸ és már mint a Lampel és Wodianer cég lektora, Molnár korai írásai közül néhányat megjelentetett.

A Lampel kiadó egyik igen népszerű sorozata a Magyar Könyvtár mellett a Fővárosi Színházak Műsora volt, amelyet Mikes szerkeszthetett. Molnár egyik korai bohózata, *A doktor úr*, 1902-ben ebben a sorozatban jelent meg (135—136. sz.), ugyanitt önállóan a *Jócsi* is. (1904. 162—163. sz.) A Franklin Társulat és a Lampel — Wodianer rt. fúziójával (1904) a sorozat, csakúgy mint a Magyar Könyvtár Franklin tulajdonba ment át, bár az impresszumok ezt nem tükrözik. Maga Mikes Lajos pedig a Társulat első lektora lett. 1906-ban Mikes megvált a Társulattól, bár mint fordító sokat dolgozott később is a Társulatnak. Arról nem tudunk bizonyosat, vajon a sorozat szerkesztését megtartotta-e. Mindenesetre miután az jórészt e vígszínházi kör fordításait öleli fel hosszú éveken át, Mikes Lajos irányító szerepét feltételeznünk indokoltnak látszik. Utóda, dr. Wildner Ödön filozófiai, művelődéstörténeti és közgazdasági irányultságú érdeklődésével aligha lehetett alkalmas e munkára. Ő is mindössze alig másfél esztendő telt el ezen a poszton, de sorozatunk ezt is jóval túléli. 1904-től Molnár Ferenc francia bohózat fordításai is itt látnak napvilágot. E fordítások közül ki kell emelnünk Molnár más irányban való tájékozódásának egyik bizonyítékát: Hauptmann: *Henschel a fuvaros*. 2. kiad. 1909. 66. sz. Itt jegyezzük meg, hogy 1905 és 1909 között Molnárnak három kötete jelent meg a Magyar Könyvtárban: *Gyerekek* (1905. 433. sz.) — Egy Anatole France elbeszéléskötet fordítása (1908. 513. sz.) és a *Pesti erkölcsök* (1909. 544—545. sz.)

⁸ NAGY Péter: *Molnár Ferenc színpada*. It 1978. 1. sz. 37.

Ehhez hozzá kell tennünk, hogy Molnár a Franklin Társulathoz való lekötöttsége ellenére, néhány művét ugyanekkor más cégeknél jelenteti meg. Például a *Disznótor a Lipótvárosban* — németül is — a Schenk Ferenc-féle, igen színvonalas, a századelő szinte majd minden „nagy nevét” felvonultató, alig emlegetett sorozatában, a *Mozgó Könyvtárban* (1908. 4. és 10. sz.) Molnár nagyfokú munkabíráására és termékenységre már Nagy Péter felhívta a figyelmet. A napi publicisztikai írások teljes ismerete nélkül is e néhány év alatt megjelent kötetek és írások nagy száma önmagáért beszél.

A Franklin Társulattal kötött szerződéseknél még egy olyan általános jellemvonását kell kiemelnünk, amely Molnár Ferenc megkülönböztetett helyét bizonyítja a Társulat kiadói tevékenységében, és ez a honoráriumok igen magas volta. Különösen szembetűnő ez az első kiadvány, *A Pál utcai fiúk* esetében. Az ezer koronás örök ár a Társulat századeleji történetében fantasztikus összegnek számít. Illusztrálásul csak néhány példa. Tömörkény a *Jegyenék alatt* c. elbeszéléskötetért 500 koronát kapott hosszas alkudozás után, és a további kiadásokért 300 Kr.-t.⁹ Ignotus egy kötetért 400 koronát,¹⁰ Szép Ernő *Hatszázat*,¹¹ Cholnoky Viktor összes novelláiért négyszázat.¹² Oláh Gábor *Korunk hőseit* a Társulat csak úgy vállalja, hogy tiszteletdíj fejében száz korona áru példányt ad át. A *Sámsonért* 100 koronát és 15 tiszteletpéldányt fizettek.¹³ Ezer koronát ekkor csupán Rákosi Viktor kap egy regényéért¹⁴ és majd évekkel később, 1912-ben Kaffka Margit a *Színek és évekért*, mint erről egyik Adyhoz írt levelében tudósít: „... ígért a Franklin hosszú alkudozás és böcsmérítés után 1000 koronát a Vasárnapiban való félévi megjelenésért s a könyvért, s a további kiadásokért. — szöröstül-bőrostül s minden maradékostül”¹⁵ — holott két előző sikeres regényét is a Társulat jelentette meg.

A Molnárnak kialakított és juttatott kiemelt honoráriumok mögött Kornfeld Zsigmond személyét sejtjük, aki a század elején, körülbelül az első világháború végéig a Társulat üzleti és személyi ügyeiben a vezető szerepet játszotta. S ezek a honoráriumok később sem csökkentek.

1908. febr. 28. — Elbeszéléskötet. 16—18 ív. 2000. — Örök ár. (Megjelent: *Ketten beszélnek* címen. 1909.)

1909. nov. 11. — *Liliom*. 1000. — Örök ár.

1910. nov. 23. *A testőr*. 2000. — Örök ár.

(Megjelent: 1911—1912-ben. 1912-ben a jogot — feltehetően korlátozott jogkörrel, megállapodás erre vonatkozólag ez idő szerint nincs meg — eladták. Erre utal, hogy az 1912 utáni Franklin kiadások is a következő védjeggyel jelentek meg: Copyright 1912. by Hans Bartsch New-York.)

1910. dec. 22. — *Józi és egyéb kis komédiák*. 1000. — Örök ár. (Átvétel a Pallas rt.-től, ahol az első kiadás megjelent. A jog és a klisék átengedéséért ugyancsak 1000 koronát fizettek a Pallasnak. Megjelent: 1912.)

— *Gazdátlan csónak*. 1000. — Örökár.

(Átvétel a Singer és Wolfnertől; megállapodásukat nem ismerjük. Megjelent: *Egy gazdátlan csónak története*. 1913.)

— *Éhes város*. 1000. — Örök ár.

(L. mint fenn. Megjelent: 2 köt. 1912.)

⁹ OSZK Kézirattár. Fond 2/1723.

¹⁰ Uo. Fond 2/1794.

¹¹ Uo. Fond 2/1622.

¹² Uo. Fond 2/239.

¹³ Uo. Fond 2/1241.

¹⁴ Uo. Fond 2/1383.

¹⁵ Kaffka Margit — Ady Endréhez. In: *Ady Endre válogatott levelei*. Bp. Szépirodalmi K., 1956. 393. A levél helyes dátuma tehát nem 1913 eleje, hanem 1912 eleje.

1912. aug. 31. — *A farkas*. 2000. — Örök ár. (Megjelent: 1912. és még ugyanebben az évben tíz kiadás.)
 Az 1912. nov. 11. keltezésű copyright certificate szerint bejegyezve a Librarian of Congress Copyright Office-nél, alig két hónappal később.
 — *Novellakötet*, cím nélkül. 2000. — Örök ár. (Megjelenése bizonytalan.
 Talán az 1914-es impresszummal közzétett *Kis hármaskönyv* c. elbeszélés gyűjtemény. De lehet, hogy meg sem jelent. A Franklin impresszummal megjelentetett 1905—1932. között napvilágot látott Molnár kötetek közül — és itt most nem számolunk a másodkiadásoknak gyűjteményes, ill. olyan új címlapkiadásairól, amelyek akár kolligátumokként is kezelhetők —, mindössze négy olyan van amelynek nincs meg az iratcsomóban az eredeti megállapodása:
Hétágú stp. Elbeszélések. 1911.
Kis hármaskönyv. Elbeszélések. 1914.
Az óriás és egyéb elbeszélések. Új kiad. 1917.
A jó tündér. Vigjáték. 1930.)
)A fenti négy kötet közül az évszámok eltolódása miatt, inkább csak hozzávetőlegesen tudjuk megjelölni a szerződés megvalósulásának egyik lehetséges variációját.)
 — *Éva és jour fix.* 1500. — Örök ár. (Ezzel a címmel nem jelent meg egy kötet sem.)
1916. jan. 6. — *Egy haditudósító emlékei*. 10 000. — Örök ár.
 (Megjelent: 1916. A megállapodás intézkedett egy esetleges ifjúsági kiadásról és a fényképek szerzői jogairól, ill. beszerzésükről, amely a Társulatot terhelte.)
1916. márc. 2. — *A fehér felhő*. 2000. — Örök ár.
 (Megjelent: 1916.)
1917. ápr. 2. — *Az aruvimi erdő titka*.
 (Átvétel a Légrády Testvérektől. Megjelent: Művei 6. 1928.)
 — „Az aruvimi erdő titka című művemhez hasonló összeállítású később meghatározandó című kötetem . . .”
 (A két kötet együttes tiszteletdíja 7000. — korona.)
1917. dec. 11. Molnár saját kezű korrekciója az előbbi szerződésen: „Az első kikezdésben említett, „Később meghatározandó című” kötetem címe „Ismerősök” lett s ez a kötet azóta megjelent. (1917.)
1922. dec. 30. — *A hatyú*. (Megjelent: 1921.)
 — *A színház*. (Megjelent: 1921.)
 — *Égi és földi szerelem*. (Megjelent: 1923.)
 Korábban a Pantheon-nál, Rippl-Rónai illusztrációival. 1922.) Mindhárom mű esetében a tiszteletdíj a bolti ár 15%-a, megjelenéskor fizetendő az első 3000 példány után. 10% többletnyomás joga a Társulaté.)
1923. okt. 20. — *Vörös malom*. Honorárium a bolti ár 15%-a. Az első 2000 példány után 1923. okt. 25-én kifizetve: 4 914 000. — Kr.
 1923. nov. 14-én 100 amateur példány után felvesz még 420 000 koronát. (Megjelent: 1923.)
1924. márc. 17. — *A testőr*, *A hatyú*, *Liliom* és a *Színház* című munkák új amateur, Molnár saját kezű aláírásaival forgalomba hozandó kiadás; 100—100 példányban. Művenként 500 000 Kr.
1924. nov. 19. — *Az üvegcsipő*. Bolti ár 15%-a, fizetendő megjelenéskor első 3000 példány után, 10% többletnyomási joggal. (Megjelent: 1924.)
1925. jan. 4. — *A fehér felhő* újraeladása a Renaissance kiadónak. A nyomtatás joga továbbra is a Franklin társulaté. Tiszteletdíj a bolti ár 10%-a. Nem kizárólagos jog. Érvényes 1945. jún. 30-ig. Előleg 600. — P.
1928. febr. 29. — *Toll*. Bolti ár 15%-a. 10% többletnyomási jog. Fizetendő megjelenéskor az első 2000 példány után. (Megjelent: 1928.)
 — *Olympia*. Hasonló feltételekkel. (Megjelent: 1928.)

Mint láttuk 1920 után — nyilván a bizonytalan pénzvviszonyok miatt is — az egy összegű örök ár formájú díjazásról áttérnek a jutalék rendszerre. Általában a bolti ár 15%-ában egyeznek meg és bizonyos korlátolt számú, ill. százalékarányú ún. tiszteletpéldányos többletnyomási jogban. Feltűnő az is, hogy esetenként bizonyos új formátumú, különleges kiadások esetében Molnár az

örök ár megállapodásoktól függetlenül újabb honoráriumokat kap. Ugyanígy Molnár egyes műveinek más cégekhez kerülésekor a korábbi lekötési jogokkal ellentétben úgy értékesíti ezeket a műveket, mintha új művek vagy szabadok lennének.

1924-ben új, minden részletre kiterjedő keretszerződést kötnek öt esztendőre. Ebben a kiadó fenntartja magának a korábbi életmű szerződés adta opciós jogait, de a másodkiadások szabályozása áll valójában inkább már — érthetően — a megállapodások homlokterében. Eszerint „az újabb kiadások esetén az új kiadás megjelenéskori bolti árának 5%-ának megfelelő tiszteletdíjat” tartozik a Társulat fizetni, függetlenül a korábbi megállapodásoktól és kifizetésektől. 1929-ben ez a keretszerződés lejár, de megújítására már nem kerül sor.

Molnár Ferenc és a kiadó kapcsolatai egyre lazábbak, legtöbbször már csak megbízottja, dr. Szalai Emil tárgyal helyette. A Társulat 1928-ban közreadja ugyan Gyűjteményes munkáit, de mindössze 4000 példányban. A jutalékot 10%-ra emeli fel, amit azonban Molnár feltehetően kevesellhetett, mert ehhez csak „beleegyezését” adta.¹⁶

1937-ben Molnár végleg felbontja a Franklin társulathoz fűződő kötelekeit és az Athenaeumnak kötelezi el magát. Ennek a változtatásnak van némi előzménye már jóval korábról is. Még 1918-ban Molnár, élve szerződés adta jogai-
val, *Andor* c. regényét az Athenaeumnál jelentette meg. Így készítik el 1932-ben a ma is meglevő végelszámolást, amely 1924-től tételesen sorolja fel Molnár követeléseit és a kifizetéseket. Ennek az elszámolásnak egyik érdekessége a „fizetésünkért” szóval megjelölt rovat, amely talán arra utal, hogy Molnár körülbelül negyedévenként esetleg állandó apanázst kapott volna a Társulattól, anélkül, hogy erre külön szerződést kötöttek volna. Ugyancsak a végelszámolás egyes tételei között szerepelnek azok a művek és tiszteletdíjaik, amelyeknek alapszerződése nem található meg az OSZK Kézirattára Franklin-fondjában:

<i>Ketten beszélnek</i>	— 2 636 200. — Kr. (1925. jún.)	
<i>Farsang</i>	2 880 000. — Kr. (1925. jún.)	Megjelent: 1917. 8 kiad.
<i>Gőzszlop</i>	13 500 000. — Kr. (1926. jún.)	” 1926.
<i>Riviéra</i>	16 875 000. — Kr. (1926. jún.)	” 1926.
<i>Játék a kastélyban</i>	1 350. — P. (1927. jún.)	” 1926.
<i>Egy, kettő, három</i>	1 080. — P. (1929. jún.)	” 1929.
<i>Valaki</i>	450. — P. (1932. jún.)	” 1932.

A korábban már ismertetett művek közül az alábbiak szerepelnek kisebb-nagyobb tételekkel:

<i>Vörös malom</i>	8 235 000. — Kr. (1925. jún.)	
<i>Úvegcipő</i>	19 215 000. — Kr. (1925. jún.)	
<i>A farkas</i>	2 880 000. — Kr. (1925. jún.)	
<i>Éhes város</i>	350. — P. (1927. jún.)	
<i>A farkas</i>	230, 40 P. (1927. jún.)	
<i>Olympia</i>	3 300. — P. (1928. jún.)	
<i>Összes művei</i>	11 734, 80 P. (1929. jún. 1—2. részlet)	
”	5 960. — P. (1930. jún. 3. ”)	
”	5 960. — P. (1931. jún. 4. ”)	

¹⁶ Dr. Szalai Emil 1928. jún. 6-i levelének pontos szövege: „Molnár Ferenc úr megbízásából van szerencsém nyugtatni azon szóbeli közlésemet, mely szerint Molnár Ferenc úr beleegyezik abba, miszerint az Önök által most eszközözendő Gyűjteményes kiadásra vonatkozólag a szerzői jogdíjak olyképp számoltassanak el, hogy ami művek fejében Molnár úrnak 10%-ot meghaladó díjazás jár az eddig kötött szerződések értelmében, azon művek után Önök a Gyűjteményes kiadásban való megjelenés után csak 10%-ot számoljanak el dz ő javára. . .” (Kiemelés tőlem. — V. K.) OSZK Kézirattár, Fond 2./1158. Megjegyzendő, hogy az 1924-es keretszerződés a másodkiadások jutalékát 5%-ban rögzítette.

A végelszámolás legkisebb tétele az a 100. — pengő, amelyet Molnár Ferenc az 1926/27-es üzleti évben betöltött Igazgatósági tagságáért kapott.

Kiss Istvánnak az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat történetéről írott dolgozatából¹⁷ tudjuk, hogy az Athenaeummal kötött megállapodásai nem jelentettek Molnár számára kedvezőbb ajánlatokat, mint amilyeneket a Franklin társulatnál élvezett. Igaz, az *Andort* az Athenaeum 1918-ban 20 ezer példányban adta ki és ez a magas szám méltán csábító lehetett a jutalékrendszerű honoráriumok esetében. Mégis az általános irányelvek és megkötések a Franklin társulatnál kialakult gyakorlat átvételét mutatják: a bolti ár 15%-a, a legkevesebb példányszám 2000 lehet. Láttuk, a Franklin Társulat esetében az első kötelező példányszám inkább a 3000 volt. Molnár viszont itt megtartotta a külföldi kiadások jogát „és a szerződés bármikor felmondható, indokolás nélkül”. Mindenesetre valószínű, hogy Molnár Ferencet Miklós Andorhoz és az Athenaeum ekkori vezetéséhez melegebb baráti szálak fűzhették, mint talán Franklinékhoz; Péter Jenőhöz, Péter Andráshoz vagy akár Schöpflin Aladárhoz. Kapcsolata a kiadóval oldottabbá vált, legalábbis erre enged következtetni egyik Miklós Andorhoz dátum nélkül küldött kártyája:

„Drága Andor,
üzleti ügy: Incze¹⁸ kéri tőlem lapja számára a „Harmónia” közlési jogát. Ezt írtam neki:

„A „Harmónia” közlésébe,
ha az Athenaeum
megengedi, beleegyezem.”

Egyéb újság hála Istennek, nincs. Próbák itt jól mennek Berlinben: Reinhardt rendezi, Pallenberg játssza.

Köszönjük
Molnár¹⁹

Így jelennek meg az Athenaeum impresszumával a *Harmónia* (1932), *Csoda a hegyek között* (1933), *A zenélő angyal* (1933), *Az ismeretlen lány* (1934), *Zöld huszár* (1937), *Nagy szerelem* (1935), *Delila* (1937), *Őszi utazás* (1939).

Természetesen a Franklin Társulat továbbra is újra nyomatja a tulajdonában levő műveket. Így 1938 után is, amikor az Athenaeum Molnár műveinek kiadására már nem vállalkozhatott. Köztük a legnagyobb sikert megért művet, *A Pál utcai fiúkat*, — amelynek mintegy 15 kiadását ismerjük 1945-ig, — 1934-ben új köntösben jelentetik meg, Gergely Tibor illusztrációival, amelyet 1941-ben és 1943-ban megismételnek.

Molnár Ferenc utolsó magyarországi kiadója ugyan az Athenaeum lett, de vitathatatlan, hogy az életmű javarésze a Franklin Társulat égisze alatt született. A Társulat szinte minden nagy színpadi sikert a legváltozatosabb formákban juttatta el könyvalakban a közönséghez. Ezek közül ki kell emelnünk az 1910-es, 1912-es évek folyamán azonos tipográfiai köntösben, zsebformátumban megjelenteket. A piros szegéllyel keretezett szedéstükrök nemes egyszerűséget kölcsönöztek a kis köteteknek, amelyek borítóját Falus dekoratív, színes figurális kompozíciói alkották.

¹⁷ Kiss István: *Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat története és szerepe a magyar művelődésben*. Bp. 1970. (Kandidátusi értekezés.) 226—227.

¹⁸ Incze Sándor a *Színházi Élet* szerkesztője.

¹⁹ Molnár Ferenc levele Miklós Andorhoz. OSZK Kézirattár. Levelestár.

Ha összegezni akarnánk a Franklin Társulat szerepét Molnár Ferenc munkásságának alakulásában, nemcsak azokat az anyagi körülményeket szeretnénk hangsúlyozni, amelyekre a fentiekből elég példát láthattunk, és amely ékesen példázza, hogy a század első évtizedeitől a két világháború közötti időszak végéig kevés magyar író számára biztosított kiadója ilyen gondtalan életvitelt. De Molnár és a Társulat együttműködésének idejéből különösen ki kell emelnünk az 1907-es esztendőt, amely úgy hisszük sorsdöntő év volt Molnár Ferenc pályáján. Ebben az esztendőben a Társulat gyors egymás utánban 4 könyvét jelentette meg, köztük *Az ördögöt* 5 kiadásban. Az esztendő elején elsősorban a *Vasárnapi Újság*ot használta fel Molnár írásainak reklámozására és ugyanez az orgánus szolgált színpadi sikerének tudatosítására. S itt nem feledkezhetünk meg Schöpflin Aladárról, aki éppen a *Vasárnapi Újság* névtelenül megjelentetett kritikáiban és egyéb írásaiban talán elsőként jelölte ki Molnár Ferenc helyét a magyar színpad és a magyar regény történetében. Az a Schöpflin Aladár, aki még ekkor úgy hitte

„... Mai fiatal írónk közül leginkább Molnár Ferencetől lehet várni, hogy meg tudja rajzolni a mai Budapest speciálisan jellemző társadalmát, ezt a mindenféle vidékről, mindenféle fajtaból összeelegyedt zűrzavart, amelynek minden eleme minduntalan egymásba botlik, de már kezd egymáshoz hasonulni, amely forrva kavargog még, alaktalannul, de a kezdődő leszűródés mind erősebb jeleivel...”²⁰ És az 1907-es esztendő utolsó hónapjában — 1908-as évszámot viselve — kerülnek ki a nyomdagépek alól a *Muzsika* elbeszélései, amelyeket olvasván Schöpflin már messzi jövőbe lát: „Az olyan jelenségek, mint Molnár munkái, meg kell hogy állítsanak maguk mellett. Alig öt-hat év alatt akkora magaslatokra jutott, mint nagyon kevés más magyar író: hova fog vajon jutni, ha így fejlődik tovább?”²¹

VOIT, KRISZTINA

Ferenc Molnár et la Société Franklin

Depuis 1907, date de la publication de son roman *Les garçons de la rue Pál*, (A Pál utcai fiúk) Ferenc Molnár a fait paraître ses ouvrages durant vingt ans chez la Société Franklin. Après le succès du roman, la Société s'est attaché l'écrivain qui s'est engagé à offrir ses ouvrages futurs à la Société Franklin. D'après le témoignage des archives de l'éditeur, Molnár a reçu, dès le commencement, les honoraires les plus favorables de la maison d'édition. En 1924, ils ont fait un contrat de cadre pour cinq ans. C'est en 1932 que Ferenc Molnár a résilié définitivement son contrat avec Franklin et il s'est engagé à Athenaeum. Pourtant la partie prépondérante de son œuvre a été publiée par la Société Franklin, cette maison d'édition avait un rôle considérable dans l'évolution de sa carrière d'écrivain.

²⁰ *Vasárnapi Újság*, 1907. 9. sz. 175—176.

²¹ Uo. 1907. 52. sz. 1059.

TASI JÓZSEF

Az 1928-as Ady-röpirat

Adalékok a népi írók mozgalmának történetéhez

„IFJU SZIVEKBEN ÉLEK” RÖPIRAT[.] KIIDTA A HID, IRODALMI, MŰVÉSZETI ÉS TÁRSADALMI FOLYÓIRAT 1000 MAGYAR DIÁK KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL BUDAPESTEN, 1928 MÁJUS 19—20-ÁN RENDEZETT ADY ENDRE ÜNNEPSÉG ALKALMÁBÓL, KÉSZITETTE A „PHÓBUS” NYOMDA (BUDAPEST, VI. EÖTVÖS UCCA 31.) A CIMLAPOT DEX FERENC KÉPZŐMŰVÉSZ TERVEZTE

Ez a szöveg olvasható a röpirat kolofonján. Egészítsük ki. A 63 + [1] oldalas röpirat mérete 22 × 14,5 cm. Borítófedelén Dex Ferenc stilizált kopjafát ábrázoló linóleummetszetét találjuk. (A kopjafa Ady Endre első síremléke volt; csak 1930-ban került a költő sírjára Csorba Géza híres Ady-szobra.) A fehér alapon fekete nyomású kopjafa szimbolikus jelentést hordoz: virágok zsendülnek a kissé ferdén elhelyezett síremlékből, melyet sugaras „holdudvar” vesz körül; arra utalva, hogy a magyar ifjúság Ady Endre örököse, életművének folytatója. A metszet tartalmazza a röpirat címét is. Így: „Ifju szivekben élek... A címdalton remek tipográfiával megismétlődik a cím: IFJU SZIVEKBEN ÉLEK A MAGYAR FIATALSÁG HITVALLÁSA ADY ENDRE KÖLTÉSZEKÉNEK TÖRTÉNELMI TANULSÁGAI MELLETT[.] A „HID” KIIDÁSA AZ EGYETEMES MAGYAR IFJUSÁG KÖZÖS ADY ENDRE ÜNNEPSÉGE ALKALMÁBÓL BUDAPEST, 1928[.] A röpirat 60. oldalán közli, hogy „A kiadásért felel: Hajdú Dénes”, továbbá „A röpirat minden cikkéért írója felelős”.

Az 1928. május 19–20-i Ady Endre ünnepség előzményeit és történetét feldolgoztuk, megemlítve, hogy az erre az alkalomra kiadott röpiratot ketten szerkesztették: Hajdú Dénes és Balogh Edgár.¹ Utóbbinak még az ünnepség előtt el kellett hagynia Magyarországot — gyakorlatilag kiutasították —, azért nem szerepel neve a röpiratban.² Ugyancsak Balogh Edgár írja harminc évvel későbbi memoárjában, hogy ez a könyvecske lett „az új irányzat első gyűldéje”.³ Az „új irányzat” a népi írók mozgalma. Ismerkedjünk meg első antológiájukkal, a kötet korabeli visszhangjával és hatásával.

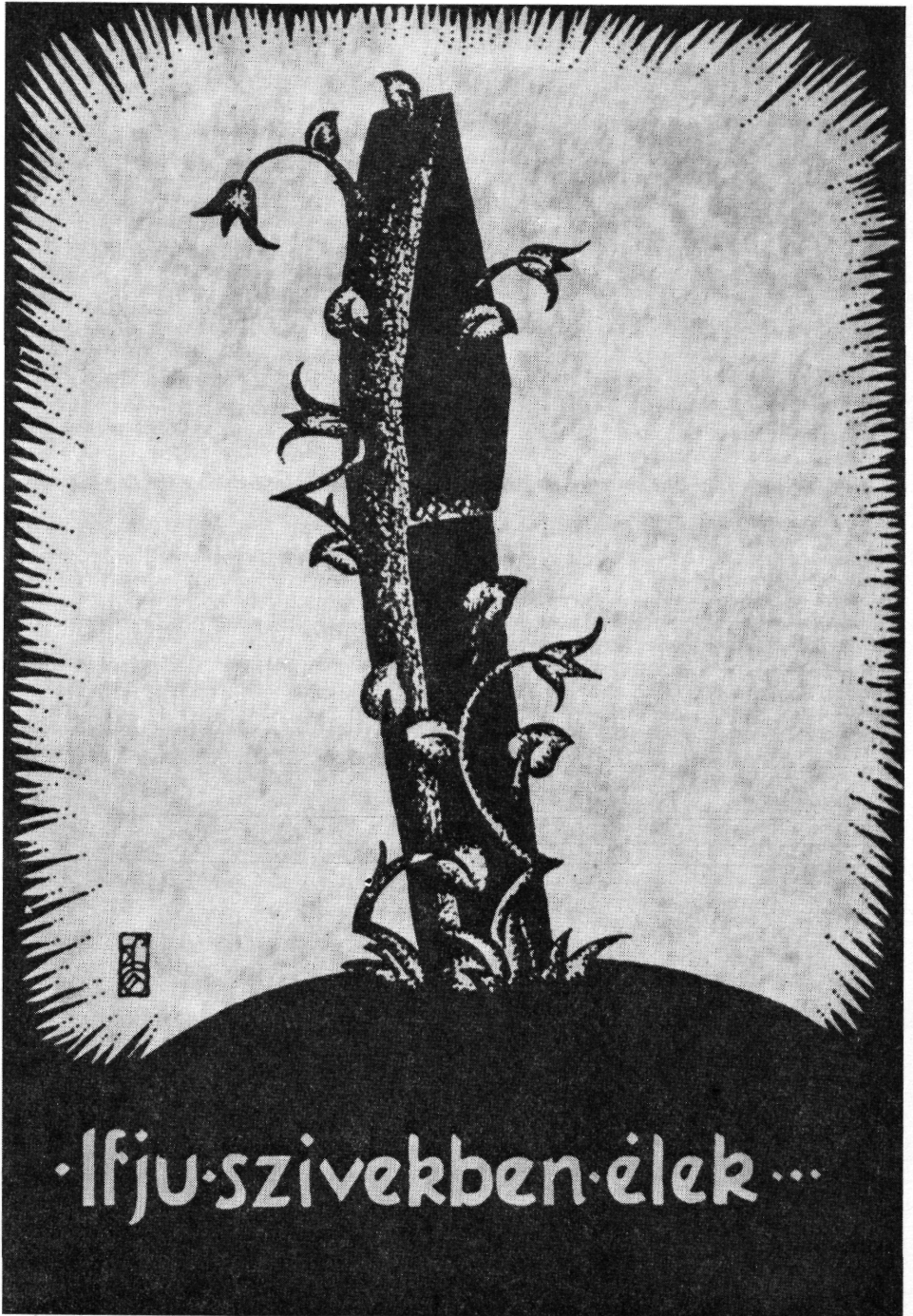
1. A röpirat

Balogh Edgár 1928. május 10. körül írt levelében beszámolt Győry Dezsőnek az Ady-ünnepség és a röpirat előkészületeiről. Kijelentette: „A röpiratban

¹ TASI József: *Ifjú szivekben élek. Adalékok a népi írók mozgalmának kezdeteihez.* Irodalomtörténet, 1980/4. sz. 1030—1043.

² BALOGH Edgár: *Hét próba. Egy nemzedék elindul.* Bp. 1965. 76.

³ BALOGH Edgár: I. m. 73.

Móricz Zsigmond cikke lesz a központ.”⁴ Ez úgy valósult meg, hogy *A költő és az ifjúság* című — a szerkesztők által nehezen vállalt! — cikke a könyvecske közepére került. Móricz Zsigmond ez írásában gúnyosan emlékezik meg a Kisfaludy Társaság „szent öregei”-ről, akik számára valahol a kiegyezés koránál megállt az idő, s irodalmi eszményképük a forradalmiságától megfosztott Arany és Petőfi.⁵

Ugyancsak Berzeviczy Albertékkal hadakozik a Bartha Miklós Társaság vitaestjeiről ismerős Makkai János — szélsőjobboldali alapállásból. Ezer diák adta össze filléreit, mondja Makkai, hogy az ünnepséget megrendezze s a röpirat szerzői is ingyen dolgoztak.

„És ez az ezer diák mind magyar diák. Ezek között nincs egyetlen zsidógyerek sem és egyiket se lehet azzal vádolni, hogy negyedik vagy hatodik gimnazista korában *kommunista* volt. Magyar fiúk ezek mind Kegyelmes Urak, akik éppen úgy érzik a fájdalmaikat ennek a szomorú magyar világnak, mint Önök, de nemcsak búsulnak, hanem látnak is már, szemével a huszadik század magyar gyermekének és jön, jön az idő, amikor akarni és tenni fognak.”

Ezután kijelenti, hogy e vitában nem csak irodalomról van szó.

„Az új magyar ifjúság Adyban első előfutárját látja a maga eszméinek, első szónokát az akaratanak és ha részben öntudat alatt is él benne mindez — ezért *nem lehet elkorbácsolni Ady mellől!*” Ady eszméi győzni fognak a politikában is. Adytól azt tanulták, hogy „... Magyarország a magyaroké és a magyar faj hegemoniáját kell diadalra vinni benne. Azt tanultuk, hogy a jövődőt a magyar parasztból, munkásból és a középosztály magyar elemeiből kell újjáépíteni. [. . .] Az akarunk lenni, ami az ifjú törökök a saját hazájukban, az ifjú olaszok az Unita Itáliában és az ifjú angolok a múlt század második felében.”

Makkai János „pártprogramot” is ad: „A mi ifjúságunk igenis néphegemoniájú új Magyarországot akar, magyar népkultúrával és új lehetőségekkel. A mi ifjúságunk szociálisan rendezett Magyarországot akar. *Kevesebb nagybankot, kisebb kapitalizmust, kevesebb tízezer holdas birtokot, kevesebb anakronizmust, de magyarabb értelmiséget, több munkáslakást, nagyobb munkabért, több kisbirtokot és több magyar falut.* Mi azt akarjuk, hogy minden magyar akarat és minden erő kizáróan ezeket a belterjes magyar célokat szolgálja.” Ady és társai elbuktak, mert a próféták csak Kánaán kapujáig vezethetik a népet. Az ország elfoglalása az új nemzedékre vár. „Még néhány év: és *győzni fog az Ifjú Magyarország!*”⁶ [A szerző kiemelései.]

A röpirat vezető helyére Szabó Dezső írása került: *A jövő felé.* E rendkívül tömör, mindössze két oldalas tanulmányban programot ad a „tulajdonképpeni Magyarország” ifjainak és az „egyetemes, bárhol élő magyar ifjúságnak.” Mindkét csoportnak a demokráciát hirdeti — a maga sajátos értelmezésében.

A magyarországi fiatalság feladata ezek szerint: „Megvalósítani a magyar paraszt, magyar munkás, magyar középosztály: a dolgozó Magyarország hatalmasan megszervezett demokráciáját, amely minden elődsiséget, minden kiváltságot kiirt.” Ezt új honfoglalásként képzei el, mely után „az egyenlőség jogán hív minden fajú munkát, tehetséget, jóakaratot a magyar nyelv és magyar

⁴ TASI József: I. m. 1036.

⁵ *Ifjú szívekben élek. A magyar fiatalság hitvallása Ady Endre költészetének tanulmányai mellett.* [Szerk. BALOGH Edgár—HAJDU Dénes.] Bp. 1928. A „Híd” kiadása, 39—42. L. még MÓRICZ Zsigmond: *A tegnapnak senki sem dalol.* Magyarország, 1928. május 20.

⁶ MAKKAJ János: *Győzni fog az ifjú Magyarország!* Ifjú szívekben élek, 28—31.

történelmi munka nagy emberi egységébe.” A magyar állam vezetéséből ki kell zárni minden felekezeti érdeket s a német kultúra „beteg és elnyűgöző” befolyását.

A határainkon túli magyarság számára meg kívánja alapítani „a magyar nyelv és kultúra egyetemes szervezetét.” E minden ízében demokratikus szervezetben „a magyar látájner ifjúság együtt dolgozik a magyar falu és a magyar munkásság ifjaival.” Ehhez még hozzáfűzi: „A magyar kultúrának, mint az egész magyar életnek alapja: a magyar falu.”

A tervezett kultúrszervezet feladatai között elsőként a népi kultúrából való megújulást említi, majd a magyar nyelv régi és nagy alkotásainak propagálását végül a magyar kultúra feladatainak összefoglaló kidolgozását.⁷

A röpiratban még egy jelentős, programadó írást találunk, Kodolányi Jánosét. „Új szelek nyögetik az ős magyar fákat” — ezt az Ady-idézetet választotta tanulmánya címéül. Barátai felkérték, hogy írjon néhány sort a magyar falu bajairól. Kodolányi szerint jelenleg annak a megítélése is nehéz, hogy melyek a falu legsúlyosabb bajai:

„Egyik tábor azt vallja, hogy a kultúra színvonalának emelése automatikusan magával vonná a gazdasági bajok megoldását is, a másik viszont arra esküszik, hogy előbb a gazdasági kérdéseket kell kielégítően megoldani, hogy a kulturálisak is eltűnjenek. Jómagam — írja — szintén ezt az álláspontot vallom.” A népkultúra és -művészet meghatározása után az orosz nép példájára — vagyis a Szovjetunióra! — hivatkozik. „Egy kell csupán: a faji öntudatának teljességében levő, de gazdaságilag nyomorúságosan elbocsátott népet megszervezni úgy, hogy a termelés és fogyasztás egyenletes vérkeringése túlságosabb nívókülönbségek nélkül táplálja a nemzet testének minden egyes tagját s kizárja azt, hogy az életre hivatott emberek gyötrelmes robotban, a föld fölé görnyedve izzadják el minden életerejüket a mindennapi kenyér, — főleg mások mindennapi kenyere — szolgálatában.”

Kodolányi idáig marxista fogalmakat használ. Sajnos, a továbbiakban a freudi pszichológia legzavarosabb terminus technikusát, a koprofágiát alkalmazza a „nyugat-európai kultúra”, vagyis a kapitalizmus bírálataánál:

„A pszichológiából ismerjük a koprofilia és a pénz közötti kapcsolat okait. Mindez megfelelhet az angolszásznak és a germánnak, de semmiesetre sem felel meg a magyarnak s még egynéhány népnek, amely ilyen gazdasági rendet soha az életben meg nem alkotott volna. Mindenekelőtt fel kell tehát ismerni a magyarság jellemének, telkiségeinek legjobban megfelelő életformákat s azokat kell átültetni a gyakorlatba minden eszközzel s minden módon, bárhogy abajgassanak is a »nyugati kultúra« nevében azok, akiknek ez a kultúra csak a komplikált kamatszertési lehetőségeket jelenti.”

A magyar falu ideális gazdasági rendje Kodolányi szerint a kis- és középbirtokra kell épüljön. Élesen kikel a kartellek és más „nemzetkizsákmányolási szervezetek” ellen s a belterjes, mezőgazdaságunkra felépülő ipar létrehozását javasolja, majd az intelligencia és a nép közötti szakadékról, ennek eltüntetése feltételeiről szól:

„Itt az intelligencia úgy él, mint valami gyarmaton. *Ahelyett, hogy megértené és abszorbeálná a nép kultúráját és érzelmi világát, mint idegen áll vele szemben s még jó, ha elkülönödik tőle, mert így legalább nem öli meg.* [. . .] Ha én kultuszminiszter lennék, [. . .] megkövetelném, hogy az egyetemre felkerülő minden férfi vagy nő legalább egy évet töltsön a nép között, mint néptanító vagy mezei munkás, mint gyárimunkás, mint népdalgyűjtő stb. Így a népi gondolkozás és érzéselemeket évről évre jobban felszívna az intelligencia s tisztában lenne azzal, hogy mi kell az ország lakosainak.”

⁷ I. h. 3—4.

Kodolányi végkövetkeztetése: „*Ki a faluba, ez az új Magyarország jelszava. És ki a munkások közé. Ki a nép közé. Táruljanak fel előttünk a sebek, de táruljanak fel a magyar falu mérhetetlen szépségei és értékei is. A magyar nép bajait csak ugyanannak a magyar népnek a temperamentumán, jellemén és érzésvilágán keresztül lehet meggyógyítani.*”⁸ [A szerző kiemelései.]

Hasonló gondolatmenete van Fábíán Dániel írásának is (*Középosztályunk és a parasztság*). Szerinte az 1867-es kiegyezés után kialakuló magyar középosztály nem tudta átvenni a nemesség korábbi funkcióit. A paraszti származású értelmiségi réteg csak a pusztulás vagy a beolvadás között választhatott.

„A parasztságból kivált intellektuelek ma is egy borzasztó[,] ösztönösen és tudatosan összetartó falanksszal állnak szemben, amilyennel szemben a friss középosztályi erők sohasem álltak. Van egy hatalmas csöndes numerusz klauzusz, mely éppen ezeket a paraszti erőket sújtja és lehetetlenné teszi számukra a tisztán protekcionizmusban kiépített társadalmi életben az érvényesülést.”

Fábíán jól látja a problémát, de a megoldást faji alapon keresi: „Ki kell építeni a paraszt eredetű, lélekben tisztán parasztnak megmaradt középosztály ideologikus, ösztönös és érdek-szolidaritását. Nem egyesületi mozgalomra, hanem olyan öntudatos és öntudatlan vérbe és húsba plántált szabadkőművességre gondolok, mely úgy tudná saját paraszti erőit megvédeni és gazdagítani, mint teszi ezt a történelem folyamán önmagával szemben a zsidóság. A paraszt középosztálynak nem az asszimiláció, hanem a paraszt lélek egy magasabbrendű, öntudatos kiélése lehet a feladata. Meg kell mentenünk a parasztlélekből mindazt továbbra is, ami nagy gazdagodást jelent a faji erőnknek és faji kultúránknak.”

A faji formula mögött lényegében a helyes megoldást keresi:

„A régi kálvinista kollégiumok nagy alapítványaikkal és az egyházi vezetők komoly törődésével minden igyekezetével rajta voltak, hogy ahol csak egy tehetséges parasztfiú van, ezt megmentsek. Vajon tudják-e folytatni ezek az intézmények ezt az eléggé meg nem dicsérhető, igazán kultúrfőlényi munkát? A háború tönkretette alapítványaikat és a kultúrfőlény kormánya nem tudom, vajon mennyiben tette lehetővé, hogy ez a munka kibővíljön és hatalmas kereteket öltjön?”⁹

(A paraszti származású értelmiségi réteg megteremtése érdekében alakul majd meg 1939 szeptemberében a Parasztfőiskolások Közössége s az ebből kinövő népi kollégiumi mozgalom!)

A röpiratban, melyről már az egykorú kritika — Szász Zoltán — megállapította: „Kollektív munka ez, az egyik cikk kiegészíti a másikat, bizonyos vezető elvek mindannyiban visszatérnek . . .”;¹⁰ Rados K. Béla írása Makkai Jánoséhoz kapcsolható. Csak egy bekezdését idézzük:

„Ma már tudjuk, hogy az ifjúság nem jelent lázadást, hanem *fegyelmezett* előretörést. Nem fogjuk szétrombolni közösségi életünk formáit, intézményeit, hanem a szárazzá lett üres sejtfalakat az új protoplazmával töltjük meg, mint Olaszországban, hogy újra ruganyosak és termők legyenek. Nem rombolni a hazát, hanem elfoglalni, mondja Mussolini.”¹¹ [A szerző kiemelései.]

⁸ I. h. 22—26.

⁹ I. h. 33—37.

¹⁰ Szász Zoltán: „*Ifjú szívekben élek*” Nyugat, 1928. aug. 16. 226.

¹¹ Rados K. Béla: *Ady víziós világa és az ifjúság helyzete a valóságban*. Ifjú szívekben élek, 53.

Ez bizony fasiszta program; nem véletlen, hogy néhány hónap múlva Balogh Edgár óva inti Budapestre küldött sarlós munkatársát, Csáder Lászlót a Rados K. Bélával való eszmei kapcsolattól: „(Bartha Társaság tagja, vigyázz!!! magyar fasiszta!!!! Spenglerista!!!!)”¹² És az sem véletlen, hogy Rados K. Béla, idézett passzusa folytatásában, elhatárolja magát Dózsa Györgytől s helyette Koppányra esküszik: „De az államot csak az ifjúság fogja tudni meghódítani, mely az államot *önmagában hordja*. Vad kurucok, csak — Koppányok, csak — Dózsák sohasem. Az állam lényege: Forma. Fegyelem...” Maga is látja, hogy ideáihoz Adyban nem találhat igazolást: „... Ady gyűlölte a formát, az egész formás valóságot és rátiport. Ebben mi különbözünk tőle és ezt becsületesen bevalljuk.”¹³

A kötet többi tanulmánya közül Féja Gézáé(!), Simándy Pálé és ifj. Könyves Tóth Kálmáné kevés eredetiséget mutat. A szerkesztők bemutatják Makkai Sándor híres Ady-könyvének (*Magyar fa sorsa*) befejező részét is. Juhász Gyula először itt közölt Ady-tézisei közül — *Jegyzetek Ady nyelvéről* — az utolsó Móricz Zsigmond állásfoglalásához kapcsolódik:

„Mordályégető kedvében tudott kegyetlenül sebző szavakat találni kortársaira és ellenségeire. Talán ezeknek a szavaknak mérge dolgozik még most is, a halála után azoknak a nyilatkozatoknak fenekén, amelyeket különféle tekintélyek és potentátok időnkint, minden ok és cél nélkül tesznek róla. Az agg rozmárok nem felejtenek.”¹⁴

Három művészetelméleti tanulmányt is közöl a röpirat: Kodály Zoltán *Népzene* című írása először 1927. március 17-i Magyar Dalestjének műsorfüzetében jelent meg.¹⁵ Kodály, aki az erdélyi főiskolások folyóiratában, a *Híd*ben csak a minap magyarázta meg, hogy „*Mit akarok a régi székely dalokkal?*”,¹⁶ e rövid írásában hitet tesz a székely népballadák zenéje mellett. Saját útkeresése tanulságaira is figyelmeztet:

„Budapestről Párisba rövidebb volt az út, mint Kászonyfaluba. Ma még inkább az. Én is előbb jutottam el Párisba, mint Kászonyba. De még elég jókor megtudtam, hogy itt is van annyi keresnivalónk, mint ott. [...] Nem helyes, hogy a magyar városlakónak a falusi magyar csaknem olyan egzotikum, mint a néger. Nem elég autón átrobogni a falun. Be kell lépni a kapun, körülnézni a házakban: ott is emberek laknak. Sokszor égbekiáltó testi-lelki nyomorúságban (erről is mi tehetünk) és mégis mennyit tanulhatunk tőlük.

Még zenét is. Sőt: a mi zenénket, amiből a mienk lehet és lennie kell, ha nem akarunk idegenek szellemi rabszolgái lenni, — csakis tőlük tanulhatjuk.”¹⁷

(A röpirat mintegy illusztrációként közli Kodály Zoltán *Tőlem a nap* (Székely keserves) című népdalfeldolgozását.)

A „Ki a faluba”-gondolata, mellyel már Kodolányi Jánosnál is találkoztunk, visszhangzik Szokolay Béla tanulmányában is — *Magyar művészet* —; gyakorlati tanácsokkal:

¹² *Levelek Csáder Lászlóhoz*. Balogh Edgár kézírásával írt levelek Csáder Lászlónak [Pozsony, 1929. április]. Irodalmi Szemle (Bratislava), 1978. június. 554.

¹³ RADOS K. Béla: I. m. 54.

¹⁴ I. h. 50. l. L. még JUHÁSZ Gyula *Összes művei* 8. Prózai írások 1927—1936. Sajtó alá rend. ILIA Mihály. Bp. 1971. 238.

¹⁵ KODÁLY Zoltán: *Visszatekintés*. Szerk. BÓNIS Ferenc. I. köt. Bp. 1964. 341.

¹⁶ *Híd*, 1927. április, 37. L. még: *Visszatekintés*. I. köt. 29—30.

¹⁷ *Ifjú szívekben élek*, 55. L. még: *Visszatekintés*. I. köt. 31—32. KODÁLY Zoltán idézett első mondatát csaknem szó szerint átvesszik a *Ki a faluba* írói. L. erről SZABOLCSI Miklós jegyzetét (JÓZSEF Attila *Összes művei*, III. Bp. 1958. 424.) és TASI József: *Kodály Zoltán és József Attila kapcsolatáról*. Népszabadság, 1979. augusztus 19. 14.

„A szükséges érintkezés első lépéseit jelenthetné az erdélyi régi kollégiumok és gimnáziumok vándordíák-szokásának felújítása. *Két-három diákból összeállított csoportok nyáronként gyalogszerrel bejárhatnák a tiszta magyar vidéket. Útközben gyűjthetnének népdalokat, népművészeti motívumokat, helyi mondákat, meséket, leírhatnák a népszokásokat stb. és a parasztsággal való közvetlen és elfogulatlan érintkezésben maguk is erősödnének, magyarságuk gyökeret kapna, megtermékenyülne.*”¹⁸ [A szerző kiemelése.]

Rudnay Gyula, aki az elsők között kísérletezett a Kodály—Bartók irányzat képzőművészeti adaptálásával, az 1927-es Móricz Zsigmond ünnepen már előadást tartott *A magyar népköltészet hatása a képzőművészetre* címen.¹⁹ A röpiratban közölt írása — *Egy pár szó a művészi lélekről a magyar művészettel kapcsolatosan* — hasonló témát feszeget:

„A magyar művészet fejlődésének legelső feltétele saját fajtánk szeretete. Minden idők minden nagy művésze, az abszolút művészi szabadság érzete mellett, saját nemzetének volt kifejező lelke.”²⁰

A röpirat szerkesztői néhány költeménnyel is dokumentálják állásfoglalásukat. Természetesen Ady-centrikusak; a költő hat versét közlik: *Ifjú szívekben élek, Elhanyagolt véres szívünk, Küldöm a frigy ládát, A paraszt nyár, Én fiatal maradok, Álmodik a nyomor*. A válogatás egyensúlykereséséről tanúskodik, a paraszt-versek mellett a proletár-elkötelezettségű Adyt is bemutatja. Hasonló megfontolásból kerülhetett a kötetbe Simon Andor *Este a gyártelepen* című költeménye, amelyben a költő az elnémult gyár képe után programot ad:

Most azonban mindannyiunknak
harcolni kell!
harcolni
a nagy kertvárosokért,
ahol majd nyugodalmas házak mosolyognak.²¹

Közlik még Erdélyi József szegénylegény-versét — *Dal a Bakony alján* —, majd Győry Dezső programadó *Új arcú magyarokját* és Szabó Dezső által nagyra tartott költeményét. Nem véletlenül. A bontakozó népi irányzat minden reményét és útkeresését tükrözi a szlovenszkói költő:

A magyar falu

Minden reményünk a falu s a parasztnak keresztelt
különös emberek: a gazdák, házanépük s a földtúró munkások,
napfogta arcuk jelenti az erőt sápadt szíveinkben
és szízi lelkük naiv úrisága annyit tesz: nemzeti lélek,
és uraink nótáikkal mulatnak s művészetüket dicsérik igaznak.

S mi is néhányan, akik küldetettnek valljuk rajunkat,
s a népünk erejét, különös lelkét áldozva csodáljuk,
szavaink és hiteink gyökerét beléeresztjük a falusi rögbe:
viruljon jól felszívott életük.

¹⁸ I. h. 45—46.

¹⁹ Erről hírt ad *A magyar ifjúság Móricz Zsigmond ünnepé 25 éves írói jubileuma alkalmából* [Bp.] 1927. május 21. c. est műsorfüzete (2.1.).

²⁰ *Ifjú szívekben élek*, 49.

²¹ I. h. 27. A vers megjelent SIMON Andor *Álomföld* c. kötetében is. Bp. 1927. 41.

S szeretjük a magvető széles mozdulatban
a magunk meddő finomult próbáit,

szeretjük az arató önző habzsolásban
a mi megfáradt gyöngé jussainkat,

s az ő vad méltóságos kemény tempóikban
álmodjuk úrnak s erősnek magunkat.

Így van. És titok mégis a falu és titok a paraszt és a nép,
nem fogjuk fel, akár az Istent
s mégis akadnak vezéri pásztorbotos elmék,
akik bűdösnek bélyegzik meg őket s viharzó markukat.

Én gyűlölöm a hazudókat, magyarkodókat, s a népet
úgy szeretem, ahogy nem értem: mint az asszonyt vagy mint az Istent
ahogy van, úgy van és csak érzem, hogy benne támad új erőre
a mi megesúfolt, úrrázúllott
természetünk és rendelésünk,
és nem félek kimondani, hogy mi nem értjük a parasztot
de úgy emeljük álmainkban, mint Magdaléna Krisztusunkat.²²

2. A röpirat visszhangja

Az Ady-röpirat körül nagy vita keletkezett a korabeli sajtóban. Nem számítva az *Előörs* egyetértő, csupán a szerzők nevét felsoroló híradását,²³ a legtöbb kritikus Makkai János, Rados K. Béla, Kodolányi János és Fábrián Dániel faji kitételeit bírálta. Meglepő, hogy Rados K. Béla fasiszta alapállású, Mussolinist példaként felhozó tanulmánya éppen a kolozsvári *Pásztorút* kritikusanak, Sebesi Dezsőnek tetszését vívta ki.²⁴ Sebesi természetesen Makkai Jánost is helyeslőleg idézi. Egyetértőleg ismerteti Makkai János írását Kertész Dániel (!) is, akit az Ady-ünnepség egyik szervezőjeként ismertünk meg. A Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség közlönyében előbb figyelmezteti azokat,

„... akik faj és keresztyénség harcáról beszélnek, lássák be, hogy itt két olyan erőről van szó, amely nem ellentétes, hanem párhuzamos irányban mozog”; majd üdvözlí a közelesnek vélt hatalomátvétel gondolatát: „Az Ifjú Magyarország a mai magyar ifjúság állameszménye. [...] Nemigen volt még kor a magyar történelemben, amikor a fiatalság ennyire felkészült volna államépítő munkájára. Keresztül ment már a lázas állapoton, a szép mondatok és szavak fellángoló hatásán, túl van az első csalódás árán és tervszerűen építi jövő életének épületét.”²⁵

Az „ál-renaissance után az igazi újjászületést” üdvözlí a röpiratban Kemény Gábor, a *Századunk* kritikusa. „A hitvallomás őszintesége — írja — minden vitán felül áll. Minden szó súlyán, színén érzi az ember, hogy az az ezer ifjú, aki az Ady-ünnepet megrendezte, csakugyan új, ifjú Magyarországot akar, csakugyan a magyar erők teljes kibontakozását akarja; csakugyan új, szép, egyéni, ízes, európai magyar kultúrát akar.” Helyeslőleg idézi Móricz Zsigmond szavait a Kisfaludy Társaság öregurairól, Szabó Dezső írásából azt a passzust,

²² I. h. 48. L. még: GYÖRNY Dezső: *Újarcú magyarok*. Berlin, 1927. 21. és Híd, 1928 márc.—ápr. 174.

²³ *A magyar ifjúság Ady sírja körül*. Előörs, 1928. május 27. 3—4.

²⁴ SEBESI Dezső: *A budapesti ifjúság Ady-ünnepélye*. Pásztorút (Cluj-Kolozsvár), 1928. június 17. 285.

²⁵ KERTÉSZ Dániel: *Ifjú Magyarország*. Diákvilág, 1928. okt. 10.

mely a múlt reális értékeinek megőrzéséért emel szót, Juhász Gyulának Ady nyelvéről tett megállapításait és Makkai János híradását az ezer diák összeadott fillérjeiről.

Kemény Gábornak azonban bíráló szavai is vannak a röpirat szerzőiről, akik „A tények megállapításában jó úton járnak, de helytelen, illogikus taktikával a legjobb célt is veszélyeztetik. Ha többet magyaráznak ki Adyból, mint amennyi benne volt, akkor azt a kevesebbet sem érik el, amely a valóságban többet jelent.” Elutasítja Makkai Jánosék „külön faji demokráciát” követelő tételeit: „Ha Magyarországon demokráciát akarunk teremteni, ennek az alfája és az omegája az, hogy ne osztályozzuk a polgárokat.” Végül Rados K. Béla Mussolini-rajongásától is elhatárolja magát: „Akarjanak az ifjú magyarok egész demokráciát és megszabadulnak aggodalmaiktól [. . .] hogy a szabadverseny, demokráciát nem nekünk való találmány, hogy a racionálási módszerek idegen gazdasági rend következménye, valamint attól a tévedéstől is, hogy az ifjú olaszok demokráciát teremtettek és szimbolizálnak.”²⁶

A polémia jegyében született Komlós Aladár vitacikke — *Fajvédő volt-e Ady Endre?* —, melynek ugyancsak a *Századunk* adott helyet. Idézi Makkai Jánost — „Azt tanultuk Adytól, hogy Magyarország a magyaroké és a magyar faj hegemoniáját kell diadalra vinni benne.” —, majd így kommentálja:

„Ezt tanulta Ady Endrétől? Én annyira mást tanultam s velem együtt egy egész nemzedék, melynek fiatal lelkében a »Halottak élén« költője egy életre szóló forró bélyeget sűtött valaha, hogy azt kell hinnem: *Makkai János az eredeti tankönyv helyett többet forgatott valami gyanús kompendiumot.* Én sejtem is a »puskát«, amely Makkait félrevezette és ezt az egész újkeletű Ady-hamisítást megindította: *Szabó Dezső ennek a szerzője.*” [Kiemelés: T. J.]

Ady Endre a Jászi Oszkár-féle liberális nemzetiségi politikát tartotta a nemzetiségi kérdés egyetlen megoldási módjának s a Galilei-kör híve volt; a nacionalizmust elvetve patriotának vallotta magát — folytatja Komlós Aladár. Rendkívül érdekes, amit Ady antiszemitizmusáról ír. [A röpiratban s később az Új Magyar Földben is előszeretettel idézik Ady Endre *Én fiatal maradok* című versét: „. . . Asszony leköphet csúfolódva, | ügyes zsidó röhöghet nagyot . . .” stb.]

„Igen, — mondja Komlós Aladár — könnyen lehet, hogy Adyban felgyulladt olykor a fajgyűlölet (a sváb-, a zsidó- és a »gács«-gyűlölet) sárga lángja. Hogyne villant volna fel! Az a tudat alatti én, mely bennünk lakik, néha még rosszabb indulatokat is felvet tudatunk színére. De Ady elítélte, megvetette és leküzdötte magában a fajgyűlölet rezzenéseit! Valóban van tehát némi közösség közte és a fajvédők között: ám ezek oltárra emelik az alantas érzést, melyet a költő utalattal távolított el magától! [. . .] Ady egyéni módon viszi tovább s olvasszja össze fiatalságának különböző tendenciáit: egy faji kiindulás s a nemzeten át az általános emberiig elérkező szocializmus keretében.”

Ady nemzet-fogalmának illusztrálására idézi a *A tavalyi cseléd*ekhez következő sorait:

Kirabolt szegény kis magyar,
Kitárul a felé karom,
Kit magyarrá tett értelem,
Parancs, sors, szándék, alkalom.

²⁶ [KEMÉNY GÁBOR] ny.: *Ifjú szívekben élek.* A magyar fiatalság hitvallása Ady Endre költészetének tanulságai mellett. *Századunk*, 1928. október. 503—505.

Vitacikkét így fejezi be:

„... óvást kell emelni ellene, hogy Ady költészetének nedveiből gyilkos mérget kotyvaszanak; s ha újabban akadnak fajvédők, akik egyik kezükben a »Vér és arany«-t, másik kezükben a gumi botot tartják, akkor figyelmeztetnünk kell őket, hogy ez a kettő nem való egy ember kezébe, s ha a gumibothoz mindenáron ragaszkodnak, tegyék le legalább a »Vér és arany«-t.”²⁷

A *Nyugatban* Szász Zoltán polemizál a röpirattal. Bírája Makkai János többször is idézett tételét („Azt tanultuk, hogy Magyarország a magyaroké . . .” stb.), Szabó Dezső demokrácia-konceptióját, mely „a magyar fajnak, a magyar magyaroknak” kívánja az ország vezetését biztosítani; parasztfogást emleget a cikkírók parasztra-esküvését kritizálva, Győry Dezső bemutatott verséről kijelenti, hogy „lelkesen kicsengeti azt az akkordot, melyben a fűzet sajátos paraszt-kultusza tartva van”, de ironikusan kipellengézezi Fábián Dániel tanulmányának hasonló állításait; elsősorban a parasztság számára mintegy szervezetként javasolt „öntudatos és öntudatlan, vérbe és húsba plántált szabadkőművesség” tételét és a „magyar faji religió”-ért való hadakozását.

Bírája Kodolányi Jánosnál a kapitalizmus és a koprofilia közti párhuzamot s azt, hogy a legnagyobb kultúrnemzetnek az oroszot tartja, feltehetőleg „. . . a háború utáni csupán nagy méretű, de egyáltalán nem nagyszerű forradalmi kísérlet szuggesztíójából.” Kodolányi szerinte téved a széles távlatú világ-problémák megítélésénél, de „. . . helyes igen sok olyan megállapítása, melyek a mai magyar társadalmi viszonyokra s főleg a falu és a parasztság helyzetére vonatkoznak.” Üdvözli azt az elképzelését, hogy „. . . az intelligenciának volna feladata a nép közé menni s felkutatni ennek bajait és sajátos szükségleteit s megismerni életformáit és gondolkodásmódját”; egyben e koncepció megvalósítóinak elődeiként hivatkozik a régi radikális polgári párt falupolitikusaira.

Végül kijelenti: „. . . van ezekben a kis cikkekben tehetség, tanultság s főleg segítőkészség a néppel szemben. Baj, hogy mindezt, mint a tengervíz egy meg-lékelődött hajó rakományát, át- meg átjárja az ellenforradalom mérge.”²⁸

Szász Zoltánnal azonnal vitába száll az egyik megbírált szerző, Fábián Dániel az *Előrs* hasábjain. Terjedelmes, két részes válaszában visszautasítja Szász Zoltán „fövényes vállveregetés”-ét és hadakozik a faji koncepció védelmében. Nem véletlenül választotta polémiája fórumául az *Előrsöt*: „Az ellenforradalom egyik legnagyobb személyisége, aki legnagyobb horizonttal képviselte az antiszemitizmust és a faji gondolatot, a demokráciát a faji gondolat fundamentumává tette és így áthidalta azt az ellentétet, mely forradalmi és ellenforradalmi ifjúság között volt.”²⁹ Bajcsy-Zsilinszky Endre, akire vonatkozik Fábián kijelentése, maga is hozzászól a vitához:

A Bartha Miklós Társaság egyik vezetője, „. . . Fábián Dániel, fiatal orvos, lapunk mai számában befejezi Szász Zoltánnak szóló válaszát s közben oly világosan, annyi helyes és egészséges intuícióval, kellő tudással és biztos ítéllettel mond bírálatot liberalizmus, szociálizmus, bolsevizmus fölött, közhelyektől és szólamoktól mentesen s olyan fokú

²⁷ Századunk, 1929. május—június, 308—312.

²⁸ Szász Zoltán: I. m. 225—239.

²⁹ FÁBIÁN Dániel: „Ifjú szívemben élek”. Válasz Szász Zoltánnak a *Nyugatban* megjelent cikkére. I. Előrs, 1928. szeptember 16. 14.

szellemi függetlenséggel állítja széles horizontba a magyarság problémáját, anélkül, hogy a mi ifjúságunk gyakori szektárius különcökéseibe és credetieskedésébe tévedne, hogy olvastán a nagyon beborult magyar szíveken is át kell derengjen valami a reménykedésből.”³⁰

Nézzük, miben reménykedhet az *Előrs* szerkesztője. Fábíán kijelenti: „A szocializmus elbukott” — értve ez alatt az első világháború utáni szociáldemokrata kormányok csödjét. Hasonlóan vélekedik a bolsevizmusról is: „Oroszországban a marxista kommunista állam helyett egy nyűgös és szerencsétlen államszociálista gazdasággal megkötött iparú hatalmas parasztállam alakult ki.” [A szerző kiemelése.] Következtetése: „... ha a fejlődés vonala Délkelet-Közép-Európában és Kelet-Európában a parasztdemokráciák felé visz, ami kétségtelen, akkor tényleg feleslegessé vált a szocializmus.” Cikke befejezésében megismétli a középosztály vezetőszerepéről kialakított tételét:

„Ha már mi egy nagyvonalú társadalmi evolúció kivitelére a parasztot ismerjük el, akkor a középosztály fejlődését, illetve megváltozását is abban az irányban szeretnénk, hogy minél előbb erősödjön meg ott a paraszti elem, alakuljon ki egy parasztközéposztály, amely briliáns doktrínájával, szervezőerejével természetes vezérkarát adja a parasztságnak, képviseli a legmagasabb formában a paraszttudatot és a parasztszolidaritást, mint paraszti törekvések erkölcsi posztulátumát.”³¹

Szász Zoltán bírálata terjedelemben egyharmadát teszi ki az Ady-röpiratnak, regisztrálja Gyóry Dezső a *Prágai Magyar Hírlapban Egy Nyugat-kritika alkalmából*. Örül a visszhangnak, bár megjegyzi: „... úgy éreztem, mintha egy egész más világból, egész más magyar lélekből jönnének ezek a hálásan fogadott, de nagyon sok furesza gondolatot kiváltó szavak.” Sajnálja, hogy „... postahiba miatt kimaradt a röpiratból a kisebbségi magyar fiatalság lelkéről írott tanulmányom; talán sok mindent megmagyarázott és megvilágított volna.” [L. e. dolgozat mellékletében.] Érdekes megállapításai vannak az Ady körül kibontakozó nemzedéki vitáról (Szász Zoltán is Ady kortársa volt!):

„Az a generáció, amelyik harcos lendülettel vívta meg nagy harcát, amelyik a haladás és fejlődés igéivel szállott szembe az előtte járó generációval, nagyrészt megállott Ady sírjánál és alig jutott tovább. S nekünk, az új fiatalságnak még megmaradt szemben a régi harcvonal és ugyancsak szemben ott vannak — részben — ők is, akkor, mikor mi egyenes folytatásnak tekintjük magunkat.”

Gyóry Dezső — Szombathy Viktor május 23-i tudósítása után — elsőként szól a röpirat szlovenszkói vonatkozásairól és Balogh Edgár szerkesztői munkájáról: „... Balogh Edgárnak a magyar fiatalság felkérésére jelentős szerep jutott a máris hódító útra induló munka előkészítésében s nem rajta múltott, hogy itt-ott a füzet tényleg nem százszázalékosan harmonikus.”

Szelíd polémiájából idézzük fel a következő szavakat is: „... hiszem, hogy ez az érdekes röpirat és értékes kritikája fölött egészséges hullámgyűrűkben még folytatódni fog a megvitatás és a tisztulás.”³²

³⁰ BAJCSY-ZSILINSZKY Endre: *A magyar harmincévesek*. Előrs, 1928. szeptember 30. 2. (E vezércikkben Bajcsy-Zsilinszky Endre tájékozódni próbál, de nem a legszerencsésebben. A Bartha Miklós Társaságról bíráló szavai is vannak, ám feltétel nélkül dicséri vitéz Endre László (!) gödöllői főszolgabíró, aki „... a legtisztább megtestesülése a háborút járt nemzedék színejavának.”)

³¹ FÁBIÁN Dániel: I. m. II. 1928. szeptember 30. 13—14.

³² GYÓRY Dezső: „Ifjú szívekben élék” — *Egy Nyugat-kritika alkalmából* —. Prágai Magyar Hírlap, 1928. szeptember 19. 4.

Szász Zoltánnak Kodolányi János is válaszolt, a 100%-ban. Kodolányi, aki-nek mintegy tíz éves baloldali korszaka még lényegében feltáratlan, anarchista—kommunizmust, freudizmust és nacionalizmust ötvözött ekkori elméleti írásaiban, így e vitacikkben is. (Polémikus írása azért is érdekes, mert főbb tételei vissza-visszatérnek a Bartha Miklós Társaság előadásain és az Új Magyar Föld tanulmányaiban.) Kijelenti, hogy „... Magyarország most a forradalom előtti állapotban van. Nem a lezajlott, hanem az új forradalom előtti állapotban.” Szerinte Ady „a permanens forradalom szintetikusa”, Magyarország szintetikus ifjúsága pedig „... forradalmi ifjúság s ezért él Ady Endre ifjú szíveiben.”

Magyarországon jelenleg parasztdemokrácia van kialakulóban, a parasztkérdés ezért nem intézhető el „a radikális polgári párt falupolitikájával”, továbbá a népszokások ismertetésével. Európában hasonló, több helyen előrehaladottabb ez a folyamat s a parasztdemokrácián fel fog épülni a jövőendő Európai Egyesült Államok (!).

Kodolányi megvédi koprofilia elméletét és a rasszizmust is, melyet sajátosan értelmez:

„A magyar fajta (rassz), nem lévén hajlamos a kapitalista civilizáció befogadására, a szintén nem kapitalista civilizációban kialakuló szlávtság oldaláról nincs annyira fenyegetve, mint a nyugati kapitalista civilizációt kiépítő germánóság részéről. [...] A Habsburg-dinasztia megdőltevel sürgősen hozzá kell látnunk, hogy nemzeti vagy népi, ha úgy tetszik: rassz sajátosságainkat minél tökéletesebben kifejlesszük.” A fajta rokonságát „... azok szerint az ismérvek szerint állapítjuk meg, amelyek kollektív, tehát népi kultúrájában megállapíthatók. (Ezért állíthatom, hogy a szláv kultúra magasabbrendű, mint a germán.)” Ezt a tételét a továbbiakban úgy értelmezi, hogy „... a psziché rokonsága gyakran közeli rokonságot állapít meg ott, ahol a rasszok az antropológusok szerint különböznek s ez a rokonság az igazi.”³³ [A szerző kiemelése.]

A 100% szerkesztősége természetesen elhatárolta magát Kodolányi kijelentéseitől:

„Megállapítjuk, hogy ha igaza is van Szász Zoltánnal szemben (ami nem nagy kunszt) fejtegetései nem mutatják elméleteinek tisztázódását. Sőt kénytelenek vagyunk megállapítani, hogy Kodolányi nemcsak nem pusztította ki magából az ellenforradalom gondolati csökevényeit (rassz-elmélet, németek értékelése), hanem a legújabb, nagypolgári, lipótvárosi bolondgombák tenyésztésére is adja magát. A kapitalista fejlődés összefüggését az análerotikával, Marx pótlását Freud által, Kodolányi jobban tenné, ha Szász Zoltánnak, a Nyugatnak, a Lipótvárosnak engedné át.”³⁴

A röpirat a 100%-ban a Kodolányi—Szász Zoltán polémiaát megelőzően kommunista bírálatot is kapott a Vajda Sándor álnevet használó Lukács György tollából. Lukács abból indul ki, hogy „... Ady ma már nem lehet program, még a teljes Ady sem.” Szerinte a *Híd* körül csoportosuló írók nem is fogják át a teljes Adyt, eszmei egységüket hiba lenne túlbecsülni, „bár bizonyos törekvés a kérdések tisztázására, egységre jutásra kétségkívül megvan.” Ebből az egységből — helyesen látja — kilóg Móricz Zsigmond cikke és „majdnem ugyanúgy redukálja a tisztán művészire a kérdést Kodály Zoltán.”

³³ KODOLÁNYI János: „Ifjú szívekben élek”. (Válasz Szász Zoltánnak) 100%, 1928. október. 38—41.

³⁴ Uo. 35.

Ehhez még — szerintünk túlozva — hozzáfűzi: „Mindkettő úgyszólván mint dísztag, mint régi idők még egyelőre tiszteletben tartott maradványa szerepel a fiatalok gyülekezetében.”

Ezután Lukács elmondja, miben látja a röpirat íróinak közös gondjait:

„Ez a probléma a magyar falu nyomorúságának kérdése összefüggésben a magyar intelligencia válságának kérdésével. *A cikkírók legnagyobb része világosan látja — és ez nagyon érdekes, — hogy ez a két kérdés voltaképpen egy kérdés: az intelligencia gyökértelensége elválaszthatatlanul összefüggésben van a dolgozó nép testéből, a dolgozó nép közösségéből való leszakadottságával.*” [Kiemelés: T. J.]

Idézi Kodolányi János és Fábíán Dániel erről szóló megállapításait, majd így folytatja:

„A kapcsolat hiányának megállapítása, a baj gyökereinek és orvosságának keresése kétségkívül Ady problémakörébe tartozik. De Ady, mint mondtuk, átfogóbban és mélyebben látta a problémát. Nemcsak a falu, hanem a város dolgozóit is látta és a maga hivatását, az intelligencia hivatását abban látta, hogy az összes dolgozók életével, harcával, felszabadulási útjával helyreállítsa a kapcsolatot. Az Ady-követők új csoportja — legalább egyelőre — a falura redukálja a problémát.”

Ehhez objektíven hozzáfűzi, hogy Makkai János zavaros követeléseket görgető tanulmányában az ipari munkásságról is szó esik.

Lukács György azt is kifogásolja, hogy „... Kodolányi, miután nagyon világosan megállapít egy csomó tényt [...], olyan romantikus utópiákban keresi a megoldást, hogy »az egyetemre felkerülő minden férfi vagy nő, egy évet töltsön a nép között, mint néptanító, mint mezeti munkás, mint gyári munkás, mint népdalgyűjtő stb.«.” Lukács természetesen a koprofilia-kapitalizmus párhuzamot is a romantikus utópiák közé sorolja.

Végül kijelenti, hogy a hibák ellenére érdekes és figyelemre méltó a röpirat.

„Mert jele annak, hogy a fiatal magyar intelligencia ismét keresi a maga útját és pedig a dolgozó nép millióival *együttes, közös útját* keresi. Ma — bár ez a röpirat bizonyára [az] egyik legönállóbb és leggondolkodóbb réteg hangulatát fejezi ki — nem vetette le még magáról az ellenforradalmi évek tojáshejait; még nemcsak hogy nem haladta meg Adyt, hanem még el sem érte. De ismét keres.”³⁵ [A szerző kiemelései.]

A haladás és reakció közötti válaszúton álló ifjúság útkeresését üdvözli Lukács a röpiratban.

3. A röpirat hatása

„Az Ady-kérdés teljesen irodalmon kívüli területre tolódása jellemző az ifjúság állásfoglalására is. A költő neve zászló lett, mely alatt fiatal csapatok menetelnek oly cél felé, melyeket ő még nem látott, szívükben hordozzák, mint megnőtt mitologikus szimbólumot, sorsuk pecsétjét és csillagát, fiatalok, akik jóratanítójuknak, jövőre való útmutatójuknak merik vallani Adyt, anélkül, hogy testi életét, életlázát példaadónak tartanák. Az Ady-probléma itt a politikai gyűlölködés csebréből a fanatizmus vedrébe esett”.³⁶

³⁵ [Lukács György] Vajda Sándor: *Ady mint program*. 100%, 1928. június. 321. 324. Lukács György szerzőségét bizonyítja Lackó Miklós: *A 100%. Ideológia, kultúra, irodalom* — Adalékok Lukács György publicisztikai működéséhez az 1920-as évek második felében. Századok, 1979/1. sz. 82—83.

³⁶ KERESZTURY Dezső: *Irodalmi életünk feszültségei*. Magyar Szemle, 1930. április. 338.

E tárgyilagos megállapítást Keresztury Dezsőtől idéztük, a *Magyar Szemle* 1930. áprilisi számából. Lássunk néhányat az Ady neve alatt menetelő csapatokból. Időben legelső volt a Bartha Miklós Társaság — az 1928 májusában megszűnt *Híd* fiataljai is itt tevékenykedtek. Hasonló célokért menetel a csehszlovákiai *Sarló*, amely — vezetőjének 1937-ben tett megállapítását idézzük — „Szinte a budapesti Ady-ünnepély folytatásaként alakult meg három hónappal rá Gömörben . . .”³⁷ Létrehozója és spiritus rectora az a Balogh Edgár volt, aki az Ady-ünnepség és röpirat kapcsán — Szabó Dezső szavai szerint — „. . . olyan szervező intelligenciát és munkaerőt mutatott, hogy nagy szeretettel kérem őt és hasonlóit: tartsanak ki híven munkájukban az új magyarság megépítésére.” Szabó Dezső saját szerepéről is megemlékezik: „. . . az El-sodort-falu megjelenésétől eltelt kilenc év küzdelmei nem voltak hiában. Nő a vetés, az új magyar vetés.”³⁸ [Kiemelés: T. J.]

A sarlósok, akik az 1928 augusztusának első felében rendezett gombaszögi táborozáson cserélték fel a prágai Szent György Kör lilimos lobogóját a magyar paraszti erőt szimbolizáló sarlós zászlóval,³⁹ a táborozás alkalmából röpiratot adtak ki. A röpirat címét Szabó Dezső idézett hetedik *Tavaszi levele* sugallta. A *Vetés* első számában az Ady-röpirat hatását tükröző sorokat olvashatunk: „Megújhodott az olasz, a török és az orosz nép, csak a magyar ténfereg még sorsproblémájának ígéretes megoldása, nemzeti újjászületésének ideálja nélkül.”⁴⁰ A második szám közli Peéry Rezső gondolatait magáról az antológiáról, illetve annak gombaszögi interpretálásáról:

„A magyar fiatalság egészségesebbik, haladóbb rétege nem párt-, rész-, személyi érdekességű Adyt, hanem költészetének tanulságai mellett állásfoglaló hitvallásában (Ifjú szívekben élek) a teljes Adyt akarja. A csehszlovákiai főiskolások közös gombaszögi konferenciájának Ady-táborítúze is azt dokumentálja, hogy fiatalságunk számára Ady az út a sallangok és frázisok, tirádák és banalitások nélküli, tisztult, gyökeréhez hajló magyarság, európai perspektívájú kultúra, *talajból kiépített magyar szocializmus: az egyetlen igaz jövő felé.*”⁴¹ [Kiemelés: T. J.]

Az idézett sorokból nyilvánvalóan kiderül, hogy a sarlósok ekkor még elfogadták Szabó Dezső — ugyancsak a *Vetésben* közölt — üzenetét: „Hinni kell bennem, hinni teljesen. Az én személyem nem fontos, bennem a magyar életakarát beszél.”⁴² (Szabó Dezső az Ady-ünnepség előestéjén — 1928. május 28-án — levelet intézett *Csehszlovákia magyar ifjúságához* A Mi Lapunk hasábjain. A levélben, melynek tételei az Ady-röpiratban adott programját variálják, többek között ezt a felhívást olvassuk: „Merüljetek vissza a magyar faluba, mint egy megtisztító, erőt adó ősi forrásba, hogy új értelmű igék fakadjanak a magyar ajkakon.”⁴³

³⁷ BALOGH Edgár: *Buzdító sorok Prágába*. Levél a Petőfi Sándor Körnek. Magyar Nap (Moravska Ostrava-Priz), 1937. március 4. 3.

³⁸ SZABÓ Dezső: *Tavaszi levelek*. Hetedik levél. *Csírázik a jövő*. Előörs, 1928. július 15. 13. Vö. KESSLER—BALOGH Edgár: *A fellendülő magyar új nemzedék útja a falu felé*. Prágai Magyar Hírlap, 1928. június 1. 6.

³⁹ [KESSLER—BALOGH Edgár] kb.: *Gombaszög*. A Mi Lapunk (Lučenec—Losonc), 1928. október. 167.

⁴⁰ *Vitauilések a gombaszögi táborban*. *Vetés*, 1928. augusztus (Rozsnyó) [4.] A sarlósok MORVAY Gyula: *Az új orosz paraszt* c. előadását vitatták meg. *Az előadást közli a Vetés* [2]. száma 12.

⁴¹ PEÉRY Rezső: *Ifjú szívekben élek*. *Vetés*, 1928. szeptember (Bratislava—Pozsony) 10.

⁴² Szabó Dezső levele a szlovenszkói magyar fiatalsághoz. *Vetés*, 1928. augusztus. [3.]

⁴³ A Mi Lapunk (Lučenec—Losonc), 1928. június. 110.

A Sarló azonban hamarosan túlhaladt Szabó Dezső eszméin. Rados K. Béla Ady-röpiratban közölt írásánál hivatkoztunk Balogh Edgár 1929. február 27. után Csáder Lászlónak írt levelére. Most ismét idézzük néhány sorát:

„Munka: 1. *Kardosnál* azonnal megérdeklődni [. . .], megkapta-e levelemet és hogy vélekedik a regös-katé ügyében. Ui. általa kértem fel a Bartha M. T.-ot, hogy *adja ki* ezt a könyvet májusban. Persze: a terv nem Kardos ügye, ezért lehetőleg *Kodolányival* beszélj róla. Olyan könyv lenne, mint az Ady-röpirat tavaly. (Azóta persze sokat fejlődtem, és azt a könyvet nem engedném meg még egyszer s ugyanúgy magamnak!) A könyv tartalma megfelelné teljesen Kassák és a Munka intencióinak is.”⁴⁴ [Balogh Edgár kiemelései.]

A Bartha Miklós Társaság — melynek további történetével e tanulmány következő fejezeteiben foglalkozunk — nem tudta teljesen követni a Sarlót a munkásmozgalomhoz való közeledésében. Az 1929-re várt „regös-katé” csak egy éves késéssel, 1930 májusában jelent meg. A *Ki a faluba* című híres röpiratra gondolunk, melynek szerzői Fábián Dániel és József Attila. Nemcsak a röpirat, a benne tükröződő szellem is megkésett. Mintha megállt volna az idő Budapesten — és Hódmezővásárhelyen — s még mindig 1928-at mutatna a kalendárium! A „regös-katé” teljesen az Ady-röpirat és a *Vetés* első két számának szellemi hatásáról árulkodik. Idézzük néhány — jogos bírálatot kiváltó — sorát:

„A magyarországi szocializmus és fasizmus, demokratizmus és arisztokratizmus, liberalizmus és imperializmus mind-mind melegházi növények, nem a magyar lelki forma tartalmai, hanem maguk is formák, valóságatlan formai levezetések, *puszta dedukciók*, nem a magyar nép tapasztalatainak összefoglalásai. A leninizmus orosz, — ott meg is csinálták. A fasizmus olasz, — ott meg is csinálták. Az angol munkásdemokrácia angol, — ott meg is csinálták.” Folytathatnánk az idézetet egészen addig a kijelentésig, hogy „. . . *nemcsak a véralkat* [!] *adja a kultúra formáját, hanem a kultúra formája is idomítja a vérséget*. A lélek és a test egységét nézve nem vagyunk alpesi fajta, nem vagyunk kaukázusi fajta, hanem igenis *magyar fajról* kell szólanunk, amikor népünkről beszélünk.”⁴⁵ [A szerzők kiemelése.]

Balogh Edgárék már 1929 tavaszán sem ezt a „regös-katét” várták. 1930-ban, a „koszorú-botrány” és a szervezett munkásmozgalommal való kapcsolat létrejöttének évében jogosan határolták el magukat „a »*Ki a faluba féle szentimentális vacakok*«”-tól!⁴⁶ (1930 őszén a reakcióssá váló Bartha Miklós Társasággal szakító szerzőket is a munkásmozgalom soraiban találjuk. A szociáldemokrata Fábián Dániel és a kommunista József Attila így gyakorlatilag szintén „frontot vállal” a *Ki a faluba* ellen.)

* * *

⁴⁴ L. a 26. sz. jegyzetel.

⁴⁵ FÁBIÁN Dániel—JÓZSEF Attila: *Ki a faluba*. Hódmezővásárhely, 1930. (A Bartha Miklós Társaság Füzetei I.) 4—5. L. még: József Attila *Összes művei* III. Szerk. SZABOLCSI Miklós. Bp. 1958. 199—200.

⁴⁶ BALOGH Edgár—NAGYIDAI Ernőnek. Prága, p. b. 1930. nov. 22. In: NAGYIDAI Ernő: *A Sarló kapcsolata a haladó cseh és szlovák mozgalmakkal*. Irodalmi Szemle (Bratislava), 1978. június. 529. L. még: *Ez volt a Sarló*. Tanulmányok, emlékezőések, dokumentumok. Összeáll., bevez.: SÁNDOR László. Bp. 1978. 148.

Az *Ifjú szívekben élek* című röpirat és a kiadásával egy időben rendezett Ady-ünnepség új korszak, a népi írók mozgalmának nyitánya volt a magyar irodalomban. Jogosan hívta fel a figyelmet a magyar parasztság sorsára — melynek tanulmányozását 10 év múlva a falukutatók fogják megkezdeni —, de faji felhangjai a mozgalom később sajnos ugyancsak megvalósuló eltorzulásának veszélyeire is figyelmeztetnek.

*

A hit légiója* (Ady-röpirat)

Írta: Győry Dezső

Ady Endrét ünnepeljük, de nem a múltba nézünk. Őneki áldozunk, de a magyar jövőt akarjuk. A sírnál nem megállni akarunk, de továbbkerülni.

Azok nevében, akik profétának s az eljövendő magyar megváltás Keresztelő Jánosának vallunk, akik szeretünk és értünk, azok nevében szólok most, Ady Endre. Nem rólad, de magunkról: ifjú szívekről, kikben örökre élsz. Ne csodálkozz: Te minket akartál, mikor magyar jövőt akartál. Füleid nyílnának meg új szavaink elé s add, hogy megtalálják minden magyar szív elrozsdált lakatját.

Más világ volt a Te világod és más a miénk. Más volt a Te magyarságod és más a miénk. Másképp küzdöttél Te és másképp kell küzdenünk nekünk. De egyet akarunk Veled: minél szélesebb, minél tökéletesebb, minél boldogítóbb magyar életet! A múlt és a jövő közt Te vagy a kapufa, amin az új magyarság ajtója kinyílt: s mi vagyunk a kilépő sereg, akik reggeli hittel, szenvedésekben megmosdatott bölcsességgel és a tisztánlátók dacával kilépünk a magyar jövő hallatlan udvarára és így kiáltunk: micsoda gazdag horizont, áldott légy, hogy kinyitottad a magyar kaput!

*

Magyar ifjúság, lássátok meg már végre az Ady-problémában a magyar problémát. Lássátok meg, hogy Ady Endrével kapcsolatosan két nagy borzasztóság fenyeget.

Az egyik az, hogy a magyar fiatalság, a magyar jövő megáll Adynál.

A másik az, hogy letagad s ha kilép, nem általad és rajtad keresztül lép át a küszöbön.

Ha a magyar jövő ott rekedne a sírnál, hogy mauzóleumot emelve Neki, ezzel elzárja a kitért kaput, épp úgy elvesztünk, mintha nem akarna kijönni a dohos szobákból, magyar tél után nem akarna új magyar tavaszt, vagy úgy jönne ki Őt és Őket megtagadva, mintha nem is lettek volna, mondván a balgákkal a nagy magyar kertben: Negyed század fáit ha kitépem lelkeimből, akkor nem is voltak.

Igy is, úgy is csak a végzet fenyegetne: a magyar lélek utolsó erőfeszítéseit teszi benünk a Génusz, hogy megtalálja igazi arcát és új mozdulatait, amivel kiélheti életét a világ dicsőségére és a mi megváltásunkra. Ha akár egyik, akár másik szélsőség győz s megcsaljuk jövőnket, rettentő büntetésünk leszen: megöljük fajunk utolsó erőfeszítését s a láthatatlan magyar bölcsők betlehemi jéré kiadjuk a heródesi szentenciát! De nekünk már nem lesz Józsefünk és Isten-mentő szamarunk.

*

Három gléda magyarság áll most a sír körül.

Az egyik nem akar kijönni a dohos szobákból s gyűlöli a sírod. A másik körülünnepel s mint a végállomásnál, csökönnyösen irtózik mindentől, ami tovább folytatná a jövőt Te utánad is. De egyformán helyben lépést vezényelnek s nem hiszik a magyar jövőt. Szomorúan egyforma átkok és emberek. Egyik a régi doh, másik a keletkező.

* Az írógéppel írt tanulmány eredet címe: *Indul az új magyar*. Ezt a szerző áthúzta s fölé írta az új címet — *A hit légiója*. Győry Dezsőnek ilyen címen jelent már meg írása, a *Prágai Magyar Hírlap* 1928. március 4-i számában. (A cikk alcíme: *Megújítás a népben*. Győry Dezső már itt kijelenti: „A magyar lélek a népi őserő barázdáin akar újjászületni.” Példaképei között Móricz Zsigmondot és Szabó Dezsőt említi, — három hónappal az Ady-ünnepség előtt!) A helyenként hibás gépelésű szöveg javítása tőlünk, a betűpótlásokat [ ]-lel jelöljük. T. J.

Átkok és dohok, de nem kellettetek egyitek sem! Mi újarcú magyarok vagyunk.

Mi vagyunk a harmadik gléda.

Mik vagyunk mi? A sereg, melyért századokon építették a házat, s most megimádkozva a szülelházban, ahol a Te küszöbödön nőtt fel, most maga is tovább akar építeni. Egyik keze benn volt a házban, a másik a Tiedet fogta. A kezed már elernyedtt s a szülelház romszerű keserűség. Egy megtépázott rom s a küszöbön egy sír, a tied, s új munkások csapata, mi magunk.

Felcseperedett erős sereg, építeni akarunk. Szeretjük mindazt a jót és szépet, ami[t] a ház jelentett és jelent, s szeretjük megnyitó kezéd, de a mi kezünk ma már nem halottakat akar szorongatni és romkövet morzsolni, de életet teremteni s szebb házat emelni! Egyik szemünk még sír, de a másik már a ragyogó horizontra szökik a jövőt keresve.

Ma még imádkozunk és ünnepelünk. Holnap már dolgozni fogunk. Nem tőlünk függ, hogy mit fogunk kezünkbe.

*

Kiáltások: Mit akartok?

Nyugodtan, erősen, hittel s meleg szemmel feleljük: dolgozni akarunk.

A véletek közt vergődő Géniusz bennünk már új gesztusait próbálja, hogy egy pompás harmóniába cselekedje mindazt, ami szép és érték volt bennünk a múltban és mindazt, ami örökkévalóság-keresgélés volt és még eddig sose boldog megtalálás.

A világ egyik legérdekesebb órájában, a legsodálatosabb nép legmegpróbáltabb korának fia adatott lennünk. Ha a gyümölcsfa sokat vergődik, késsel mennek neki: nagy sebeket ejtenek törzsén s megmetszik ágait. Rügyek vagyunk a megpróbált sebekből: az életet hirdetjük. Megnyerjük magunknak a megpróbáltatást jobb, termőbb jövőre. A Géniusz erősödik s beszél:

Új mentalitások gazdagító erő, legyetek emberek, az én embereim. Szeressétek az elnyomottakat, védjétek a gyengéket és szeressétek fajotok kibomló életét. Tegyetek úgy, ahogy akarjátok, hogy veletek is tegyenek. De legyetek ti minden testi és lelki kifosztás legerősebb ellenségei. Legyetek széles emberi szolidaritás, rögrehajló lélek, több szabadság, több jog s legbátrabb becsület. — És ahogy ti a kisebbségi sorsban ilyen lélekre tesztek szert, ezt a lelket plántáljátok szét az egész magyarságba. Ti Szlovenszkon, Erdélyben vagy a Vajdaságban, — az összmagyarság Európában: egyformán kisebbség vagytok. Új élet kell a magyarságnak: nagy lelki reneszánsz, amiben megfrissülve erőt kap európai missziója betöltéséhez s egy új nagy kultúrával gazdagítja a világ arcát. Higyjétek Isten[t], szeressétek a fajtát és akarjátok a jobb, emberibb életet.

Igy tanít a szenvedésben megfürdött Géniusz.

*

És mi érezzük szellemkezének mozdításait. Hiszünk a magyarság európai missziójában s akarjuk, hogy a magyarság ott üljön a világ legelső asztalánál.

S akarjuk azt a reneszánszot, melyben ez a Kelet és Nyugat közt, a fatalista tunyaság és a végtelen felé kirobbanások közt hányódó lélek megleli önmagát a harmóniában és a cselekvő munka egységében.

Látjuk a széles mezőkön dolgozó magyar milliókat, a magyar parasztot. Látjuk a fontos gyáarak mélyén a magyar munkásságot. Látjuk a jobb sorsra érdemes polgárokat, az iskolák szomjú seregeit és mindenkit és mindent. Mi mindet szeretjük és mindért tenni akarunk, hogy ők is közösen akarjanak, értünk s egy célunkért cselekedjenek. A világ minden áramlatának magyar folyamait mi az egész magyarság malmakerekére akarjuk vezetni, hogy minden ezt hajtsa. És mikor őket látjuk, lel[k]ünket ismerjük és szétnézünk a boldogabb világban, akkor hisszük azt, hogy egyszer nekünk is lehetnek olyan földjeink, mint a dán parasztoknak, kertjeink, mint a hollandoknak, tudósaink, mint a németeknek, technikánk, mint a jenkiknek, kereskedelmünk, mint az angoloknak, művészetünk, mint a franciáknak, fanatizmusunk, mint az olaszoknak és istenviselős szeretetünk, mint az oroszoknak, mert ilyen nép még nem élt ezen a földön, hogy mindenre teljen roppant gazdagsága, kiaknázatlan ereje.

A magyar Északi-sarktól a magyar Szaharáig minden temperamentum skálája él itt ebben a népben, csak szabaddá kell tenni nagy tömegeinek a kibontakozás lehetőségét és ki kell eresztetni a végtelen mezőkre a magyar jövő építő seregét. Dolgozni kell ezért, s ezért a seregért.

*

Bennünk már nem a gyűlölet és a szétválasztás beszél, de a szeretet és az összetartás. Új szenvedésünk és kisebbségi sorsunk megtanított arra, hogy ne azt gyűlöljük, ami a magyar[t] és a magyart szétválasztja, de azt szeressük, ami összekapcsolja: a közös múlt értékei, a teremtő hagyományok és a közös cél: emberi boldogságot ennek a drága fajnak. Az állameszme teljességén esett csorba csak jobban széttágította a Géniusz ölelését: a faji és népi összetartozáson csak erősített a geográfia: kicsiholta minden tüze-erejét a szenvedés szelével.

Mi vagyunk a feloldott faj első szabad mozdulata s építve akarjuk intézményesíteni a magyar megújodás minden alapfeltételét a magyar lelkekben. Ez a faj és nagyjai örökké azt akarták, amit mi. És ezt akarják ma is. És ez a fiatalság a szeretet és megértés nevével ajkán szeretetet és megértést akar az egész magyarságtól, tömegektől és vezetőktől. Hisz aki bennünket szeret, az a magyar élet örök folytatását, megnőtt értékeit: jövőt akaró heroizmusát, szerelmes boldogságát és hívő vágyát: önmagát szereti. Mi Isten parancsával jövünk s az ő akarata a mi akaratumk.

Igy áldozunk a sírnál s lépünk ki az ajtón a magyar élet tágas udvarára. Kinn egy egész világhorizont ragyog. Körülöttünk üszök, jaj, gyűlölség, hamu és szenvedés.

De megváltó akaratumkban Isten vezetni lépteinket az eljövő megváltó győzelemre !

TASI, JÓZSEF

Un pamphlet sur Ady en 1928. contribution à l'histoire du mouvement des écrivains populistes

L'étude analyse le pamphlet sur Ady, rédigé en 1928, par Dénes Hajdu et Edgár Balogh, qui était la première anthologie du mouvement des écrivains populistes hongrois, son écho contemporain et son influence. Ce pamphlet qui a contenu entre autres les écrits de Zsigmond Móricz, Dezső Szabó, János Kodolányi, Dávid Fábíán et Zoltán Kodály, à provoqué une vive discussion. Parmi ses critiques et les participants de la polémique qui s'est évoluée, on trouve p. ex. Aladár Komlós, Endre Bajcsy-Zsilinszky et György Lukács qui à salué dans ce pamphlet la jeunesse se trouvant au carrefour du progrès et de la réaction. Dans la littérature hongroise, le pamphlet d'Ady était l'ouverture du mouvement des écrivains populistes, il à attiré l'attention au sort de la paysannerie hongroise, mais ses arrière-sons raciaux annonçaient déjà les déformations ultérieures du mouvement.

KÖZLEMÉNYEK

Cortesius „De laudibus Matthiae Corvini”-jának két kiadásáról. A wolfenbütteli Herzog August Bibliothek kódexgyűjteménye Cod. 85.1.1. Aug. 4°. jelzet alatt őrzi Alessandro Cortese, latinizált nevén Alexander Cortesius olasz humanista, IV. Sixtus pápa udvari írnoka Mátyás királyt dicsőítő költeményét: *De laudibus bellicis Matthiae Corvini Hungariae regis*-t. Ez maga az a kéziratós példány, amelyet a szerző, díszesen illumináltan, elküldött a királynak. Így tehát egyike a wolfenbütteli könyvtár hiteles korvináinak.¹

A kódex szövegét Vincentius Obsopoeus 1531-ben Hagenauban nyomtatásban kiadta, Stefan Hallerhez intézett ajánlással, hogy — mint mondja — a kiváló költőnek a nagy király dicséretére írt verse ne lappangjon tovább ismeretlenül.² Obsopoeus tehát nem tudott arról, hogy ilyen lappangásról nem volt szó, mivel a verset már maga a szerző közel félszázaddal korábban nyomtatásban is kiadta. Ez az ősnymotatvány hely, év és nyomda megjelölése nélkül jelent meg, a *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* szerint (GW 7794) Rómában, nyomdása Eucharius Silber. Megjelenés idejeként mint terminus post quem-et 1485. június 1-et adja meg a GW, mert a költeményben szó van Bécsnek Mátyás moenia.³

A könyv megjelenésének az idejét azonban a vers további részletes megvizsgálása alapján pontosabbá tudjuk tenni. A fenti szöveg ugyanis így folytatódik:

... et oppressas tantis conatibus arces
Et longa insignem partem obsidione triumphum
Atque nouam nuper tam magni nominis urbem . . .”

Ez a „nova urbs” (vagy nova civitas) nem más mint Wiener Neustadt, amely „nagy nevét” annak köszönhetette, hogy ekkor még nem Bécs, hanem Bécsújhely, Wiener Neustadt volt a császári székhely. Bécsújhelyt Mátyás király 1487. augusztus 1-én vette be, hosszú ostrom után. Cortesius tehát a verset 1487. augusztus 1. után írta. De nem is sokkal később, mert az elfoglalás tényéről azt írja, hogy „nuper”, tehát a minap. De 1488 után már nem is igen adhatott volna ki a szerző mint papai titkár Rómában Mátyás királyt dicsőítő verset, mert akkor megromlott a viszony a pápa és a király közt. A Cortesius-ősnymotatvány kiadási ideje tehát 1487 vége, legkésőbb 1488 eleje.⁴

¹ CSAPODI, Csaba: *Die Corvinischen Codices in Wolfenbüttel*. Wolfenbütteler Beiträge. Aus den Schätzen der Herzog August Bibliothek. Frankfurt a./M. 1972. 31. p.

² „non passus sum, ut illi ipsi diutius in tenebris delitescerent, cum luce sunt dignissimi” (A kiadás bevezetésében.)

³ A GW 7794 elég ritka ősnymotatvány. A GW csak 9 példányt ismer. Ehhez járul még három ott nem említett példány Magyarországon: OSzK Inc. 837, Budapesti Egyetemi Könyvtár Inc. 828 a, MTAK Inc. 825.

⁴ HAVAS László: *A. Cortesius panegyricusa Mátyás király és a pápaság érintkezésének tükrében*. ItK 1965. 323—326.

A dicsőítő verset a szerző nem nyomtatásban küldte el, hanem díszesen illuminált kéziratot készíttetett róla s a dedikáción kívül ellátta egy 15 soros szöveggel, amelyben az elküldött kötethez fordul; „Ad librum. — Care liber, magnum qui iam volitare per orbem . . . cupis”. Méltatlan dolog lenne ugyanis, mondja a szerző, hogy ha csak akkor kerülne a király kezébe, amikor már mások is olvashatják: „Nam ne hunc ipsum quidem nunc mittrem, nisi indignum putarem, quae et aliis legeretur, tibi, cui dicata sunt, esse ignoti.”

Cortesius azonban a kinyomatás alkalmával nemcsak az említett 15 sort hagyta el, hanem meglehetősen át is dolgozta a szöveget, sok javítást végzett benne, olykor hosszabb betoldásokat is.⁵ Ezért a wolfenbütteli korvina és a Cortesius-ősnymotatvány szövege egymás közt nem egyezik meg és természetesen nem egyezik az 1531-i kiadással sem, amely a kéziratnak még át nem dolgozott szövegét követi.⁶

Így tehát egy olyan különös esettel van dolgunk, amikor az első kiadás az „átdolgozott” a másodikhoz képest, amely a korábbi, átdolgozatlan szöveget tartalmazza.

CSAPODI CSABA

Magyar- és latin nyelvű versbejegyzések XVII. századi emlékkönyvekben. A XVII. század elejére az *album amicorum*nak már lényegében kialakult két főbb válfaja, megkülönböztethetjük egymástól a humanista és a teológus peregrinusok albumait. A humanista albumnak szinte mintapéldánya a leideni egyetemi könyvtár kéziratárában őrzött Jan Douza-album (jelzete MS BPL 1406), ahol a beírók főleg klasszikus szerzőktől idéznek bölcsességeket, ha éppen nem elegáns latin versben magasztalják az emlékkönyv tulajdonosát. A „teológus” album nem annyira a posszessor (és barátai) műveltségének fitogtatására, mint kegyességének és jámborságának megörökítésére szolgál (noha az erudíciót is gyakorta felelmegetik); az ilyen típusú albumban a külföldi egyetemeken tudását gyarapító lelkészjelölt, vagy már gyakorló lelkész ismerősei, barátai és pártfogói többnyire bibliai vagy zsoltáridézetekkel erősítik a szóban forgó peregrinus „igaz hitét”, s ha az illetők magyarok, a latin mellett néha magyar fordításban is megadják a megfelelő passzust. Önálló vers az ilyenfajta albumokban csak elvétve akad, s olyankor is inkább vallásos, mint erkölcsi-didaktikus jellegű. Néha azonban az itt vázolt két albumtípus úgy keveredik, hogy a bejegyzések a művelődéstörténet adatain kívül a filológus szöveggyűjteményét is gyarapítják. Más szóval a baráti bejegyzés a kegyes közhelyeken és sablonos ajánló fordulatokon kívül valamilyen rövid magyar vagy latin nyelvű versbetétet is tartalmaz; olyan sorokat, amelyekről feltehető, hogy szerzőjük maga a bejegyző. Egy kivétellel néhány ilyen szöveggel szeretnék foglalkozni az alábbiakban; ezekben csupán az a közös, hogy a bejegyzők mind magyarok, s hogy valamennyi az 1620—1630. közötti évtizedben íródott.

A British Library gazdag albumgyűjteményében szerepel egy Christoph Oelhafen nevű nürnbergi születésű diák 1619. és 1637. között vezetett albuma (jelzete Add. 17342). Oelhafen Altdorfban tanult, s itt, amint azt több bejegyzés bizonyítja, számos magyarral

⁵ Lásd az eltéréseket a kritikai kiadásban: Alexander CORTESIUS: *De laudibus bellicis Corvini Hungariae regis*. Ed. Iosephus FÖGEL. Lipsiae 1934. (Bibliotheca scriptorum madii recentisque aevorum. Saeculum XV.)

⁶ A későbbi kiadások, a kritikai kivétellel, mind az 1531-i kiadás szövegét közlik újra. (L. a kritikai kiadás bevezetésében IV. p.)

kötött ismeretséget. 1621. február végén és március elején nem kevesebb, mint hat magyar peregrinus írt be albumába — sorrendben elsőnek (az alighanem rangidős) Onadi György, majd március elsején Gönci F. János, Mindszenti Imre és Károli K. György, végül az ezt követő napokban Simándi B. Mihály és Csulai György (a későbbi erdélyi püspök). A hat magyar 1624. február 24-én egyszerre matriculált¹, s így feltehetőleg egyszerre érkezett Heidelbergból Altdorfba; Heidelbergben legtöbbszörük David Pareus tanítványa volt. Gönci, Csulai és Károli 1618 nyara, Mindszenti 1919 májusa, Simándi pedig 1620 januárja óta tanult Heidelbergben,² Onadi viszont, aki az altdorfi matriculában mint „Georgius Pellionis Onadi” tehát Onadi Szűcs György szerepel, furcsa módon mindössze egy hónapot töltött csak Pareus egyetemén, hiszen csak 1621. január 23-án írta be nevét a heidelbergi anyakönyvbe³ Nem tudjuk, miért nem volt inyére a heidelbergi diákoskodás, de az Oelhafen-album magyar beírói közül az ő szövegét találtuk a legérdekesebbnek: itt ugyanis a humanista műveltség és a didaktikus igény pársoros magyar verset hozott létre.

Onadi szövege latin közmondás-félével kezdődik: „Invia virtuti nulla est via”, amit a magyar peregrinus így értelmez tovább: „Az ioszagos (jóságos) cselekedet mindenütt utat tanal.” Ez alatt „Ovid: inde:” jelzi, hogy most Ovidius-idézet következik:

„Virtus nobilitat hominem virtute remota
Migrat in exilium nobilitatis honor.”

Ezt követi a következő négysoros vers:

„Az ioszagos cselekedet
Híd megh nemessit tegedet
Kit ha ki tőle el kerget
Csak szakmivetesre mehet”

Más szóval Onadi György Ovidius sorainak a megmagyarítására próbált itt vállalkozni, jóllehet elég szabadon kezelte az eredetit, hiszen például a „virtus” szó sokkal többet jelent, mint az itt szereplő „jóságos cselekedet”. Kis magyar versezete és latin nyelvű ajánlása alatt a bejegyzés dátumát korabeli szokás szerint vessorban rejtette el (DóMIInI IesV faC sIt nobIs paX In terrIs), ahol a nagybetűk római számként való összeolvasása 1621-et ad ki.⁴

Oelhafen többi magyar ismerőse latin, illetve latin és magyar bibliai, valamint szoltár-idézzel örökítette meg nevét a nürnbergi ifjú albumában, csak Mindszenti Imre (az altdorfi matricula szerint „Emericus Czeviz Mindszenti”) jegyzett még be két sor latin verset a szerző megjelölése nélkül, e szavak kíséretében: „Egregio virtute, moribus laudatissimis Nobilissime Juveni . . .” (Oelhafen album, fol. 85). Ez a két sor így hangzik: „O mens fida, fide quisquis munitur er ardet, / Ille homines vincit, vincit et ille Deum”.

Magyar kutató számára nem érdektelen Joachim Camerarius IV. *album amicorum*a sem, amelyet ugyancsak a British Library kéziratárában őriznek (Egerton 3039). Ez a nagy nevű német humanista családból származó ifjú Európa több egyetemén megfordult, s leideni tanulmányai után átrándult Angliába. Itt Cambridge-ben találkozott Samuel Collins teológia-professzorral, a Queens' College akkori, John Mansel nevű igazgatójával, s 1625. május 22-én (a régi naptár szerint) a magyar Kecskeméti Mátéval. Camerariushoz hasonlóan Kecskeméti korábban ugyancsak Leidenben tanult, s onnan utazott át Ang-

¹ *Die Matrikel der Universität Altdorf*, I. Würzburg, 1912, 166.

² HERÉPEI János: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, I. Bp. Szeged, 1965, 155—158.

³ *Die Matrikel der Universität Heidelberg*, II. Th. Heidelberg, 1886, 304.

⁴ Oelhafen album, fol. 83

liába; itteni tartózkodásáról — bár magát az időpontot illetően tévesen — eddig is tudunk.⁵ Kecskeméti először is latin szentenciát ír be Joachim Camerarius IV. albumába: „Quod a multis est conspicuum id mox ius consuetudinis obtinet”, majd kiegészíti azt egy négysoros magyar verssel:

„Vilagi örömrre az niavalia[s] de iut
kin mégh thert bünösnek szíve röpös es fut
Veletlenül ember diczossegre is iut
Hogy'ha vigh orczával viseli el az but”
(fol. 79)

Lehetséges, hogy Kecskeméti Máté négysorosa valamilyen vallásos ének vagy zsoltár részlete, de minthogy forrást nem ad meg, egyelőre önálló verstörödéknak kell tekintelnünk. Szerintem ez az álláspont annál is inkább logikus, mivel Camerarius albumában akad még más magyar beíró is, a kassai Bakay Benedek, aki 1627-ben (március 9-én) Genfben ily módon idéz a XC. zsoltárból: „. . . Ur Isten / minden dolgunkat birjad forgassad, / kezeink munkait igazgassad” (fol. 106/v), de fel is tünteti, honnan való az idézet. Bakay egyébként a fenti sorokat alighanem személyes jelmondatának tekinthette, hiszen más-más latin körtéssel, de ugyanezt írta be Oxfordban (1626. július 19-én) Joannes Maconius ab Honigsdorf, és Augsburgban (1627. szeptember 3-án) Philipp Hainhofer emlékkönyveibe.⁶

A humanista típusú versbejegyzés érdekes variánsával találkozunk abban a hosszabb szövegben, amit a nürnbergi Jacob Fetzer albumában hagyott ránk az I. Jakab uralkodása idején Londonban megtelepedett Bánfihunyadi János.⁷ Erről a kiváló alkémistáról és kémikusról még mindig viszonylag keveset tudunk — egyetlen fennmaradt és nehezen hozzáférhető magyar nyelvű levelén, valamint oxfordi latin versén és magyar ajánlásán⁸ kívül ez az albumbejegyzés az első újonnan előkerült, s a maga módján eléggé informatív szöveg. A széles érdeklődésű, mozgékony és mindenütt tudós emberek társaságában forgolódó Fetzert nyilván különösen érdekelhette az alkémia — erről beszélgethetett Bánfihunyadival, s ezért kezdődik amannak a bejegyzése egy kis alkémista verssel, ami a Bölcsék Kövének előállításához nyújt némi hermetikusan megfogalmazott útbaigazítást:

„Perficiunt sopheram ter trina sequentia Petram:
Orater superum: Lux Mundi: Gloria Noctis,
Ova, Coquina, Coquus, Patientia, Mulciber, Annus.
Hermeti sopherice, pariunt moderamine natum.”

E négysoros vers alatt halványabb, kissé elmosódott tintával egy magyar mondat áll az Ószövegségből: „Az Titkok az mi Urunknal Istenunknel vadnak. Az kinyilatkoztatott dolgok mieink es az mi fiainke mindöröcke.” (Mózes V. 29:29) Ezt erősebb tintával írott latin nyelvű ajánlás követi, amelyben „Joannes Hunyadinus” Fetzert „tiszteltetre méltó barátjának” nevezi és Londonban, 1620. január 30-án köszönti. Bejegyzése azonban ezzel még nem ér véget: teleírja, illetve befesti az ajánlással szemközti lapot is. Lehetséges, hogy Bánfihunyadi azért vállalkozott erre a hosszabb időt igénybe vevő feladatra, mert

⁵ L. HERPEI: *Adattár* . . . III. 420.

⁶ Maconius albuma a bécsi Nationalbibliothekben van, vö. MENCSEK, F.: „Magyar emlékkönyvi beírások . . .” *Történelmi Tár*, 1907, 507; Hainhofer albumát a wolfenbütteli Herzog August könyvtárban őrzik, jelzete MS Extrar. 210, Bakay bejegyzése fol. 459.

⁷ Herzog August Bibl., Wolfenbüttel, Cod. Guelf, MS 231 Blankenburg, fol. 327

⁸ L Magyar Könyvszemle, 1978. 1, 93—99.

előtte már mások is képekkel és rajzokkal tisztelték meg Jacob Fetzer albumát: például a magyar tudós közeli ismerőse, a holland Cornelius Drebbel az egyik lapra berajzolta híres *perpetuum mobile*-jét (fol. 309).

Bánfihunyadi rajzának azonnal szembeötlő alkémiai értelme van, s a rajzot alulról és felülről megfelelő alkémista idézetek fogják közre. A felső idézet Sendivogius egyik könyvéből való, az alulso pedig egy *Rosarium* című alkémiai művet idéz,⁹ rövid leírást ad a „férfi” és a „női” elem egyesüléséről: „Fac de Masculo & Foemina Circulum rotundum & de eo extrahe quadratum & de eo quadrato Triangulum aequilaterum & de Triangulo Circulum rotundum & habebis Magisterium.” Ezt mintegy illusztrálja a középre berajzolt mágikus ábra: kör, benne hétágú csillag (minden ága egy-egy vegyi elemnek felel meg), ezen belül újabb kör, majd abban színezett négyyszög; a négyyszögben háromszög következik, amelynek szegmentumai a „Corpus”, „Anima” és „Spiritus” felírásokat viselik. A háromszög közepén újabb kis kört találunk — ez az a mag, amelynek elérése egyenértékű a „mester” cím megszerzésével. A csillagot befogó nagy kör kétoldalán nagybetűs szöveg olvasható: SEPARA. DEALBA, illetve CONIUNGE. RUBIFICA — ez megint csak az alkémiai iratokban gyakran emlegetett, de korántsem egyszerű, illetve pontosan leírható alaplételetekre utal.¹⁰

Végül egy olyan bejegyzést szeretnék ismertetni, amelynek érdekességéhez a szerző személyén kívül a szöveg formája is hozzájárul. Szenci Molnár Albertről van szó, aki köztudomásúlag rengeteget utazott, s így nem is igen okoz meglepetést, hogy az utóbbi időben gyakran bukkannak fel albumbejegyzései. Ezek közül néhányat már ismerttettem,¹¹ de azóta újabbak kerültek elő — egy például a British Library gyűjteményében, Szenci Molnár jó ismerősének, Georg Mauritius altdorfi professzornak az albumában (Egerton 1211, fol. 96). Ennek a dátuma 1606. szeptember negyedike, s Molnár beírása eléggé lakonikus: „Dominus providebit, cui credit habebit”. A másik újabban talált bejegyzés viszont jóval későbbi, s az általunk tárgyalt évtizedre esik. 1624 nyarán, amikor Molnár Albert családostul hazaindult Hollandiából, néhány hétig Gdańskban (az akkori Danzigban) időzött, majd továbbhajózott délnek a Visztulán Toruń városáig. Ebben a gazdag és kitűnő iskolájáról híres kereskedővárosban Molnárékat Johannes Turnowski (Turnovius) szuperintendens vette gondjaiba,¹² s talán éppen rajta keresztül találkozott a magyar tudós még valamikor augusztus hónap folyamán Andreas Lucával. Luca művelt és világot látott protestáns lelkész volt, albumába a kor több kiválósága beírt, így többek között Martin Opitz is, akinek első ismert latin nyelvű verse („Ad eandem”) éppen Luca emlékkönyvében található.¹³ Opitz tisztelői közé tartozott Molnár is, aki a tíz évvel a német humanista után a következő sorokat írta be ugyanabba az albumba:

„Instâ, ne cesses; venient post semina messes,
Post lacrymas risus, post exilium paradisus”

Ezután jól ismert jelmondata és ajánlása következik:

„Rom. 8.31 Ha Isten velünc |Ki áll ellenünc?”

„Viro Reverendo Domino M. Andreae Lucae verbi divini apud Thorunienses ministro

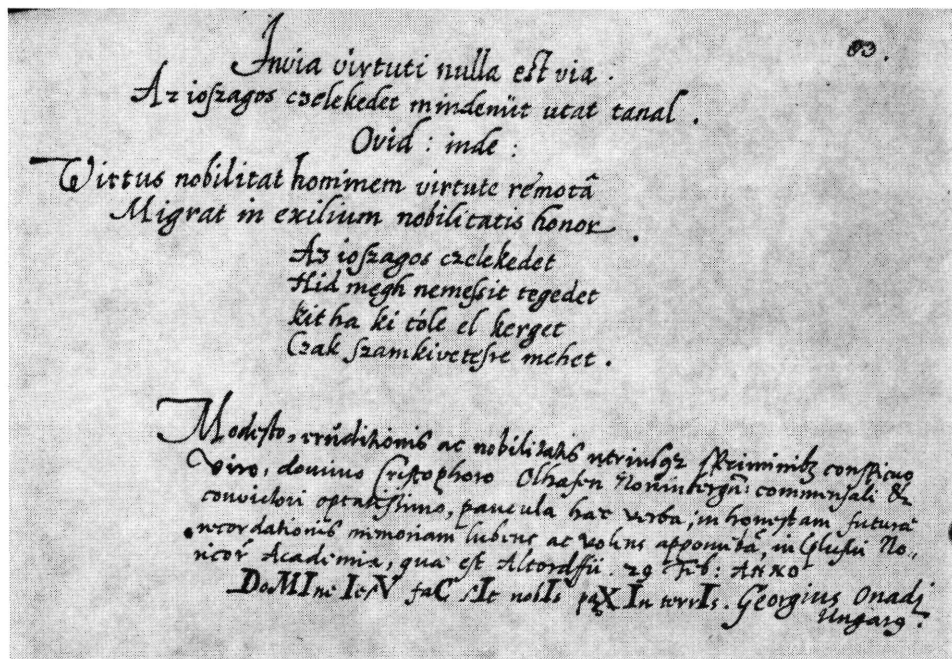
⁹ Alighanem a *Rosarium philosophorum*ról van szó (Frankfurt, 1550), amelyről C. G. Jung külön tanulmányt írt *Az átalakulás pszichológiája* címmel.

¹⁰ Az alkémista művének utolsó fázisát így írja le egy újabb népszerűsítő mű: „A vörös kén megköti a fehér higanyt, s egyesülésükből . . . lesz a Bölcsék Köve”.-St. KLOSSOWSKI DE ROLA: *Alchemy, the Secret Art*, London, 1973, 12.

¹¹ Szenci Molnár Albert album- és könyvbejegyzései külföldi gyűjteményekben, Magyar Könyvszemle, 1979. 4, 372—378.

¹² Szenci Molnár Albert válogatott művei, Bp., 1976: 628.

¹³ A toruńi városi könyvtár (Książnica Miejska) 15.R.8.18 jelzet, fol. 265 alatt.

1. kép. Onadi György bejegyzése az Oelhafen albumba

fide, amoris & memoriae causa adscripti Lud. M. C. Albertus Molnar Ungar. Anno 1624 Mense Augusto Thorunii.

„Sim quocumque loce, sim modo Christe, tuus”

A Luca-féle albumba beírt vers szerzője nem Molnár Albert, hanem egy középkori latin költő, Walter von Chatillon.¹⁴ Magát a rigmust Molnár valamilyen latin közmondás-gyűjteményben olvashatta, s feltehetően a szerző nevét sem jegyezte meg. Ezt abból gyanítjuk, hogy ennek a kurtácska versnek egy szöveg variánsát nyomtatásban korábban már közölte, s a szerző nevét akkor sem adta meg. Ez Thuri Pál *Idea Christianorum Ungarorum* (Oppenheim, 1616) című, Molnár által gondozott művének az előszavában történt, ahol Molnár a következőket írta: „elsősorban miránk, hazánkból távol élőkre illik ez az ismert vers”,¹⁵ amelynek első sorát ezek után ilyen variánsban adja meg:

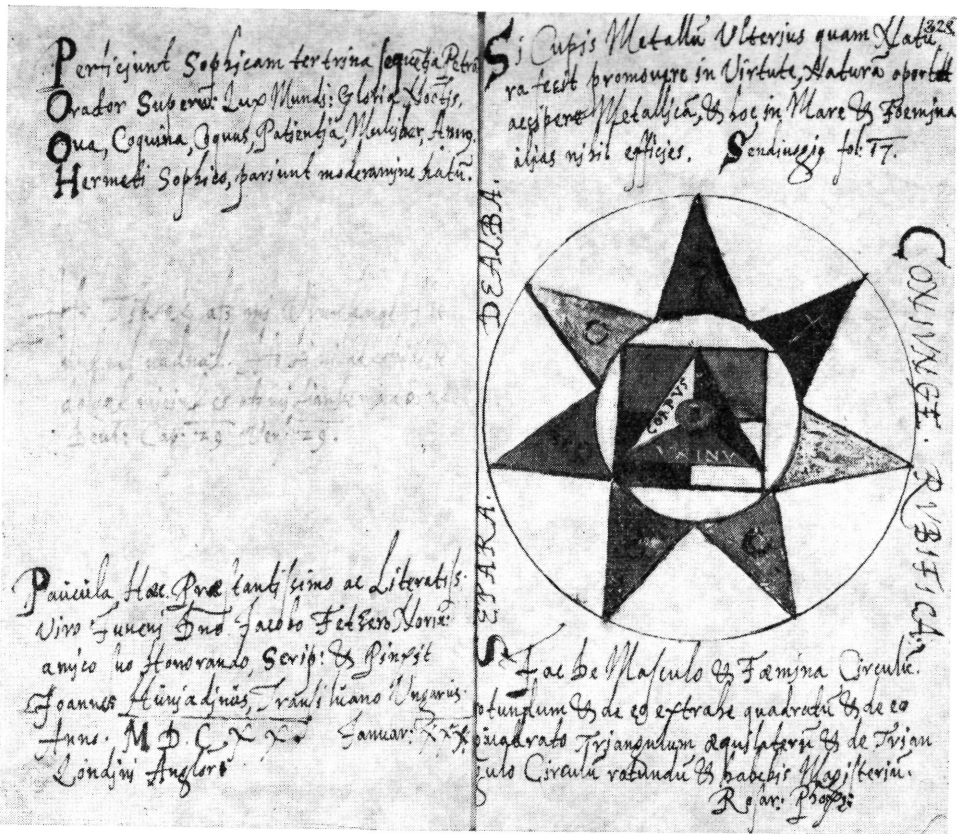
„In prece non cesses, venient post semina messes . . .”¹⁶

Magyarra ezt a két sort így fordíthatnánk: „Könyörögni ne szűnj meg: aratás jön majd a vetésre / Könyekre nevetés és menny a száműzetésre”. Molnár sok viszontagságon ment át hosszúra nyúlt külföldi „bújdosása” során, de nem valószínű, hogy a fenti

¹⁴ Hans WALTHER: *Carmina Medii Aevi Posterioris Latina*, II/2, *Lateinische Sprichwörter* . . . Göttingen 1964, 551. Itt is kisebb szövegvariánsal állunk szemben, amennyiben „venient” helyett „aderunt” olvasható.

¹⁵ Szenci Molnár Albert válogatott művei, 289.

¹⁶ Szenci Molnár Albert költői művei (RMKT. XVII. század, 6. kötet), Bp. 1971, 484.

2. kép. Bánfihunyadi bejegyzése Jacob Fetzer albumába

sorokat ezúttal is saját földi helyzetére alkalmazta volna. Sokkal inkább élhettek még benne Kálvin nem régen fordított *Institutio*jának szavai: „Mert ha az meny az mi hazánk, micsoda egyéb az föld ha nem számkivetés?”¹⁷ A világra kivetett lélek vágyódik „igazi hazájába”, a mennyországba; s talán nem tévedünk, amikor azt hisszük, hogy ezen a metafizikus vágyódáson, s az abban kifejezett idegenség-élményen még Molnár hazatérése s az utána hazájában eltöltött tíz év sem igen változtatott.

GÖMÖRI GYÖRGY

(Cambridge)

Georg Steinhübel löcsei könyvkereskedő hagyatéki leltára. Adatok egy felvidéki város-polgárságának könyvkultúrájához. Georg Steinhübel németprónai születésű, Lőcsén letelepedett könyvkötő-könyvkereskedő neve jól ismert a szakirodalomban. A löcsei nyomdák szattal, a szepességi könyvkultúrával foglalkozó tanulmányírók többnyire megemlítik nevét, egy-két adatot közölve róla; valamennyinél azonban részletesebb, jobb információ

¹⁷Az keresztyeni religiora es igaz hitre tanítás . . . Hanovia, 1624, 748.

ad egy eredeti forrás, Steinhübel saját kézírásával fennmaradt vándorkönyve.¹ Az akkor 29 éves könyvkötőlegény, aki Felső-Magyarországnak már több jelentős városában dolgozott (legtöbb Nagyszombatban, ill. Lőcsén), 1660 tavaszán indult vándorútra Sziléziába s több német fejedelemségbe és négy év elteltével, 1664 tavaszán tért vissza Magyarországra. Ezután több mint három évtizeden keresztül, egészen haláláig, 1698-ig önálló mesterként dolgozott Lőcsén. Steinhübel 1664—1698. közötti tevékenységéről nagyon kevés adat maradt fenn; van azonban 1699-ből egy eddig nem ismert forrásunk, Steinhübel hagyatéki leltára, amely szemléletes képet ad könyvkereskedői munkájáról; megmutatja, hogy milyen arányú volt tevékenysége, milyen belföldi és külföldi kapcsolatokkal rendelkezett, a könyvesbolt készletének részletes leírása alapján következtethetünk a vásárlóközönség kulturális igényeire, nyelvi hovatartozására, az anyagok, szerzők, könyvárak felsorolásából pedig a mesterség hasznára. Steinhübel hagyatéki leltára az egyetlen részletes XVII. századi könyvesbolti szortiment-leírás, ilyen terjedelmes jegyzéket csak egy évszázaddal korábbról ismerünk: a kassai Johann Gallen könyvkereskedőt (1583).² Kaspar Wist kassai könyvkötő könyvraktárának 1714. évi jegyzéke időben közel áll a Steinhübel-féle leltárhoz, választékában, jellegében azonban meglehetősen eltér tőle.³

Az 1699. augusztus 26-án Lőcsén felvett hagyatéki leltárból⁴ csak a könyvesbolt árukészletének, ill. az ahhoz szorosan kapcsolódó könyvkötő műhely berendezésének a leírását közöljük, a könyvkereskedő személyes vagyontárgyainak leírását nem. Mégis, hogy megbízható képet kapjunk a leltár egészéről, röviden felsoroljuk a különböző, legfontosabb tárgyakat, ill. csoportokat. Steinhübel legnagyobb értékű tulajdona főtéri háza volt (1500 Ft), a házban levő ingóságok, arany és ezüst tárgyak, fegyverek, élelmiszerek értéke 850 Ft 50 dénárt tett ki. A könyvkereskedő követeléseinek összege (833,64 Ft) jóval magasabb volt, mint tartozásai (142,40 Ft). (A legnagyobb összegű követelés a ház egy részének bérbe adása során keletkezett.) A könyvkereskedő összes vagyona 3793 Ft 21 dénár értékű volt, nem tarthatjuk tehát gazdag embernek, de azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy viselt politikai tisztségei következtében a város elismert és tekintélyes polgára lett.⁵

A könyvesboltot és a műhelyt a leltár a következőképpen írta le: (a leltár tételei mellett megadjuk az egyértelműen azonosítható magyarországi kiadások adatait).⁶

¹ Kiadta GULYÁS Pál: *Egy felsőmagyarországi könyvkötőcsalád feljegyzéseiből*. Bp. 1912.

² KEMÉNY Lajos: *Egy XVI. századbeli könyvkereskedő raktára*. = MKsz 1895. 310—319.

³ KEMÉNY Lajos: *Egy XVIII. századbeli könyvraktár*. = MKsz 1912. 158—161.

⁴ Az eredeti irat a lőcsei Városi Levéltárban, (Okresny Archiv Levoča, a továbbiakban: OAL) jelzete: XXI. 54. Hagyatéki leltárak 1691—1712. 324—341.

⁵ Steinhübel a képviselőtestület tagja volt, majd 1670-től előjárója, 1. *Hain Gáspár Lőcsei Krónikája*. A Szepesmegyei Történelmi Társulat megbízásából kiadták: BAL Jeromos, FÖRSTER Jenő és KAUFMANN Aurél. Lőcse 1910—1913. 381. — Ismerünk egy Steinhübelhez szóló üdvözlő verset is Matthäus Vitriarius nyomdászlegény tollából: „Frohlockendes Ehren-Gedicht, auff den Glücklicher-erlebten Tauff-Namens-Tag... Georgii Steinhübels, Vornehmen Burgers und Wolbestellten Buchbinders in . . . Leutschau wie auch einer Löbl. Gemein treuen Mitglieds . . . Anno 1689 . . .” 1. Jan ČAPLOVIČ: *Slovenska národná retrospektívna bibliografija*. Séria A. Kniha I. a. *Bibliografija tlači i vydavnych na Slovensku do roku 1700*. diel 1. Martin 1972. — 1502. sz.

⁶ A leltár egyes tételeit az Országos Széchényi Könyvtár Régi Magyarországi Nyomtatványok szerkesztősége által felállított katalógus alapján próbáltam azonosítani. A betűs RMK-számok az RMNY-szerkesztőség által használt számok, amelynek pontos bibliográfiai hivatkozását helyhiány miatt megadni nem tudtuk: ezek a számok mindaddig eligazítást adnak, amíg a Régi Magyarországi Nyomtatványok vonatkozó kötete meg nem jelenik. Bibliográfiáink szükségszerű hiányosságát mutatja, hogy Steinhübel leltárában szerepelnek olyan magyar nyelvű, tehát valószínűleg magyarországi kiadású művek,

Bücher im Buchladen

Verguldete Arbeit

4	Nürnberger handtbücher		7,20	
2	Paradiß gärtl 2 Wasserquellen			
	1 Luneb. handtb.		7,50	
3	Söhnopfer 1 Jänsch Gebethb.	8°	3,—	
3	Olearii Communion buchl	8°	1,80	
2	Nürnbergl 1 Verguldt 1 in frey	8°	6,30	
2	Hubachs gebethbücher	8°	4,80	
2	grosse Braut Kammer	8°	3,—	
2	Andachtsquellen	8°	3,—	
2	Jänische handtbücher 1 Wasser- quell.	8°	4,50	
2	grosse Habermann	8°	2,40	
5	Königl. Braut Kammer	12°	9,—	
1	Kleine bübl	8°	2,40	
3	Paradißgärtlein		3,60	
3	12 Andachten Kegeli		3,60	
4	Schatz kammer		4,—	
5	Soltár	24°	2,50	Amszterdam 1686 I. 1346.
7	Geistlich Kleynodt		4,20	
5	Stegmanns Herzenßeuffzer	24°	1,80	
2	Rigische Gebethbücher	12°	3,—	
4	Andächtige Jungfer	12°	6,—	
3	Communion büchl	12°	3,60	
1	Stammbuch		—,72	
1	Olearii Kron (Tron !) der Alte	8°	1,20	
1	Arndts Paradißgärtl	8°	1,50	
1	Lüneburger Gesangbuch	12°	2,—	
3	grosse baumgarten	8°	6,—	
1	Liliengarten	8°	1,50	
1	Gebethgarten	8°	1,50	
1	Seelenschatz	8°	1,50	
1	Bierngarten	12°	1,20	
1	Keyserin Gebethbuch	12°	1,20	
1	Liliengarten	12°	1,—	
1	Seelenwecker	12°	—,75	
2	Anthoni büchl	12°	1,—	
1	Seelengarten	24°	—,60	
1	deutsch officium	18°	—,50	
10	Seelen Wächter	24°	5,—	
7	Lathel Paradiß gartlein	18°	3,50	
1	Geistliches Uhrwerk	18°	—,60	
2	Thom. de Kempis	24°	1,80	
7	Reyse Köstl	32°	2,10	
4	Kerngebeth Nürnberger	12°	3,—	
2	Leutschawer deto	12°	1,20	Lőcse 1687 II. 1616.
1	Kirchen Kleynodt	24°	—,90	
3	Rüsstlings bethkammerlein	24°	2,70	
3	Wasserquellen	24°	2,70	

amelyeket nem tudtunk azonosítani. (Ezeket hiányjellel jelöltük.) A csillaggal jelölt címek viszont szerepelnek a nagyszombati nyomda 1710-es katalógusában, ezért annak ellenére, hogy bibliográfiából nem ismerjük, biztosan állíthatjuk, hogy XVII. század végi nagyszombati kiadványról van szó. A nagyszombati katalógust l.: *A legrégebb magyarországi könyvtárosi jegyzék 1710-ből.* = MKsz 1888. 59—84. Steinhübel leltárában a könyvméretetek megjelölése általában megbízható, kivéve a könnyen összetéveszthető 18° és 24° méretet; feltűnő még, hogy 16° kötetek alig szerepelnek a leltárban.

5 Haberman	24°	3,—	Lócse 1694 II. 1778a.
3 Kegeli Andachten	24°	1,20	
11 Lelki Kincs	32°	3,30	*
3 Holocaustum quotidianum	12°	1,50	Nagyszombat 1695 II. 1801.
4 Officia Rakocziana	12°	3,—	Nagyszombat 1693 II. 1754a.
8 Flores precum	12°	4,—	*
2 Sznepcesek	12° et 18°	1,20	*
1 Denitscheck	18°	—,50	
1 Uti Társ	24°	—,50	Nagyszombat 1678 I. 1226a. 18°!

Unvergoldete Bücher

3 Ringf. Arel Verguldt		3,60	
3 Cathol. Frawen Zimmer Spiegel	18°	1,20	
2 Ortelö Frawen Zimmer Spiegel	24°	1,20	
1 Frawen Zimmer Cabineth	24°	—,60	
1 Rosenstock	12°	—,50	
3 Herbergeri Trawerbinde	4°	3,60	
4 Compendium Juris Aszalay	4°	7,50	Nagyszombat 1694 II. 1781.
Innocentia Apostolica	4°	1,50	Nagyszombat 1695 II. 1806a.
1 Grammatica Wellerii	8°	—,60	
1 Lexicon Calvisii	8°	—,75	
1 Schu. pii [?] Opera	8°	2,—	
1 Cronica	8°	1,80	
1 Acerra Philologica	8°	1,50	
1 Schirmere ergötzeses Zion	8°	1,20	
3 Lust Redner	8°	3,—	
2 Hofmans Waldau gedichte	8°	3,60	
1 Heinen Schauplatz	8°	1,80	
1 Thalander briefsteller	8°	2,70	
1 Politischer Abriß Europa	8°	1,80	
4 Synonimorum Parnassus	8°	6,—	
1 Fragbibel	8°	—,60	
2 Biblische Lustgärten	8°	—,90	
2 Epperer Wappen	8°	—,60	Lócse 1668 II. 1150.
1 Politische Historien	8°	—,50	
1 Hochzeit Abdanckung	8°	—,60	
1 Gerlachs Aschegedancken	8°	—,36	
2 Wörterbuch	8°	1,80	
1 Venedisches Carl Hauß	8°	—,60	
1 Spannenbergi Postil	8°	1,—	
3 gebethbücher weiß gebunden	8°	2,70	
Avancini Orationes	12°	3,—	*
1 Dieterici Cathecetica	12°	2,—	Lócse 1685 II. 1568a, 1696 II. 1834b.
1 Vernulai Orationes	12°	1,20	
1 Medulla Theologiae Busenbaums	12°	—,72	Nagyszombat 1679 II. 1449a 1693 II. 1744.
2 Curtius	12°	2,—	
3 Beckeri Oratorien	12°	1,80	Nagyvárad 1656 II. 866.
2 Micaelii Progymnasmata	12°	1,50	
1 Hornii Orbis Politicus	12°	—,75	
1 Geographischer Regenten Saul	12°	1,—	
3 Lustige Gesellschaften	12°	1,20	
3 Politische Näscher	12°	1,20	
1 Pomaei Candidatus Poeticus	12°	—,30	
1 Logia Scharfii	12°	—,60	*
1 Drexlers Wittwen Wehe	12°	—,36	Lócse 1660 II. 952a.
Doctor Müllers Frewdenblück	12°	—,42	

1 Virgilius Triumphans	12°	—,30	
1 Verzweiffleter Atheist	12°	—,24	
2 Breviar. Politicorum	12°	—,60	
9 Schiffertaffeln	12°	1,35	
3 Kron der alten Vagabunden	8°	1,90	
4 Uti Társ ungebunden	24°	1,20	Nagyszombat 1678 I. 1226a. 18°!
10 Kurtze fragen ungebunden	12°	—,90	
1 Orbis pictus ungebunden	4°	1,20	Lőcse 1685 I. 1338.
10 Cathecismi Lat. und Hung.	8°	—,60	Lőcse 1667 I. 1058, 1684 I. 1321.
3 Principia Alvari ungebunden	8°	—,36	Nagyszombat 1698 II. 1930b 1699 II. 1963a.
4 Soltár Ungebunden	18°	—,50	Csak 24° ismert: Amszterdam 1686 I. 1346.
16 Compendia Rhenii	8°	7,20	Lőcse 1671 II. 1278, 1684 II. 1548b, é.n. II. 2039.
41 Emmanuel (Alvarez: Principia)	8°	20,50	Nagyszombat 1698 II. 1930b 1699 II. 1963a.
3 Orbis pictus	8°	3,60	Lőcse 1685 I. 1339. Kolozsvár 1698 I. 1523. Nagyszeben 1684 I. 1323a.
2 Pax corporis	8°	1,—	Lőcse 1692 I. 1432. Kolozsvár 1690 I. 1387. 1695 I. 1474.
23 Evang. Lat. und deutsch	8°	9,20	Lőcse 1683 II. 1521c.
4 Rhetorica Cypriani	8°	2,—	Nagyszombat 1670 II. 1245.
1 Oratoria Dieterici	8°	—,36	
12 Evang. Lat. U. Windisch	8°	6,—	Lőcse 1686 II. 1582.
12 Evang. Lat. Und Ungr.	8°	6,—	Lőcse 1681 I. 1266. 1698. I. 1531. Kassa 1668 I. 1066. Janua lingvae latinae reserata aurea — Lőcse 1693 I. 1440, 1698 I. 1530.
9 Joann Comenii Lat. Und Ungr.	8°	4,50	Lőcse 1641 II. 575.
3 Dialogus Castellionis	8°	1,50	Lőcse 1687 II. 1613. 1697 I. 1507, 1699 II. 1955.
50 Vestibula	8°	9,30	Bártfa 1698 I. 1516.
7 Rudimenta	8°	1,61	Valószínűleg latin: Bártfa 1683 II. 1515b. Brassó 1688 II. 1632a. Lőcse 1695 II. 1799b. Nagyszeben 1699 II. 1978a.
8 Grammatica Molnar	8°	2,—	Kolozsvár 1680 II. 1466. 1691 II. 1686. 1698 II. 1920a. Nagyszeben 1682 II. 1514. 1694 II. 1775. Debrecen 1683 II. 1520. Lőcse 1696 II. 1836.
12 Elii Donat.	8°	1,20	Lőcse 1678 II. 1420. Zsolna 1697 II. 1913. Kolozsvár 1697 II. 1880. 1698 II. 1920.
51 deutsche A.b.c. bücher	8°	4,—8	
105 Ungr. A.b.c. bücher	8°	7,35	Debrecen 1681 I. 1254. Kolozsvár 1695 I. 1473.
44 Windische A.b.c. bücher	8°	3,52	
6 Cath. Lat. Und bömisch	8°	—,51	
14 Colloquia	8°	1,20	Corderius: Colloquiarum centuria? Kolozsvár 1697 II. 1879.
18 Catonis Praecepta	8°	1,—	Lőcse 1693 II. 1734.
85 Cathol. A.b.c. bücher	8°	7,60	
12 Windische Catechismi	8°	1,20	Nagyszombat 1696 II. 1843. II. 1844. 1697 II. 1893.
12 Biblische Fragen Neumanni	12°	—,72	

11 Canisii	12°	1,10	Lőcse 1687 I. 1363a. Nagyszombat 1688 I. 1369a. 1696 II. 1842.
7 Keresztény Catechismus	12°	3,—	Debrecen 1689 I. 1371. Lőcse 1674 I. 1165. é.n. I. 1589.
57 Siderii Catechismus	12°	3,—	Kolozsvár 1681 I. 1265. 1690 I. 1386. Lőcse 1690 I. 1391. 1697 I. 1509a. Debrecen 1688 I. 1367a, b. 1690 I. 1382. 1699 I. 1537.
7 Windischer Kern aller gebeth	12°	—,70	Lőcse 1687 II. 1616.
11 Szamvetés	24°	2,20	Lőcse 1692 I. 1426.
24 Halotti Enekek	24°	4,80	1698? é.n.
26 deutsche Catechismus	16°	2,—8	Brassó 1689 II. 1642a. Lőcse 1695 II. 1799.
7 Vestibula 4 Ling.	8°	1,75	Lőcse 1696 I. 1429d. 1699 II. 1955.
30 Rhenii Donat.	8°	7,50	Zsolna é.n. II. 1913. Lőcse 1694 II. 1779b.
47 Principia	8°	7,99	Alvarez: Nagyszombat 1698 II. 1930b. 1699 II. 1963a.
7 Canisii	8°	—,70	Nagyszombat 1698 I. 1533.
20 Libellus Alphabeticus Lat. et Boh.	8°	1,60	*
35 Libellus Alphabeticus Lat. et Hung.	8°	2,50	Kassa 1696 II. 1580a. Lőcse 1697 I. 1509.
52 Vestibula Lat. et Hung.	8°	2,60	Lőcse 1697 I. 1507. Bártfa 1698 I. 1516.
9 Mobilitek Nabosnich (Modlitby nabožné)	8°	3,60	1686 Lőcse II. 1592.
6 Geistliche Söhnopfer	8°	3,—	
1 Pazmány	8°	—,75	Lőcse 1674 I. 1168. Nagyszombat 1689 I. 1381a.
4 Soltari Enekek	8°	2,—	Nagyszombat 1693 I. 1446.
2 Leutschawer gesangbücher	8°	2,60	Lőcse 1686 II. 1583.
2 deto Windische	8°	2,40	Lőcse 1674 II. 1339a. 1684 II. 1551.
20 Walter	8°	10,—	
20 Bresslawer Evangelia	8°	6,66	
5 Ciceronis Epistola	8°	3,—	Lőcse 1684 II. 1545. 1690 II. 1663. Nagyszombat 1680 II. 1468a. 1692 II. 1693a. 1694 II. 1782. 1697 II. 1895.
7 Virgili	8°	3,50	Nagyszombat 1677 II. 1411. Lőcse 1642 II. 604.
12 Ravisii Textoris Epistolae	12°	3,—	Lőcse 1683 II. 1529. 18°!
12 Buzinkay Logica	12°	2,40	Kassa 1672 II. 1292a. Kolozsvár 1680 II. 1466a. Bártfa 1696 II. 1833.
12 Ovidius	12°	4,80	Nagyszombat 1677 II. 1410. 1691—92 II. 1698a. Lőcse 1642 II. 601.
3 Dicséreték	18°	2,70	Lőcse 1642 I. 726.?
5 Einfache Soltár	18°	1,20	Ø
8 Arany Lániz	12°	2,66	Lőcse 1696 I. 1489.
2 Böhmsche Haberman	18°	—,60	Zsolna 1678 II. 1438a. 16°!
3 Tranošti	18°	1,80	Lőcse 1639 II. 542b. 16°!
1 Perlitzka (Perlička dijtek božijch)	12°	—,60	Lőcse 1683 II. 1528.
4 Cathol. Evang. Hung.	12°	2,—	Nagyszombat 1669 I. 1089. 1683 I. 1312. 1692 I. 1433.
5 Rhetorica Buzinkay	12°	2,50	Lőcse 1687 II. 1612. 1691 II.

			1689.
64 Messbüchl	32°	1,94	
50 Administratur Büchl	24°	—,72	
2 Kerngebeth	12°	1,—	Brassó 1686 II. 1578a.
1 Siebenfacher beth Altar	12°	—,40	
4 Tárház kulcs (Mennei tárház kulcsa)	24°	1,33	Debrecen 1685 I. 1332.
4 Balassa	24°	1,33	Lőcse 1683 I. 1303. 1692 I. 1426a. 1698 I. 1530a. Kolozsvár 1681 I. 1258. 1691 I. 1405.
4 Mobilbiti	24°	1,33	
11 Soltár	24°	2,75	Amszterdam 1686 I. 1346.
11 Debreczener Soltár	24°	3,66	Ø Csak 12° ismert!
8 Haberman deutsch	24°	2,66	Christliche Gebeth: Lőcse 1694 II. 1778a.
6 Leichenlieder	24°	1,20	
8 Hortulus Animae deutsch Synapii	24°	1,80	
14 Lelki Kincs	32°	2,80	*
6 Uti Tars	24°	2,16	Nagyszombat 1678 I. 1226a 18°!
4 Liliom kert	8°	3,—	Ø (12° nagyszombati kiadás ismert: é.n. I. 1601a.)
6 Officia Rakocziana	12°	3,60	Nagyszombat 1693 II 1754a.
15 Flores Precum	12°	4,50	*
3 Denitsek	18°	1,32	
110 Cathecismus deutsch U. Hungr.	16°	18,17	Ø
45 Evang. Luth. deutsch Hungr.	16°	13,50	Ø
11 Imadsagok	18°	2,20	Ø
1 Valleri Herberger Hertz Postill Folio 2 Band		7,20	
1 D. Valerii Alberti Wiedervereinigung[?]	4°	—,90	
1 Theatrum Novum Politico Historicum	4°	—,90	
10 Rituale	4°	5,—	Nagyszombat 1687 II 1625, 1682 II 1512, 1692 II 1723,
1 Polnischer Staats Cabinät	4°	—,36	
12 Schreib Calender	4°	—,36	
12 deto	8°	3,60	
166 Allerhand historien büchl	8°	5,—	
57 Hungr. Und deutsche Calender	12°	4,—	
23 Bresslawer Calender	4°	2,76	
200 A.b.c. bücher ungebunden	8°	3,—	
30 Debrecezener Soltár ungebunden	24°	7,20	Ø
4 Sing Und Beth Altar Querfeldts	24°	1,94	
4 Frawen Zimmer Seelen Schmuk	24°	1,94	
4 Altester bethbüchl	24°	1,20	
12 Rudimenta Lingvae Graecae	8°	2,16	Lőcse 1678 II. 1421. 1699 II. 1957. Nagyszombat 1692 előtt II. 1693b. 1699 II. 1970.
10 Ciceronis Epistolae	8°	1,20	Lőcse 1684 II. 1545. 1690 II. 1663. Nagyszombat 1680 II. 1468a. 1692 előtt II. 1693a. 1694 II. 1782. 1697 II. 1895.
1 Pasmány	8°	—,54	Lőcse 1674 I. 1168. Nagyszombat 1689 I. 1381a.

4 Riesen Concept Papyr		6,—
5 Riesen Ausschis Papyr		6,—
1 Ries Postpapyr		2,70
2 Riesen graw Papyr		1,—
1/2 Ries Patron Papyr		—,90
3 Bücher Regal Papyr		2,16
8 Bücher Türkisch Papyr		4,50
9 Bücher Roth deto		2,22
10 Bücherl fein goldt		4,50
20 Büchl Zwische goldt		4,—
10 Büchl geschlagen		—,60
22 Bogen geschrieben Pergament	á d 60	13,20
15 Heut Copert deto	á d 75	11,25
12 Tecken in 4° und 8°		1,80
2 defert rothe Schaffehl	á d 36	7,20
1 deto etwas Kleiner	á d 30	3,—
1 deto dechert	á d 27	2,70
1 deto dechert	á d 21	2,10
9 Kleine rothe Fehl	á d 21	1,89
7 Weisse Schaffehl	á d 18	3,06
7 schwartze deto	á d 20	1,40
12 Rohe Fehl		2,40
5 det.	á d 21	1,— ⁵
2 Rothe Cordovan Fehl		1,80
1 Klein deto		—,60
1 Kalbfehl		—,50
1 Schweinhaut		3,60
Unterschiedliche Bücher Clausuren		27,50
400 Pap Thecken		6,—
9000 Brether zum Büchern		21,—
8 Folio brether		—,48
10 lb. Leim		2,—
3 lb. Presiliy		1,80
5 1/2 lb. Wax	á d 48	2,64

Und ander Viele alte Bücher mehr, so der Zeit unmehr, und sehr langweilig können Verkauft worden.

A könyvesbolt árukészletét a leltár két nagy csoportban sorolta fel, valószínűleg olyan sorrendben, ahogy a könyvek a polcokon álltak: aranyozott könyvek (bőr- vagy bársonykötésű, aranyozott díszítésű könyvek), ill. „nem aranyozott könyvek”: ezen a papírkötést, ill. a fűzést érthették: ezen belül — többnyire következetesen — a nagyság, a könyvméret döntötte el a sorrendet. A jegyzék alapján Steinhübel könyvesboltjában 52 mű volt bőrkötésben összesen 167 példányban (értéke 150 Ft 87 dénár), 142 mű pedig papírkötésben 2092 példányban (értéke 417 Ft 93 dénár). A könyvesbolt választéka tehát összesen 179 műre terjedt, (2259 kötetben)⁷ s a könyvkészlet összértéke 568 Ft 80 dénár volt. A könyvesboltban árult papír, a könyvkötőműhelyben levő anyagok, szerszámok összesen 173 Ft-ot értek. Figyelemre méltó, hogy a lőcsei könyvkereskedő könyvkészletének nagysága közel áll a már említett két kassai könyvkereskedőéhez: Gallen könyvraktára 1916, Wist raktára pedig 2378 kötetet foglalt magában.

Steinhübel könyvesboltjának díszesen bekötött könyvei kivétel nélkül vallásos művek, amelyek ünnepi alkalmakra reprezentatív ajándéknak számítottak. A mindennapi hasz-

⁷ Ez a választék nem is olyan kevés, ha a magyarországi tipográfiaiakkor kapacitásával vetjük össze. A lőcsei Brewer-nyomda például a XVII. század utolsó harmadában évtizedenként általában 100 nyomtatványt jelentetett meg (az alkalmi nyomtatványokat és a naptárakat nem számolva), így két évtized alatt nyomtathatott kb. annyi művet, mint amennyi Steinhübel könyvesboltjának választékát alkotta.

nálakra szánt papírkötésű könyvek változatos tartalmúak: elsősorban tankönyvek, de szép számmal vannak köztük jogi, történelmi, földrajzi művek, szórakoztató szépirodalom, kalendáriumok, s megint csak vallásos művek. A lőcei könyvkereskedő két évszázad népszerűvé vált irodalmi műveit árusította: a szerzők egy része XVI. századi (Kegel, Haberman, Spangenberg), többen vannak a XVII. századból (Valerius Herberger, Scriver, Stegman, Arndt, Hofmanswaldau); a legújabb, a könyvesbolt készletében szereplő művek pedig az 1670-es évekből valók. A német nyelvű vallásos munkák tekintélyes része pietista szellemű; számos kegyességi mű kimondottan nők számára íródott.⁸

Ha a könyvesboltban levő könyvek nyelvi megoszlását vizsgáljuk (összességében, a kötés fajtájától függetlenül), a következő eredményt kapjuk:

német nyelvű volt:	84 mű	497 példányban,
latin nyelvű volt:	43 mű	351 példányban,
magyar nyelvű:	19 mű	423 példányban,
szlovák nyelvű:	10 mű	89 példányban,
többnyelvű (latin + egy másik nyelv):	13 mű	395 példányban. ⁹

A latin és a bilingvis művek magas példányszámából is láthatjuk, hogy Steinhübel üzleti számításait elsősorban a tankönyveladásra alapozta. Hogy a tankönyveladás milyen biztos üzletet jelentett, bizonyítja Kaspar Wist tevékenysége is: az ő könyvraktárának mintegy 9/10 részét tankönyvek tették ki, zömmel ábécéskönyvek.

Steinhübel a gimnáziumi tanulóifjúság igényeinek kielégítésén túl elsősorban nem a magas műveltségű, külföldi egyetemet végzett egyházi és világi értelmiség igényeit szolgálta ki, hanem az alacsonyabb műveltségű, ám valamelyes jogi, kereskedelmi, történelmi ismeretekkel rendelkező, anyanyelven olvasó polgárok (és nemesek) ízlését. A könyvesbolt készletében ugyanis alig szerepeltek tudományos művek, a népszerű vallásos és világi irodalom alkotásai viszont annál nagyobb számban. A vásárlóközönség majdnem azonos arányban volt német és magyar anyanyelvű, kisebb arányban pedig szlovák. Lőcse városa és a környék németajkú polgárságának könyv iránti igényeit a hazai könyvkiadás alig-alig elégítette ki,¹⁰ Steinhübelnek, hogy ezt a hiányt pótolja, külföldről kellett beszereznie német nyelvű vallásos és világi műveket.

A vásárlóközönségen belül (amelynek nagyságát ebben a korban nem szabad eltúloznunk, a polgári rétegek jelentős arányára következtethetünk az elhunyt könyvkereskedő adósainak vizsgálatából is. Az adósok legtöbbje polgár, Lőcséről, Selmechányáról, Szomolnokról, Eperjesről; a kisebb összegű, általában 2—4 Ft-os adósságok feltételezhetően hitelbe történt vásárlás során keletkeztek. Az adósok között szerepelt a polgárokon kívül néhány nemes, ill. arisztokrata, elsősorban a Csáky és a Görgey család tagjai, valamint a minorita rend is. Steinhübel éppúgy árult katolikus, mint protestáns műveket: a protestáns—katolikus könyvek aránya jól tükrözi Lőcse XVII. század végi vallási viszonyait:

⁸ Az egyes külföldi kiadások azonosítását nem tudtuk elvégezni, mivel e korszak német nyelvű kiadványainak nincs átfogó bibliográfiája. A XVI—XVII. század német nyelvű kegyességi irodalma ugyancsak kevésbé feltárt. A legtöbb információt az egyes külföldi szerzőkre vonatkozóan az *Evangelisches Kirchenlexikon*ból nyertük (Bd. 1—4. Göttingen 1961.) Az 1670-es években keletkezett például OLEARIUS *Communionsbuch*, SCRIVER *Seelenschatz* c. műve stb.

⁹ Az összesítésben nem szerepel 200 kötet ábécéskönyv és 166 kötet história, mivel nem tudjuk, hogy milyen nyelvűek voltak.

¹⁰ A lőcei Brewer-nyomda például három évtized alatt, 1670—1699 között összesen 8 német nyelvű művet nyomtatott 9 kiadásban: ezek közül két mű (*Christliches und neü- vermehrtes Gesangbuch* 1686, és HABERMAN: *Christliches Gebeth* 1694 és 1698) szerepelt Steinhübel leltárában is. (A német nyelvű alkalmi nyomtatványokat figyelmen kívül hagytuk, mert azokat a könyvkereskedők nem árulták.)

még a protestáns lakosság volt túlsúlyban, de már egyre nagyobb szerepe volt a lőcsei jezsuita gimnáziumnak és a királyi konviktusnak, ahol a környék nemessége iskoláztatta fiait.¹¹

Hogyan, kiknek a segítségével végezte Georg Steinhübel könyvkereskedői tevékenységét? Mind a hazai, mind a külföldi üzletfelekről keveset tudunk. Legfontosabb beszerzési forrás a helybeli, a XVII. század végén virágzó Brewer-nyomda lehetett. A leltár a tartozásoknál fel is sorolta, hogy Steinhübel adósa volt a lőcsei nyomdásznak (19 Ft-tal). A Brewer-nyomdán kívül még leginkább két protestáns tipográfia: Debrecen és Kolozsvár jöhet számításba beszerzési forrásként: vagy közvetlenül, vagy más könyvkötők-könyvkereskedők révén. Steinhübel kapcsolatban volt Johann Löw nagyszombeni könyvkötővel,¹² valószínű, hogy ezen az úton jutott erdélyi nyomtatványokhoz. A számos katolikus mű beszerzési forrása pedig Nagyszombat lehetett: ez a kapcsolat annál is inkább kézenfekvő, mivel Steinhübel e városban inaskodott és szabadult fel.¹³

A külföldi kiadású könyvek legvalószínűbb beszerzési forrása a szomszédos Szilézia fővárosa, Boroszló, amely Lőcséről a legkönnyebben elérhető volt. A boroszlói könyvkereskedelem élénk kapcsolatban állt németországi, elsősorban lipcsei nyomdákkal és könyvkereskedőkkel,¹⁴ így a nürnbergi, lüneburgi kiadású könyvek Boroszló közvetítésével is eljuthattak Lőcsére. Maga Steinhübel is ezt a külföldi üzleti kapcsolatot tartotta a legfontosabbnak: négy éves vándorútja idejéből Boroszlóban töltött a legtöbbet, közel két évet Paul Lehmann könyvkötőmester szolgálatában. Steinhübel hagyatéki leltára megemlítette a boroszlói Jakob Wolff-ot: az elhunyt 23 Ft 40 dénárral tartozott neki.

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a harmincadjegyzékekből ismerjük, hogy a lőcsei könyvkereskedő hány alkalommal, mikor járt külföldön, s milyen értékben hozott be könyveket. Tevékenységének első évtizedében kétszer hozott be külföldi műveket, 18, ill. 40 Ft értékben (1668, 1669). Ezután hosszabb szünet következett (talán a Thököly-felkelés okozta bizonytalan helyzet miatt), majd 1685-ből 100 Ft értékű, 1689-ből pedig 58 Ft értéket kitevő vásárlását ismerjük. Halála előtt, még 1695-ben két részletben, összesen 31, ill. 35 Ft-ért szerzett be kötetlen könyveket.¹⁵ Ha a fent említett Wolff-féle adósság az utolsó két vásárlásból adódott, akkor a tartozást meglehetősen lassan fizette ki, hiszen három év múlva még az összeg felével adós maradt.

Steinhübel összes külföldi könyvbehozatala három évtized a alatt mindössze 282 Ft értékű volt. Hogyan egyeztethetjük ezt össze a leltár meglehetősen sok külföldi könyvcímével? A könyvesboltban levő, külföldről behozott művek értéke mintegy 230 Ft volt. A 282 Ft értékű, krúdában behozott könyvhöz Steinhübel már eleve hozzászámíthatott egy bizonyos nyereséget, hiszen a külföldi utazás költségeit is fedeznie kellett; a „Kerngebeth” nürnbergi kiadása például 25%-kal volt drágább, mint az ugyanolyan formátumú lőcsei kiadás. Ha ehhez még hozzávesszük a könyvkötés költségeit (és hasznát) is,¹⁶ úgy

¹¹ HALÁSZ László: *A lőcsei királyi katolikus főgymnasium története*. Lőcse 1896.

¹² Löw neve más forrásból nem ismert.

¹³ GULYÁS i. m. 6. p.

¹⁴ MARTA BURBIANKA: *Zarys z dziejów handlu księgarskiego w Wrocławiu do pol. XVII. wieku*. Wrocław 1950. 49–51. p.

¹⁵ OAL IV. 408. 10. p. — IV. 366. 5. p. — IV. 410. 7. p. — IV. 390. 3, 6. p. — IV. 394. 7. p. — IV. 396. 2. p. — IV. 400. 9. p.

¹⁶ A kötések áráról a tanulmány további részében lesz szó. A behozott könyvek értékéhez az említett 25%-ot vettük még hozzá, ami ugyan egyetlen példából adódik, de hihető, ha végiggondoljuk, hogy ez a hozzászámított nyereség nem lehetett túl nagy, hiszen akkor nehezebben adhatók el a külföldi könyvek. A számítások azon a feltételezésen alapszanak, hogy a külföldi könyveken belül a papír- és bőrkötésűek aránya nagyjából azonos lehetett három évtizeden keresztül. A számításoknál tehát több bizonytalansági tényező van, ezért csak hipotézisként közöljük, hangsúlyozva, hogy inkább a nagyságrend, mint maga az összeg jellemző.

a külföldi könyvek készleténél kb. 410—420 Ft-os összeggel is számolhatunk. 1699-ben még 230 Ft értékű külföldi eredetű könyv volt raktáron; három évtized alatt Lőcsén feltehetően 180—190 Ft értékű külföldi művet adtak el (évtizedenként átlag 100—120 kötetet), ami a vásárlóközönség szűk voltára utal, hiszen valószínű, hogy a behozott műveknek valamivel több mint fele raktáron maradt. A külföldi könyvbehozatal tehát nagyon lassan megtérülő pénzbefektetést jelentett, amit Steinhübel igényessége, szakmaszeretete, s a közönség igényeinek kielégítése motiválhatott, noha a lőcsei könyvkereskedőknek valószínűleg tapasztalnia kellett, hogy a vásárlóközönség igényei (jóllehet szám szerint nem nagyok), de még mindig nagyobbak, mint a XVII. század végére egyre szűkösebbé váló anyagi lehetőségei (gondoljunk a török felszabadító háború mértéktelen adózására, s a protestáns templomok, iskolák nagy anyagi áldozatot követelő újjáépítésére.) A külföldi könyvbehozatal megfelelő értékeléséhez tudnunk kell azt is, hogy Lőcsé városában külföldi könyvek beszerzésével egyedül Steinhübel foglalkozott; a többi lőcsei könyvkötő (Georg Kraus, Jacob Calixti)¹⁷ nevét nem találjuk a harmincad-jegyzékben.

Nem vizsgáltuk eddig a könyvtárakat, a kötések árát, jóllehet Steinhübel hagyatéki leltára ebben a tekintetben is nagyon értékes forrás. Az árak meglepően következetesek, így a XVII. század végi könyvárakat az alábbiakban megbízható adatokkal szemléltethetjük. A bőrkötéses, vallásos könyveknél a következő árakat találjuk:

8° méretűek ára 50 dénár — 2 Ft 40 dénár között volt, átlagár 1,56 Ft,
12° méretűek ára 50 dénár — 1 Ft 80 dénár között volt, átlagár 98 dénár,
18° méretűek ára 50 dénár — 60 dénár között volt, átlagár 52 dénár,
24° méretűek ára 40 dénár — 90 dénár között volt, átlagár 68 dénár,
32° méretűek ára 30 dénár — átlagár 30 dénár.

A könyvek ára a formátumon belül nyilvánvalóan a terjedelemtől, a díszítéstől is függött, ill. attól, hogy külföldi vagy hazai kiadású volt-e; a külföldi kiadás, mint nehezebben hozzáférhető, drágább volt. A papírkötésű vallásos könyveknél a következő árak szerepeltek:

2° méretű (egy volt) 3 Ft 60 dénár,
4° méretűek ára 50 dénár — 1 Ft 50 dénár között volt, átlagár 1,02 Ft,
8° " " 36 " — 1 Ft 20 " " " " " " 96 dénár,
12° " " 30 " — 60 " " " " " " 46 " "
18° " " 12,5 " — 90 " " " " " " 40 " "
24° " " 20 " — 60 " " " " " " 34 " "
32° " " 20 " — " " " " " " 20 " "

Az eltérő kötésű vallásos könyvek árai után vizsgáljuk meg az egyéb műfajú könyvek jellemző árait! A gimnáziumok legalsóbb osztályai által használt tankönyvek olcsók voltak, egy abécéskönyv 7—10 dénár nyelvtől függően, egy katekizmus ára 5,2, 6, 8, 8,5, 10, 16,5 dénár volt, míg a terjedelmesebb református *Keresztyén katekizmus* 43 dénár. A több nyelvű, iskolai oktatásban használt *Evangéliumok és epistolák* ára 30—50 dénár között mozgott, Comenius népszerű *Januája* 50 dénár, *Vestibulum* 18—25 dénár volt. A logika és retorika tankönyvek, valamint a latin auktorok művei 30—60 dénárba kerültek. A fűzött naptárak ára 7—50 dénár között mozgott, formátumuknak megfelelően. A kis terjedelmű történelmi kiadások ára igen alacsony volt, átlag 3 dénár. Jellemző, hogy ezeket a nem sokra becsült műveket a leltár nem részletezte, csak összefoglalóan utalt rájuk.

¹⁷ Georg Kraus és Jakob Calixti könyvkötők nevét a tanácsülés jegyzőkönyv 1693-as bejegyzéséből ismerjük: OAL XXI. 11. Tan. jkv. 1693—1703. 15—16. p.

Steinhübel könyvesboltjában szerencsére néhány kötet még krúdában volt, így egy-egy kiadványnál megtudhatjuk, hogyan kalkulált a könyvkötő. A raktáron levő 200 db kötetlen ábécéskönyv 3 Ft-ot ért, darabja tehát 1 1/2 dénár volt — papírkötésben értéke már 7—8 dénárba növekedett. A debreceni zsoldárok kötetlen példánya 24 dénárba, a papírkötésű 33 dénárba került. Az *Űri Társ* című imádságoskönyv értéke kötetlenül 30 dénár, papírkötésben 36 dénár, bőrkötésben 50 dénár volt. Az olcsó papírkötés tehát csak 6—9 dénárral növelte a könyv árát, (mérettől függetlenül a papírkötés ára átlag 6 dénár volt), a bőrkötés viszont 10—20 dénárral volt drágább a papírkötésnél. (Ezt a következő műveknél láthatjuk: *Kerngebeth* 50—60 dénár, *Officium Rakocziánium* 60—75 dénár, *Flores precum* 30—50 dénár, *Leiki kincs* 20—30 dénár papír-, ill. bőrkötés esetében. A bőrkötés ára átlag 20 dénár volt, amit szintén nem befolyásolt lényegesen a könyv mérete.) A leltárból kitűnik, hogy Steinhübel a papíron és bőron kívül „írott pergamen”-nel is kötötte a könyveket: ez utóbbit talán a vásárlói között szereplő minorita atyák bocsátották rendelkezésére.

A könyvkötő haszna egy múnél nem 6 vagy 20 dénár volt, hiszen ebben már benne volt a felhasznált nyersanyag ára is. A különféle kötésre használt anyagok, bőrök, fa- és papírtáblák, pergamen, könyvesatok értékét, egységárát a leltár is tükrözi. A könyvesboltban levő könyvek átlagos mérete a 16°-hoz volt közel, így egy-egy bőrből akár 15 példány kötésére is telhetett. A nyersanyagfelhasználás a bőrkötés esetében egy kötetnél átlag 3 dénár lehetett (a fatáblákkal, szatokkal együtt), a papírkötésnél pedig olyan csekély, hogy csak a dénár tört részével számolható. Így feltételezésünk szerint a könyvkötő haszna papírkötés esetében 6, bőrkötés esetében átlag 17 dénár volt egy példánynál.

Mivel a bőrkötésű könyvek túlnyomó része külföldről behozott mű volt, a bőrkötésnél a könyvkereskedőnek valójában semmi haszna nem volt. (282 Ft értékű külföldi könyvet hozott be krúdában, ehhez az anyagfelhasználása 8 Ft körül lehetett, ezzel szemben eladott mintegy 180—190 Ft értékű külföldi könyvet, 23 Ft adósságot még nem törlesztett, így végül is a befektetett, még meg nem térülő tőkéje ezen a téren három évtized alatt 60—70 Ft lehetett.) Haszna Steinhübelnek egyedül a nagy tömegben eladott papírkötésű könyvek után volt: ezek a könyvek tették ki a könyvesbolt készletének mintegy 9/10 részét. Nyilvánvaló, hogy a készletnek ez a része jóval gyorsabban cserélődött, mint a nehezebben eladható, díszesebb, drágább kötetek. A leltár azonosítható hazai kiadásai, ill. ezeknek a műveknek a példányszámait azt mutatják, hogy az összes hazai, papírkötésű példánynak több mint 80%-a származott az 1690-es évekből, s csak mintegy 1/6 része az 1680-as évekből, ill. még régebbi időből. Ha az ismeretlen kiadások adatai nem mondanak ellent ennek a megállapításnak, akkor a leltár alapján arra következtethetünk, hogy a könyvesboltban egy évtized után a készletnek kb. 85%-át eladták, a többi maradt a nehezebben, lassabban eladható könyvek között, miközben a papírkötésű tankönyvek, vallásos művek, históriák választéka ismét feltöltődött. Feltételezéseink szerint, ha a leltárban szereplő papírkötésű könyvek 85%-át eladják, ez egy évtized alatt hozzávetőleg 1800 könyv vásárlását jelentené, az ebből realizálódott tiszta haszon a könyvkereskedő számára pedig mintegy 100—110 Ft. (Még egy feltételezés az olvasóközönségre vonatkozóan: az egy évtized során eladott 1800 példányból kb. 200—250 lehetett, ami nem tankönyv volt, hanem vallásos és egyéb mű — az elkelt vallásos és egyéb műveknek több mint fele magyar nyelvű lehetett, egyötöde latin, igen kevés szlovák és még annál is kevesebb német. A könyvesbolt a német nyelven olvasók számára nyújtotta a legnagyobb

¹⁸ Ezeknél a számításoknál egy időpont alapján próbáltunk visszakövetkeztetni hosszabb időszakra; úgy véljük, a leltár részletes volta megenged ilyen következtetéseket,

választékot, viszont a magyar olvasóközönség kisebb választékból is hozzávetőleg másfélszer annyit vásárolhatott, mint a német.)¹⁸

Felvetődhet az a kérdés, hogy a Steinhübel-féle leltár könyvéi azonosíthatók-e más jegyzékek áraival. A már említett Wist-féle leltár sajnos nem tartalmaz árakat, így csak két, korban közelálló kiadói jegyzék adatait vehetjük figyelembe. A legrégebbi nyomtatásban megjelent magyarországi kiadói jegyzék a nagyszombati nyomdáé 1710-ből.¹⁹ A *Catalogus librorum* összesen 390 címet tartalmaz, s ebből több mint húsz szerepel Steinhübelnél is. A nagyszombati katalógus árai krúdában levő könyvekre vonatkoztak, a lőcsei árak ugyanolyan méretű papírkötésű könyvekre. Az 1699-es lőcsei könyvárak általában másfél-kétszeresei a 11 évvel későbbi nagyszombati áraknak. A papírkötés árának levonása után a legolcsóbb tankönyveknél (ábécéskönyv, katekizmus) hozzávetőleg azonos árat kapunk, a drágább, a magasabbfokú gimnáziumi oktatásban használt tankönyveknél és a különféle kegyességi műveknél viszont az 1699-es ár még mindig magasabb, mint az 1710-es.²⁰ Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a nagy tömegben nyomtatott tankönyvek ára a XVII. század végére már megállapodott egy alacsony szinten, a középfokú tankönyvek és a kegyességi művek viszont éppen a XVIII. század elején váltak olcsóbbá. Ezt a feltevésünket a budai Nottenstein-nyomda 1733. évi nyomtatott katalógusa is megerősíti:²¹ a Lőcsén 33 dénárért árusított papírkötésű Balassa-Rimai *Istenes énekét* (24°) Budán 13 dénárért árulták (kötetlenül), a *Leلكi Kincs* című 32 formátumú imádságoskönyvet Lőcsén 20, Budán viszont 6 dénárért. A népszerű, kis terjedelmű vallásos művek áraik alapján ekkor kezdtek az olcsó tömegkönyv csoportjába besorolódni. (A Nottenstein-nyomda ábécéskönyv-árai nagyjából megegyeznek a nagyszombatiakkal: a latin–magyar ábécéskönyv 3 dénár, a latin–horvát 6 dénár, Canisius katekizmusának magyar–latin nyelvű kiadása 6 dénár, a latin–német nyelvű szintén 6 dénár stb. A kalendáriumok csak a papírkötés miatt voltak drágábbak Lőcsén 1699-ben, mint Budán 1733-ban.) Végeredményben tehát az árak a XVII. század végén, a XVIII. század elején meglehetősen egységesek voltak: a tíz dénár alatti, olcsó tömegkönyv kategóriába tartoztak a kalendáriumok, széphistóriák, ábécéskönyvek, kis terjedelmű katekizmusok, a XVIII. században pedig egyes kis terjedelmű vallásos könyvek is. Ezeknek a könyveknek az alacsony ára, valamint más kiadványtípusok árának fokozatosan olcsóbbá válása feltehetően a hazai nyomdászat nagyobb teljesítőképességének is köszönhető, amelyet nagymértékben befolyásolt a papír minőségének javulása és alacsonyabb ára.

PAVERCSIK ILONA

Dimítriosz Govdelász Magyarországon. 1981. ápr. 26-án kifosztották az ürömi pravoszláv sírkápolnában található kriptát, amelyben Anna Pavlovna, II. Katalin cárnő unokája és I. Pál cár lánya, József nádor első felesége 1803. óta feküdt. A koporsót felfeszítették és a

feltéve, hogy lényeges változás a XVII. század végi könyvkereskedelemben nem történt. A protestáns egyházak és iskolák ugyan nehezebb anyagi helyzetben voltak, azonban éppen a lőcsei Brewer-nyomda ekkor fellendülő könyvkiadása is bizonyítja, hogy a *hazai* tankönyvek, vallásos művek forgalma lényegesen nem esett vissza. A feltételezett évtizedenkénti 1800 kötet eladásba nem számítottuk bele a kalendáriumokat, amelyek csak egy adott időpontban voltak eladhatók, s valószínűleg nagy számban vásárolták azokat.

¹⁹ L. a 6. sz. jegyzetet.

²⁰ Példák nagyszombati árakra: latin–magyar ábécéskönyv 3 dénár, latin–szlovák szintén, német–szlovák nyelvű katekizmus 6 dénár, szlovák 10 dénár, Canisius latin–magyar kiadása 6 dénár, *Leلكi kincs* 10 dénár, *Officium Rakoczia-num* 35 dénár, *Flores precum* 15 dénár, Sznopcek 20 dénár, Soarius retorikája 30 dénár stb.

²¹ GÁRDONYI Albert: *Magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a 18. században különös tekintettel Budára és Pestre.* Bp. 1917. 15–17. p.

holttest alkarjait, halotti keresztjét, valamint gyűrűjét elvitték. Szerencsére a tolvajokat hamarosan elfogták és sértetlenül megtalálták náluk az ellopott ereklyéket.¹ E szomorú eseménnyel egy időben találtam meg azt a kis 8 oldalas könyvecskét,² amelyet Dimitriosz P. Govdelász adott ki József nádor és Anna Pavlovna esküvője alkalmával. A thesszáliai Rapszáliában 1780 körül született Dimitriosz Govdelász³ a pesti egyetemen végezte tanulmányait és ott bölcsészdoktori címet szerzett. Költői vénája és fordítói tehetsége már Magyarországon egyetemi hallgató korában megmutatkozott, amit ezt az itt írt művei is tanúsítják.

Govdelász első verses munkája az említett, 1800-ban megjelent drámai felépítésű nászdala, az „Éthopoiia dramatiké epithalamios” volt.⁴ A 17 éves menyasszony és az ifjú vőlegény alakja annyira megnyerte a Pesten tanuló görög fiatalember tetszését, hogy a fiatal pár pétervári esküvője alkalmával, 1799. október 30-án egy dicsőítő sorokat és jókívánságokat tartalmazó nászdalt írt görög nyelven. Az antik minták alapján és archaizáló nyelven megírt mű felépítése a következő: Zeusz megtudván az esküvő híret összehívja házába az isteneket, akik előtt zengő jambusokban ismerteti József és Anna Pavlovna erényeit. Ezután két koszorút ad át Hermésznek, hogy azokat vigye el és tegye a fiatal pár fejére. Miközben az isten teljesíti a kérést, azalatt az istenek egyik kara himnuszot énekel a főbb istenekhez, majd a karvezető rázendít a nászdalra. Ebben buzdítja Pannónia lakóseit, hogy énekeljenek vele együtt. Végül áldást kér az új házásokra és leendő utódaikra. — Sajnos, az e költeményben kifejezett jókívánságok nem valósultak meg, mert a fiatalasszony — sikertelen szülés után — 1801. március 15-én már meghalt tüdővészben. Holttestét 2 év múlva 1803. augusztus 20-án Üröm községben a Heppe Szaniszló által tervezett kápolnában helyezte nyugalomra Andrej Szamborszkij pétervári esperes. A kápolnának lelkésze, énekes és gondnoka is volt a XX. sz. elejéig; a cár fizette őket. A megboldogult 178 évig pihent a kápolnában.

Ugyancsak Budán 1800-ban adta ki Govdelász — előszóval és utóirattal ellátva — az akarnaniai Chrisztodulosznak az egyházból való kiátkozási iratát eretnek tanainak ismeretetésével és cáfolatával együtt. Ezt a szinodusi határozatot minden templomban felolvasták. A 42 oldal terjedelmű *O exostrakismos tu asebus Christodulu tu Monophthalmu tu ex Akarnanias* c. mű⁵ kiadásával Govdelász a keleti egyházat, mint a nemzet szétszórta élő tagjait összetartó erőforrást szolgálta.

A szórvány görögöséget a nemzetéhez és vallásához való ragaszkodáson kívül jellemezte az európai műveltség megszerzésére és továbbadására irányuló törekvés is. Hogy e célt könnyebben elérhessék, a nálunk megismert jelentősebb, különféle nyelveken írt munkákat lefordították anyanyelvükre. Így a XVIII. sz.-ban és a XIX. sz. első évtizedeiben nemcsak Nyugat-Európában, hanem Magyarországon is egyik legelterjedtebb olvasmány volt a francia Fénelon püspöknek (1651—1715) Télemakhosz kalandjairól 1694-ben írt és 1699-ben megjelent útleírása. Ezt a művet sok idegen nyelvre, köztük magyarra is lefor-

¹ HANKÓ I.—KISZELY I.: *Alexandra Pavlovna, az ürömi cárleány*. Élet és Tudomány 31. (1981. VII. 31.) 966—968.—KISZELY I.: *Egy tárgyalás ürügyén*. Magyar Nemzet 1982. II. 3-i sz.

² Megtalálható az ELTE Bölcsészkar Görög Intézetében letétbe helyezett Zavírászkönyvtárban. (GRÁF A.: *Jeórjosz Zavírászkönyvtárának budapesti könyvtárának katalógusa*. Bp. 1935.)

³ J. ZAVIRA: *Nea Hellas*. Athén 1972. 280—281. — HORVÁTH E.: *Zavírászkönyvtárának György élete és munkái*. Bp. 1937. 93—94. — Ph. K. BUDULDIS: *Anekdotos epistolé tu Dem. Govdela*. „Athen” 70 (1968) 253—258.

⁴ HORVÁTH E.: *Magyar—görög bibliográfia*. Bp. 1940. (Továbbiakban: MGB.) 37.

⁵ MGB 37.

dítták.⁶ Nem csoda, hogy a több nyelvet ismerő Govdelász is vállalkozott a nálunk széles körben olvasott mű újrögre való fordítására és azt Budán 1801-ben két kötetben ki is adatta. A 880 oldalas könyv *Tychai Telemachu hyiu tu Odysseos* (Odüsszeusz fiának, Télemakhosznak kalandozásai) címet kapta.⁷ E munka felépítése a következő: Govdelász az első kötet elején — a kor szokásának megfelelően — prózai, majd verses ajánlást írt a mecénás Ioannisz Konsztandinosz A. Ypszilandi moldvai fejedelemhez. Ezt követi egy előszó azokhoz a görög ifjakhoz, akik a könyvet használni fogják, majd Meletiosz pap két epigrammája a 20 éves Govdelászról és fordításáról. Ezután következik a francia szöveg fordítása alapos lapalji jegyzetekkel. A 24 részből álló, szép képekkel díszített könyv Télemakhosz kalandos utazását és apjához való visszatérését meséli el. A fordító a könyv nyebb megértés céljából a második kötet végén ismerteti Aeneas történetét, majd mindkét kötetet az előforduló nevek jegyzékével zárja. — A görögök, miként a magyarok is, bizonyára szívesen fogadták Fénelonnak ezt a patriarchális királyság eszméjét burkoltan bíráló munkáját.

Govdelász egyetemi tanulmányok végzése céljából jött Pestre. Ott kitűnt szorgalmával, tehetségével. Négy év után kitűnő eredménnyel fejezte be tanulmányait. Bölcsészdoktorrá avatása után hamarosan elhagyta Magyarországot és Bécsbe, Párizsba, Jasiba, majd Münchenbe ment tanítani, de egyik helyen sem fejtett ki komolyabb irodalmi tevékenységet.⁸

FÜVES ÖDÖN

Barthos Paulina emlékkönyve (1835—1852). A bécsi Nemzeti Könyvtár Kézirattára 1965-ben ajándékozás útján egy díszes külsejű dobozos emlékkönyvvel gyarapodott, amely reformkori irodalmunk több értékes, eddig ismeretlen kéziratok dokumentumát őrizte meg. Jelzete Cod. Ser. nova 13.784. Az aranyozott „Stammbuch” (Emlékkönyv) feliratú, 195×128×25 mm méretű, fémmel ellátott, bőrrrel bevont papírdoboz 63 (kézirattári számozású), túlnyomórészt különálló, 175×118 mm nagyságú lapot tartalmaz (csak az utolsó hét, 57—63. lap van összefűzve), melyeken magyar, német és francia nyelvű bejegyzések: emléksorok, emlékkersek, ill. ceruza- és tollrajzok sorakoznak. A datálások zöme az 1830/1840-es évek fordulójára esik; a két szélső határ: 1835. júl. 3., ill. 1852. ápr. 16. (A lapok sorrendje nem kronologikus.) A bejegyzések többsége Magyarországon készült (a leggyakoribb a Pest és a [Sátoralja-]Újhely keltezés), de előfordul néhány „Bécs”, ill. „Wien” helymegjelölés is.

A kézirat Dr. Wilhelm Klastersky, az osztrák elnöki hivatal egykori kabinetfőnöke hagyatékából jutott jelenlegi helyére. (Arról, hogy ő kitől és mikor szerezte, semmit sem tudunk.)

Az emlékkönyv keletkezési körülményeit és első tulajdonosát (az emléklapok címetzettjét) Bártfay Lászlónak abból a nevezetes leveléből ismerhetjük meg, amelyben a Csekén élő Kölcsény Ferencet Kossuth elfogatásáról értesítette. Ennek a Pesten, 1837. máj. 5-én kelt levélnek a befejező részéből idézünk:

„Bár hosszas hallgatásommal vétettem, s vétségemért előbb bűnhődni kellene: de bízván végtelen jószágodban, egy kéréssel járulok hozzád kedves Ferim. Te, ki olly kész vagy mindenütt jót, szépet, örömet terjeszteni, kérésemet nem veted meg. — Tavalý

⁶ Haller László fordítása 1755-ben, Zoltán Józsefé pedig 1783-ban jelent meg. Újabban 1980-ban Köpeczi Béla adta ki e kulcsregény kéziratban fennmaradt ismeretlen magyar fordítását, amelyet Domokos Lajos debreceni főbíró 1782—1802 készített.

⁷ MGB 40.

⁸ Velencében 1816-ban jelent meg a természet korszakairól szóló műve.

Június óta házamnál van Barthos Paulína, egy 17 esztendő, lelkes, eszes leány, hogy muzsikában, rajzolásban, francia nyelvben nagyobb műveltséget nyerhessen, mint honn, Újhelyt (Zemplényben), hol arra való mesterek nem igen találkoznak. Ez a leányka igen derék szülék gyermeke (atyja pensióban élő huszár őrnagy, anyja pedig Jozefine fiatalkori barátnéja), egyébiránt feleségem keresztleánya. Minthogy Téged, bár csak képen látva, de munkáidat ismerve, igen nagyon tisztel és szeret, gyakran emlegeté már, hogy Pesten-létének csak egy híja lesz: az, hogy Téged, édes Ferim személyesen nem láthatott; jövő [1837!] Júliusban szüléi haza viszik. — Én egy emlékkönyvet ajándékoztam neki, mellybe megválasztott becsü irat, s rajz emlékeit gyűjtögeti. Ittlévő barátinktól nyerhet illyeket: de Tetőled édes Ferim nem lehet szerencsés egy sorocskát is bírni, ha csak távolod-ból nem hajolsz e jó leányka felé. — Június 22kén névnapja leend. Nagyobb örömet nem nyújthatnék neki, mintha egy papiros szeletkével lepném meg, melly felől azt mondhat-nám neki, hogy számára van kezdeddel írva. — Kérlek írd legalább nevedet emlékül neki; bizonyoson szent ereklve gyanánt fogja tartani tiszteletben. Ha erről nem volnék bizo-nyos, nem mernék illy különös kéréssel járulni hozzád édes jó Ferim. — Ide zárok egy lapot, mellyet emlékkönyvből loptam. Akár táskával, akár postán Jún. 22kéig meg-kaphatnám. Ha tanúja fognál lehetni örömének, kétszeres szivességgel teljesítenéd ohajtá-sát.”²

Kölcsey hamarosan teljesítette a kérést, s az általa írt emlékkv. eredeti kézírata fenn-maradt a feljebb leírt emlékkönyvben; lapjai közt ott van Vörösmartyanak ugyancsak 1837-ből való emlékverse is. Bártfay a Kölcseyhez intézett köszönőlevélben mindkettőt említi, mégpedig a Kölcseyét azon a *Szózat* címen, melynek értelme csak most, a kézirat ismeretében világosodik meg (ennek az 1837. jún. 23-án kelt levélnek egyes részleteit alább idézzük). Kétségtelen tehát, hogy a feljebb leírt kézirat az 1820. körül született sátoraljaújhelyi Barthos Paulína emlékkönyve volt, amelyet vendéglátójától Bártfaytól, keresztanyja Mauks Jozefin második férjétől kapott.

A leány neve már ismert irodalomtörténetünkben, ugyanis az idézett levélrészlet alap-ján mind a Vörösmarty-, mind a Kölcsey-filológia egy-egy emlékvers címzettjeként tartja számon; a lappangó autográf kéziratról ugyan senki sem tudhatott, a versek szövegét azonban a közlések, ill. gyűjteményes kiadások fenntartották: a Vörösmartyét *B. P. emlékkönyvébe* vagy *B. Paulína emlékkönyvébe*, a Kölcseyét meg *Paulína emlékkönyvébe* címen.³ A most előkerült kézirat igazolja ezeket a következtetéseket, s a Bártfay-féle levél-ben említett emlékkönyvvel való azonosságát a Vörösmarty- és Kölcsey-féle emlékver-seken kívül is számos adattal, többszörösen alátámasztja (mint az alábbiakban látni fog-juk, több emléklap keletkezésének körülményei így a legtermészetesebb módon tisztá-zódnak); említsük meg itt a legfeltűnőbbet, ti. a Barthos családnév előfordulását: az 59. lapon egy mecsetet ábrázoló színes tollrajz latin nyelvű aláírása: „Joannes Barthos f. [= fecit] 27 Julii 835” (Barthos János készítette 1835. júl. 27-én), s ugyanennek a név-nek J. B. monogramja a szomszédos lapok alján is többször előfordul. Így hívták azt az 1840-es években „Márk” néven írogató novellistát is, aki — mint Szinnyei adataiból kikövetkeztethető — Paulína 1821-ben született testvéröccse volt,⁴ a szóban forgó rajzok azonban egy 14 éves fiúénál gyakorlottabb kézre vallanak. De bárki is volt ez a személy: az általa rajzolt s keltezett lapok a legkorábbiak; Paulína tehát 1835 nyarán kaphatta az emlékkönyvet Bártfaytól, s először a család valamelyik fiú- vagy férfitagja írt, ill. rajzolt bele — feltehetőleg még Sátoralja-Újhelyen.

¹ A „jövő” jelző itt (az akkori nyelvhasználat szerint „következő”-t jelent (tehát: „idén júliusban”).

² Szemere-tér 15. k. 67, Ráday-Könyvtár (Bp.); faksimile kiadása: *Bártfay László naplója. II. 1849—1851. és válogatott levelei Kölcsey Ferenchez.* (Szerk.: JENEI Ferenc.) Bp. 1969. 201.

³ A két verssel kapcsolatos közlési adatokat l. *Vörösmarty Mihály összes műveinek kritikai kiadása* 2. kötetében (Bp. 1960.) 665, ill. alább a 16. sz. jegyzetben.

⁴ L. *Szinnyei József írói lexikonát*: I. 644—645.

Bárfay idézett sorai nemcsak az emlékkönyv eredetét és tulajdonosa kilétét segítenek tisztázni, hanem termékeny reminiscenciákat is ébresztenek: egyenest elvezetnek ahhoz a közeget, amelyben a kéziratnak számunkra legbecesebb lapjai keletkeztek. Ezáltal — közvetve, egyetlen jól követhető példa révén — az a folyamat is érzékelhetővé válik, amelynek során az emlékkönyvek jellegzetesen biedermeier divatja fokozatosan „honi” vonásokat ölt, s a reformkor társadalmi-irodalmi törekvéseihez alkalmazkodik.⁵ Arra az Üllői-úti lakásra gondolunk, amelynek Barthos Paulina 1836 nyaratól kezdve egy esztendőn át vendége volt, s amelyet irodalomtörténetünk „Bárfay-szalón” néven emleget. A pesti élet egyik központja volt ez attól fogva, hogy Bárfay, a gróf Károlyi-család titkára 1826-ben feleségül vette nagybátyjának, Gosztonyi Istvánnak özvegyét, Mauks Jozefint, s otthonát tágira nyitotta kiterjedt baráti és ismeretségi köre: pesti vagy vidékről odalátogató írók, költők, politikusok előtt; ő maga „tulajdonkép nem volt író — olvassuk Gyulai Pál Vörösmarty-monográfiájában —, de nagy tisztelője Kazinczynak és Kisfaludy Károlynak, barátja Kölcseynek, s egész lelkesedéssel csüngött a kor irodalmi és politikai törekvésein. Mivel lelke és jó szíve vonzotta és lebilincselte barátait . . . nem adott nekik irányt, de híven szolgálta őket s dicsőségöket a magáénak tekintette.”⁶ Feleségét Mauks Jozefint Toldy Ferenc (ki — még mint Schedel — rendszeres részvevője volt a Bárfay-estélyeknek) visszaemlékezésében úgy mutatja be mint e kör összetartó erejét, lelki és szellemi központját: „benne szellem, szív, s irodalmi műveltség a legszebb összhangzásban egyesültek. Élénk, vidám, s szívélyes és finom társalgását azon hév, mellyel a nemzeti ügyet s minden jót szeretett; azon igénytelenség, mely ily eszű és ismeretű nőknél ritkán találtatik, szeretetre méltóvá, társalgását vonzóvá és nemesítővé tette egyszersmind.”⁷ Ugyancsak Toldy írja Kölcsey egyik leveléhez fűzött lapalji jegyzetében, hogy ez a kör „a Bárfay házában élte két évtizeden át a magyar társas élet legszebb, legnemesb synposiumait, s . . . tagjai, a lelkes és kedélyes házi úron és asszonyon kívül, Vörösmarty, Bajza, Toldy, Zádor, Helmezy, s lelke — míg élt — Kisfaludy Károly, Hébéi a Bárfayné . . . nevelt lánykái voltak. E kört koronként, midőn Pesten megfordultak, Kazinczy, Szemere [Pál], Kölcsey, Wesselényi s mások egészítették ki.”⁸ Az esti összejövetelek részvevői felolvastak újabb műveikből, írásaikból, beszámoltak olvasmányaikról, színházi élményeikről, továbbadták a politika s a társasági élet legfrissebb híreit, — de (amint Bárfay naplójából, leveleiből s egyéb forrásokból is kitérünk) a nap minden szakában élénk volt a forgalom Bárfayéknál: a házigazda szorosabb baráti köréhez tartozó írók ki s be jártak, különféle ügyesbajos dolgaikat intézték, megbeszéltek; gyakran maradtak ott ebédre, vacsorára, a vidékről érkezők pedig néha heteken át náluk laktak. Mivel a Bárfay-házaspár gyermektelen volt, szívesen vették magukhoz vidéki rokonaik vagy ismerőseik gyermekeit (egyszerre kettőt-hármat is), s nevelték, tanították, a társas élethez szoktatták őket.⁹ Így került pl. hozzájuk az a Klobusiczky Matild, kinek személyéhez Vörösmarty két verse fűződik, s kinek Kölcsey ugyancsak írt emlékverset.¹⁰ Bárfaynénak tehát, annyi más jó tulajdonsága mellett, kitűnő szervezőnek, gyors és ügyeskező háziasszonynak is kellett lennie: nyilván nem utolsósorban ezzel

⁵ L. erről ZOLNAI Béla: *A magyar biedermeier*. (Bp. 1940.) Magyarságismeret c. sorozat. 20—25.

⁶ GYULAI Pál: *Vörösmarty életrajza*. Bp. [É. n.] Franklin. 109.

⁷ TOLDY Ferenc: *Irodalmi társasköreink emlékezete*, Budapesti Szemle 1875. 8. k. 15—16. sz. 11—12.

⁸ *Kölcsey Ferenc összes művei*. Bp. 1960. 3. k. 517.

⁹ GYULAI Pál i. m. 110—111.

¹⁰ L. Vörösmarty „K. Matild dala” és „K. Mathild számára” c. versét (1828) a kritikai kiadás 2. kötetében (24—25.), ill. Kölcsey „Emléksorok Klobusiczky Matildhoz” c. versét (1834): *K. F. összes művei*. Bp. 1960. 1. k. 170.

is hozzájárult a Bártfay-estélyek sikeréhez, a pesti irodalmi életre gyakorolt tartós befolyásukhoz (az összejöveteleket folytatódttak még a nagy árvíz után is, amikor Bártfayék a belvárosi Károlyi-palotába voltak kénytelenek átköltözni).

Az Üllői úti Károlyi-háznak ebbe a mozgalmas, sűrű légkörébe csöppent bele a távoli Zemplén megyei kisváros csendjéből, nyugdíjas huszárőrnagy-apja otthonából Pestre érkezett 16 éves Paulina, s itt tett szert emlékkönyvének legértékesebb, 1837-ből keltezett lapjaira. Személyéről alig tudunk többet, mint amit a fenti levélrészlet tartalmaz; azt a keveset is Bártfay 1838—1841. között vezetett naplójából, aki e feljegyzések tanúsága szerint szenvedélyes szerelemre lobbant iránta, s 1841-ig rendszeres levelezésben állt vele.¹¹ A leány életének későbbi állomásait nem ismerjük: emlékkönyvének legkésőbbi, 1852-ben Sátoraljaújhelyen kelt lapja (45.) az utolsó életjel, amivel róla ez idő szerint rendelkezünk. De bárhogyan is alakult később a sorsa, bizonyosra vehetjük, hogy fiatal leány korában Pesten töltött évét legszebb emlékei közt őrizgette. Alakja számunkra is ezáltal válik érdekessé: olyan *típus* képvisel, amelyről az egykorú irodalomban sok szó esik, de ritkán kerül elénk ilyen kézzelfogható közelségbe, ti. a „honleányét”, aki a nemzetiség iránt közömbös „úri hölgy” helyébe lép, őszintén lelkesedik a magyar nyelvért s irodalomért, hódol a költészet jelesei előtt, ismeretségüket keresi, kézvonásaikat gyűjti, és az „Emlény”-ek, divatlapok s egyéb szépirodalmi kiadványok szerelmi lírájának, beszélyeinek nemcsak tárgya, szereplője, hanem áhítatos és rendszeres *olvasója* is. Ebben az esetben, szerencsénkre, éppen annak a kétoldalú, kölcsönös kapcsolatnak lehetünk tanúi, amely a közönség e fontos rétege és az írók között ekkor tájt jön először létre, s válik az irodalmi fejlődés fontos mozgatójává, hajtóerejévé. Az emlékkvers — a műfaj természetes korlátain belül — csak ekkor, a reformkor évtizedeiben emelkedik irodalmi szintre (aztán gyors hanyatlásnak indul): jelentőségét egyebek között olyan művek bizonyítják, mint Kölcsey *Emléklapra* c. epigrammája (1833), Vörösmarty *B-né* [Bártfayné] *emlékkönyvébe* (1836) és *Emlékkönyvbe* (1849), Arany János *Emléklapra* (1850) c. költeménye vagy Petőfi emlékkversei (pl. *S. K. emlékkönyvébe*, 1845; *Sz. J. emlékkönyvébe*, 1846; *Kovács Jánosné emlékkönyvébe*, 1846).¹²

E sorsa illeszkedik Barthos Paulina emlékkönyvének két, már említett bejegyzése is: Vörösmarty, ill. Kölcsey kézírata. Maguk a szövegek, amint már szóltunk róla, nem ismeretlenek, de az autográf kéziratok csak most válnak a kutatás számára hozzáférhetővé. Segítségükkel egyrészt pontosabban meghatározhatjuk a versek keletkezési idejét, másrészt bizonyos szövegeltéréseket is regisztrálhatunk.

Vörösmarty verse (37. l.) az emlékkönyv legkorábbi darabjai közé tartozik:

Nőtlen országnak méltán mondhatni hazánkat;
Mert szívben 's szóval hölgyei nem magyarok:
Szent legyen és feledetlen a' hon 's honi szózat előtted,
'S leghőbb vágyaidat töltse be értte az ég.
Pest. Mart. 12^{em} 1837.

Vörösmarty Mihály mk.
(L. a melléklet I. fénymásolatát.)

A vers első közlésére az *Athenaeum* 1837. jún. 18-i számában (49. sz. 389), tehát közvetlenül Paulina jún. 22-i névnapja előtt került sor. Ez Bártfay kívánságára történhetett így, aki, mint Kölcseyhez intézett kérése is tanúsítja, igyekezett ezt a napot a fiatal

¹¹ A napló az OSzK Kézirattárában van, jelzete Quart. H. 1122. A Petőfi Irodalmi Múzeum kiadásában közölt szöveget használtuk: *Bártfay László naplójából*. I. k. 1838—1841. (Szerk. Jenei Ferenc.) Bp. 1969. 186: „[1841.] Dec. 8kán . . . Hevesre mentem, hová Fejérvárné nevében meghívtam: ott P . . t [Paulinát] kértem, hogyjon fel a multakal.”

¹² ZOLNAI Béla i. h.

Növelen országunk méltán mondhasni hazánkus;
 Mert szívben é' szónál hölgyei nem magyarok.
 Szent legyen é' feledetlen a' hon' é' honi szavat elősed,
 É' leghább vágyaidat költve be érte az ég.

Pépf. Műv. 12^{én} 1834.

Vörösmarty Mihály
 MF

Vörösmarty emlékverse (az emlékkönyv 37. lapja)

Szókát a' távolból

Paulinához.

Telek hárfá gyanánt zeng a' költő' dala Horriád,
 Messze lakásából, vad vízek' árja körül.
 Ő maga gyötrődik; mert bal sors' ásla hazáján
 Dulva evapong, é' bal sors' ásla baráti felétt.
 Lyányka, ne érved a' kins, melly leblomen égve. sötül al;
 Néked öröm kell még, vsep jelen, égi remény.
 Majd ha borúl egéd is, é' epedő büd lönyre fakavargas,
 Emléketem reám, veszteni é' tünni tanulj.

Cseken, Majus 20.
 1837.

Kölcsey Ferenc

Kölcsey Ferenc emlékverse (az emlékkönyv 40. lapja)

leány számára valóban emlékezetessé tenni. Maga a vers azonban jóval korábban, tehát nem erre az alkalomra készült; a kritikai kiadás szerkesztői, akik a közlésekben mellőzött dátumot nem ismerték, tévesen jutottak erre a következtetésre;¹³ az emlékvers keletkezési dátuma eszerint „1837. május—június”-ról „1837. márc. 12”-re helyesbítendő.¹⁴ — A kézirat szöveg a dátum többletén és a cím hiányán kívül csak annyiban tér el az Athenaeumbeli első közléstől, hogy a 3. sor végén ki van téve a vessző, a 4. sor végén pedig pont van a felkiáltójel helyett.

Kölcsey versének betűhív szövege (40. 1.):

Szózat a' távolból
Paulínához

Aeoli hárfá gyanánt zeng a' Költő' dala Hozzád,
Messze lakásából, vad vizek' árja közül.
Ő maga gyötrődik; mert bal sors' átka hazáján
Dulva csapong, 's bal sors' átka baráti felett.
Lyányka, ne értsd e' kint, melly keblemen égve terül el;
Néked öröm kell még, szép jelen, égi remény.
Majd ha borúl eged is, 's epedő bűd könyre fakasztgat,
Emlékezve reám, veszteni 's türni tanulj.
Csekén, Majus' 20.

1837.

Kölcsey Ferencz mp.
(L. a melléklet 2. fénymásolatát.)

Ez az emlékvers, mint láttuk, a Vörösmartyétól eltérően, Barthos Paulina névnapjára készült, de Kölcsey már májusban megírta, hogy még idejében eljuttathassa Pestre. Ez meg is történt: Bártfay jún. 23-án, tehát a leány névnapjára ünnepelését követő napon így mondott köszönetet érte: „. . . a' mit nekem ez úttal mondanom kell, mondanom kötelesség, a legszívesb köszönet nagy jószágodért, hogy minapi kérésemet nemcsak meghallgatni, de olly igen megelőző készséggel teljesíteni is kegyes valál. S nagy az öröm, mellyet mindnyájunknak s leginkább Paulinának szerzél. *Szózatodat* W. [Wesseléni] Miklós irigylésre méltónak találja, s az, tagadhatatlanul fő dísze a leányka gyűjteményének.¹⁵ A vers címe a Kölcsey-kiadásokban „Paulina' emlékkönyvébe” (az irodalomban is így emlegetik); az eredeti cím feledésbe merült; a kiadásokban a vers keltezése is pontatlan: csak a keletkezés évét tüntetik fel.¹⁶

Nem könnyű magyarázatot találni arra, hogy a *Szózat a távolból* miért sikkadt el a közlésekből: nem valószínű, hogy már Kölcsey módosította volna a címet a magának készített másolaton (inkább feltehető ez „Minden munkái”-nak sajtó alá rendezőről), hiszen valóban „szózat” ez, mely már-már szétfeszíti az emlékvers-műfaj kereteit. Kölcseyt, mint levelezéséből tudjuk, felháborodással és keserúséggel töltötték el az országgyűlési ifjak ügyében 1837. áprilisában hozott ítéletek. Wesseléninek írt soraiban, ápr. 25-én, erről szólva így fakadt ki: „Vagynak fájdalmak, miken vigasztalás, miken feledkezés nem segít, s ilyenekben érzelmeinket kikiáltozni, kiordítózni szükség, hogy kebleinket keserű elfojtódással egy pillanatban meg ne repesszék.” Kossuth letartóztatásának hírére már-már kicsordult a keserűség pohara: „Lehetetlen, hogy méltánylani ne

¹³ L. Vörösmarty kritikai kiadás 2. k. 666.

¹⁴ Uo. 224.

¹⁵ L. a 2. sz. jegyzetben i. h., ill. i. m. II. 202.

¹⁶ KÖLCSEY Ferenc: *Minden munkái*. (Szerk. B. EÖTVÖS József, SZALAY László és SZEMERE Pál.) Pest, 1840. I. k. 154: „Paulina' emlékkönyvébe.” (1837. évszámmal.)

tudd a dühös fájdalmat — írta május 23-án Toldy Ferencnek —, mely a Kossuth elfogatása hírével belém villámlott.”¹⁷ Ez az a „gyötrelem”, mely a Paulinához írt „Szózat”-ba is beleömlik a „barátit” (Kossuthot, az országgyűlési ifjakat, Wesselényit) sújtó erőszak miatt. Mindez, úgy gondoljuk, kellőképpen indokolná a kiadásokban az eredeti, hosszabb, a vers jellegét és célzatát hívebben kifejező cím helyreállítását. A kiadások hagyományos keltezését is „1837. máj. 20”-ra kell kiegészíteni. — Az eredeti kézirat a versszövegben számos apróbb (ékezési, interpunkciós, helyesfrási) eltérést mutat a kiadásoktól; gondos szöveggkritikai vizsgálat döntheti csak el, melyik variáns tekinthető véglegesnek.

*

Az emlékkönyv pesti lapjainak sorát a naptári időrend szerint maga a házigazda, Bártfay nyitotta meg 1837. jan. 1-én (11. l.); 8-soros emlékkversét, a „fűzfaparióját” mentegető sorok kíséretében Kölcsénynek is lemásolta, ugyanabba a levelébe, amelyben a Paulinához intézett *Szózat* megküldéséért köszönetet mondott barátjának.¹⁸ Felesége pedig — talán az általa adott francia nyelvórák vagy a francia nyelvű beszélgetések emlékéül — júliusban a következő bejegyzéssel búcsúzott a lánytól (12. l.): „Le tem(p)s qui fuit sur nos plaisirs | Semble s'arreter sur nos peines | Josephine Bártfay | Pesth ce 6. Juillet 1837.”

Paulina ugyanis 1837 nyarán visszatért Sátoraljaújhelyre; feltehetőleg ezzel függ össze, hogy az emlékkönyv ekkor tájt sok pesti keltezésű lappal gazdagodott: köztük Wesselényi-, Bajza- és Schedelével (feltehetőleg korábban tett ígéretüket igyekeztek még a lány távozása előtt teljesíteni), s nyilván ide sorolhatjuk még — mint valami oknál fogva elkésetteteket — Szemere Pálnak és Helmecey Mihálynak szeptemberből datált bejegyzéseit. Az említettek, mint láttuk, Bártfayék legszorosabb baráti körének tagjai voltak; — már akkor országszerte ismert és méltán becült férfiak. Emléklapjaikat (melyek tudunkkal kiadatlanok) nem annyira irodalmi értékük teszi becsessé, mint az, hogy kezük vonását őrizték meg. Szövegüket (a fenti sorrendben) elsősorban ezért közöljük:

Wesselényi Miklós emléksorai (39. l.) júl. 9-éről: „Jónak *lenni* de nem látszani, oly tőke, melyet akár mikor felmondhatunk, 's mely gazdagon kamatol. Jónak *látszani*, nagy adósság, melyért nagy kamatokat kell fizetnünk, 's mi véletlenül mondathatik fel; és jaj az ekkor fizetni nem tudóknak.”

Bajza József júl. 14-éről keltezett emlékkverse¹⁹ (17. l.; folyamatosan, a sorokat |, a strófákat || jellel elválasztva közöljük):

„Gyászna és öröme nek | Kerte e' világ, | Kéjrozsák teremnek | Benne 's búvirág. || Kény szerint virágot | Senki nem szakaszt, | Ember' életére | A' sors adja azt. || Mindkettőt kezéből | Á' ki nyer vegyest, | Az méltán imádja | Őtet mint kegyest; || Mert merően egyet | A' gyarló kebel | Csak a' sír' homályán | Túl viselhet el. || Hol örök sugárok | Rá derültenek, | S többé nem halandó | Mint az istenek. || Kérjed, oh leánya, | Őt a' lét urát, | Mérjen egyiránt itt | Bút és kéjt read.”

Schedel Ferenc júl. 17-én beírt búcsúzó verse (47. l.):

„Jövé, és jöttöd kedves volt nekünk. | Buval rakott sok perczit életünknek | Ártatlan tréfák' röpké kis hadával, | Szabad dévajtság víg játékiával —, | Majd lelkes érzet', 's részvét' hő szaván | Te is derítéd, enyhítéd Te is, | Közös barátunk' nyájas hajlokában. || Elmúlt egy kurta év gyors szárnyakon — | S Te *mégy*, 's elmented a' szép házi körben | Fájdalmas ürt hágy, 's kedvünk csökkenését: | De légy velünk a' szellem' szárnyain, |

¹⁷ *Kölcsény Ferenc összes művei.* (Bp.) 1960. 3. k. 784., ill. 786.

¹⁸ L. feljebb a 2. sz. jegyzetben i. h., ill. i. m. 202.

¹⁹ Bajza ezt az emlékkversét később — némileg átdolgozva — az *Életképe* 1844. évf.-ában közzétette (1. l. fé. 136.).

El nem feledve, kiknek kedvező | Az ég, barátaidat; 's el nem feledve Azt, | Kit oly ke-
ményen sújtott, engem is.²⁰ || Menj hát, 's szerencse és öröm kíséren | Ifjú éltednek min-
den útain, | Olly híven, mint emlékezetünk kísér!"

Szemere Pál szept. 10-i emléksorai (18. l.):

„Szivünk azok után | Eped, sóhajt és sir, | Mellyeket többé nem, | Vagy miket még
nem bir. | Szemere Pál. | Emlékül.”

Végül — a Bártfay-kör tagjai közül legkésőbb, szept. 13-án — Helmezy Mihály be-
jegyzése (46. l.):

„Őszinte légy és semmi tetted | 'S ajkaidat ne himezze álszin.”

Az emlékkönyvnek az 1837 utáni időszakból mindössze egy — tartalmilag-formailag
kevésbé érdekes — pesti keltezésű bejegyzése van (1842. szept.-ből, egy bizonyos K. S.-tól,
36. l.), s a nagyobbbrészt Sátoraljaújhelyről és környékéről vagy Bécsből datált lapokon
csak két ízben tűnik fel ismertebb név: Szemere Miklósé és Sárosi Gyuláé.

Szemere Miklós bejegyzése (38. l.) 1842. szept. 29-én kelt. A keltezésből a helynév adata
hiányzik. Valószínű, hogy Sátoraljaújhelyen írt az emlékkönyvbe, hiszen maga is Zemp-
lén megyei lakos, lasztóci földbirtokos volt. Terjedelmes emlékkversének csak az első stró-
fáját közöljük:

„Leányka! bájkörödbe hívsz? | Ím hódolok, im röppenek. | Körüled hű barátfüzér; |
Ifjú, leány, üdvözlenek. | Egek! de milly gyászos sereg! | Ez nyög 's mereng, amaz sohajt,
| Csak egy víg arczra sem lelek, | Mind bút lehel s keservi jajt.” Stb.²¹

Sárosi Gyula emlékverse (24. l.) keltezetlen, de 1843—1848. között kellett keletkeznie,
mivel „Sárosy Gyuláné: Vass Palinaí!” is írt néhány sort az egyik lapra (33. l.), őt pedig
a költő 1842. őszén vette feleségül; s mivel apósáék Sátoraljaújhelyen laktak,²² nyilván-
való, hogy a két emléklap a költő és felesége valamelyik ottani látogatása alkalmával
készült. Sárosi verse:

„A pap tanítja: hogy föltamadunk, | 'S el nem nyel a' sír minden életet — | Szép
költeménynek, hinni nehezebb. | Mert hol van a' ki visszajöhetett | Hogy fölfedezze sírja
titkait? | Bizony bizony csak addig élhetünk, | Míg ránk az élők hűn emlékszenek, | 'S
ha így feledve lenni kész halál: | Szép hölgy, ne ölj meg engem, boldogot, | Ki 'e lapodra
jegyzém nevemet, | Hogy azt, ha méltó, szíved írja le!”²³

A többi bejegyzők közül említsük meg még a következőket (a lap sorszáma és a kelte-
zés kíséretében): Kölsegy Antonia, a költő keresztlánya (1. l., keltezetlen ceruzarajz:
virágkoszorú; valószínűleg 1837 első feléből), Tünczer Lilla, a sokat emlegetett Tünczer-
(később Lejtej-féle leánynevelő intézet vezetője (9. l., keltezetlen), Pigay Antal, ill. Tas-

²⁰ Schedel fiatal (első) felesége ugyanis 1836 végén hirtelen meghalt, l. erről Vörösmarty-
nak Kölsegyhez írt sorait, a Vörösmarty kritikai kiadás 18. kötetében (V. M. levelezése.
II. Szerk. BRISITS Frigyes. Bp. 1965.) 93., ill. 328.

²¹ A vers SZEMERE Miklós *Összegyűjtött munkáiban* (Bp. 1882. 2. k.) nincs benne.

²² L. mindkét adatot *Szinnyei írói lexikonában*, XII. 222., ill. 223.

²³ Ez a vers Sárosi Gyula *Kisebb költeményei és levelezése* c. kötetéből (szerk. BISZTRAY
Gyula. Bp. 1954.) hiányzik.

ner Antal, gróf Széchenyi István titkárai (16. l., Pest 1837. jan. 1. és 34. l., Pest, 1837. jún. 26.), Klauzál Imre, K. Gábor testvérbátyja, gróf Károlyi Lajos jószágkormányzója (50. l., Soroksár, 1837. máj. 1.).²⁴

*

Az emlékkönyvnek csak irodalomtörténeti vonatkozású anyagát mutattuk be: a lapok többségét (kb. négyötöd részét) még csak meg sem említhettük. Általánosabb művelődés- és ízléstörténeti szempontból ezek, a nyelvek (magyar, német, francia) különbözősége ellenére is sok formai és tartalmi rokonságot mutató, stereotípiákban gazdag bejegyzések érdekes tanulságokat kínálnak. A kézirat azonban nincs elérhető távolságban, s ha valaki egyszer arra vállalkozik majd, hogy feldolgozza e sajátos, semmi máshoz nem hasonlítható kéziratos forrásanyagot sajnos csak igen kis számban fennmaradt reformkori példányait, Barthos Paulina Bécsben őrzött emlékkönyvét sem hagyhatja figyelmen kívül.

NÉMETH ISTVÁN—KISS JÓZSEF
(Wien) (Bp)

²⁴ Tändler (Tenczer) Lillával Bártfayék (a többször emlegetett napló tanúsága szerint) szoros kapcsolatban voltak; ismerős vagy rokon lányokat ajánlottak be intézetébe; pl. éppen Kölcsey Antoniát is (l. erről a költő levelezését). — A többiekéről l. Szinnyi írói lexikonát.

FIGYELŐ

Dezsényi Béla emlékezete. Egy évtizede, hogy eltávozott közülünk Dezsényi Béla, folyóiratunk egykori szerkesztője, a hazai sajtókutatás kiemelkedő személyisége. Emlékét nem csak egykori munkatársainak számban megfogyatkozott sorai, hanem volt tanítványainak népes serege is őrzi, hiszen csaknem negyed századon keresztül, magas színvonalú és érdekes előadásai által, sok száz könyvtáros szakos hallgatót és újságíró-t vezetett be az egyetemes és a magyar sajtótörténet egyes korszakaiba. Előadásait csakúgy mint a sajtóval kapcsolatos valamennyi tudományos és könyvtári tevékenységét] valami határtalan lelkesedés és érzelmi fűtöttség járta át: az általa vezetett gyűjtemény munkatársai is ebből éltek, nem igen volt akkor köztük olyan, aki elidegenedni tudott volna a munkájától. Dezsényi Béla 1943-ban rábízott, világ viszonylatban is ritkaság számba menő hírlap- és folyóiratgyűjteménynek, az Országos Széchényi Könyvtár Hírlaptárának szakszerű vezetése mellett, a magyar hírlap- és folyóiratirodalom bibliográfiai és történeti feltárásának, s a sajtótudománnyal való foglalkozásnak szentelte életét. Méltó utóda lett a páratlan gyűjteményt éppen egy évszázaddal ezelőtt megalapító Szinnyei Józsefnek és az őt követő tudós könyvtárosoknak. A halála óta eltelt évtized már lehetővé teszi, hogy munkásságának eredményeit elfogultság nélkül is magasra értékeljük, hiszen nálunk szinte egymaga tartott lépést a világszerte kibontakozott és új utakat kereső sajtótudománnyal. Jelentős bibliográfiai és sajtótörténeti eredményei és munkássága mellett — melyek nélkül nem jöhetett volna létre a közben napvilágot látott sajtótörténeti szintézis első kötete sem — érdemes emlékezni erre a nemzetközi kutatási eredmények iránt mindig érdeklődő, azokat kritikusan figyelő és a magyar tudományos közvéleménnyel megismertetni szándékozó tevékenységére is. Számos jelentős művet ismertetett a *Magyar Könyvszemle* évfolyamaiban és kiváló tájékozottsága újabb impulzust adott számára a hazai kutatások megindításához. Nagy kár, hogy az ezekkel kapcsolatos nagyszabású tudományos tervei csak töredékesen valósulhattak meg: alkotó évtizedei nem voltak a legalkalmasabbak ezek hivatalos megértésére és támogatására. Míg külföldön az utóbbi évtizedek során a sajtóval kapcsolatos tudományos kutatás intézményesített keretek között, egyre általánosabbá vált, nálunk ugyanebben az időszakban még az a szerény kis könyvtári műhely is megszűnt, amely körülötte, az Országos Széchényi Könyvtár Hírlaptárában kialakult. És míg például északi és déli szomszédainknál egyaránt a legmagasabb kormányzati szervek támogatásával készítették el a nemzeti sajtóbibliográfiát, nálunk a megkezdett munkálatokat is abba kellett hagynia Dezsényi Bélának. Pedig e valóban interdiszciplináris alapkutatásnak, e valamennyi történeti tudományág számára oly alapvető munkák létrejöttének legfontosabb feltételei: a gazdag, jól rendezett gyűjtemény és a felkészült, európai látókörű irányító személye adva volt.

Dezsényi Béla számára, miután megszűnt a Hírlaptárral való közvetlen kapcsolata, egyetlen szívügye maradt: a *Magyar Könyvszemle* szerkesztése; a halál is e munkássága közepette, váratlanul ragadta el. Amikor a folyóirat általa oly magas színvonalon és oly sok gondnal szerkesztett évfolyamait lapozzuk, fokozott tisztelettel idézzük fel emlékét.

KÓKAY GYÖRGY

Szentmihályi János (1908–1981). 1981. december 18-án rövid betegség után elhunyt dr. Szentmihályi János, az irodalomtudományok kandidátusa, ny. egyetemi docens, a magyar könyvtár- és tájékoztatástudomány kiemelkedő, külföldön is ismert egyénisége. Ahhoz a két háború között felnövő nemzedékhez tartozott, melynek tagjai hazai vagy külföldi iskolákból kikerülve gazdag nyelvismeret birtokában európai műveltségre tettek szert, s a széles látókör, az egyetemes emberi kultúra értékeinek ismerete alkalmassá tette őket, hogy majdan a szellemi élet legkülönbözőbb területeire kerülvén ott maradandót alkothassanak.

Szentmihályi János 1949-ben jegyezte el magát a könyvtári munkával. Fő tevékenységi területe a tájékoztatás, a bibliográfia volt, e diszciplinának 1953-tól haláláig egyetemi oktatója, elismert kutatója, szaktekintélye. A bibliográfia történeti és elméleti kérdései, a bibliográfiai munka értékelésének problémái mellett legjelentősebbek a hungarika-kutatásban elért eredményei. Vizsgálódásainak eredményeit számos alapozó tanulmány után az 1973-ban készült és megvédett *A magyar és magyar vonatkozású irodalom regisztrálásának, a nemzeti bibliográfia kialakulásának indítékai* c. kandidátusi dolgozatában foglalta össze. A *Hungarica Irodalmi Szemle* c. kurrens bibliográfiának indulásától, 1971-től szerkesztője volt. Fontos feladatának tekintette a hazai tudományos tájékoztatás színvonalának és eredményességének emelését is. E célt kívánta segíteni Vértesy Miklóssal közösen készített másodfokú bibliográfiájával (*Útmutató a tudományos munka magyar és nemzetközi irodalmához*. Bp. Gondolat, 1963.), mely könyvészeti irodalmunk maradandó, alapvető kézikönyve.

Sokirányú elméleti kutató munkája mellett jelentős közéleti tevékenységet folytatott. Részt vett többek között a Nemzetközi Dokumentációs Szövetség, a Magyar Tudományos Akadémia és a Művelődési Minisztérium különböző munkabizottságainak munkájában. Nyugdíjas éveiben is ott volt minden jelentős szakmai összejövetelen, vitán. Előadásai, hozzászólásai, akárcsak írásai, enciklopédikus műveltségéről, tudományos igényességéről, korszerű, modern szemléletéről tanúskodnak. Sokrétű munkái sorában talán legfontosabbnak oktatói munkáját tartotta. Közel harminc éves tanári tevékenysége során könyvtáros nemzedékek sokaságát nevelte, emberi magatartásával, tudományos igényességével mutatva példát számukra. Halála pótólthatatlan űrt hagyott, de eszméi, tanításai írásaiban ránk maradtak, és tanítványaiban tovább élnek.

Sz. S.

Nemzetközi sajtótörténeti konferencia és a periodika-kutatások néhány időszerű kérdése. 1981. szept. 25–30. között a schwanbergi kastélyban (NSZK) nemzetközi sajtótörténeti konferenciát rendezett a lüneburgi székhelyű Studienkreis für Kulturbeziehungen in Mittel- und Osteuropa, emilyen címmel: *Periodika mint a kulturális kapcsolatok kutatásának forrása*. Ez a konferencia része volt a kapcsolatkutatói tervnek, amely már korábbi értekezletek tárgyaúl tűzte ki az útleírások, a levelezés, a tudós társaságok és nem utolsósorban a könyvkiadás szerepének hasonló szempontú elemzését.¹

A szervezők eredeti terve nem valósult meg egészen. Ugyanis az eredetileg információcserét, a kulturális kapcsolatokat a középpontba helyezni szándékozó sugallatra az előadók csak egy része hallgatott: a többség egy-egy periodikát ismertetett. Pontosabban

¹ *Die Aufklärung in Ost- und Südosteuropa*. Aufsätze, Vorträge, Dokumentationen. Red.: Heinz ISCHREYT. Köln—Wien 1972.; *Der Bauer Mittel- und Osteuropas im sozio-ökonomischen Wandel des XVIII. und XIX. Jahrhunderts*. Red.: Heinz ISCHREYT. Köln—Wien 1973.; *Wissenschaftspolitik in Mittel- und Osteuropa*. *Wissenschaftliche Gesellschaften, Akademien und Hochschulen im XVIII. und beginnenden XIX. Jahrhunderts*. Red.: Heinz ISCHREYT. Berlin 1976.; *Buch- und Verlagswesen im XVIII. und XIX. Jahrhundert*. Red.: Heinz ISCHREYT. Berlin 1977.

szólva: deskriptív módszerrel éltek, s a folyóiratban, hírlapban rejtőző, nem csupán szűkebb értelemben vett nemzeti jellegű információkat mellékesen említették.

A *Bevezetésül* címmel jelzett blokk arra lett volna hivatva, hogy megadja az elméleti alapvetést. Ehelyett épp azokba a problémákba ütköztünk, melyekbe a magyar sajtótörténet I. kötetének recenzensei:² ti. a történész a maga szemszögéből világított meg egy bizonyos típus lapalapítási és szerkesztési törekvést (így E. A. Dudzinszkaja az orosz szlavofil lapokat), az irodalomtörténész egy folyóiratot az esztétikai-kritikai vélekedések fórumaként tárgyalt (W. Neuber a lipcei *Grenzboten*),³ a román A. Dușu a divatos image-kutatáshoz szolgáltatott adalékokat. (Előadásában a román népi[es] kalendáriumoknak és folyóiratoknak a németekről és az osztrákokról kialakított képét vizsgálta.) S bár a második blokkban periodikatípusokról, a harmadikban a periodika funkcióiról és informatív módszereiről lett volna szó: a blokkok ezúttal sem váltak szét. Ettől függetlenül a témák változatosak voltak: hallhattunk XVII. századi kézzel írt lengyel újságokról, újságlevelekről, orosz pedagógiai folyóiratokról, Hupel *Nordische und Neue Nordische Miscellen* c. vállalkozásáról, egy szibériai orosz folyóiratról, az *Irtjéről*, az osztrák *Realzeitung*ról, a *Journal de St.-Petersbourg politique et litteraire* c. francia nyelvű lapról, amely még a XX. században is a cári kormány külföldre irányított félhivatalosa volt stb.

Már e vázlatos és messze nem teljes felsorolásból érezhető, hogy az előadások nem kapcsolódtak egymáshoz, nem egészítették ki egymást, hanem nagyon tanulságosan és az információszerzés céljából hasznosan „egymás mellé” beszéltek. Időben is nagy volt a távolság. Míg a XIX. század elején pl. bolgár nyelven csak bátortalan és viszonylag korán elhaló, nem túlságosan nagy példányszámú lapok jelentek meg, addig St. Salmonowicz arról szólt, hogy a XVIII. sz. második felében Lengyelországban mindazok a folyóirattípusok föllelhetők, amelyek a „nyugati” felvilágosodás során általában létrejöttek. De lényeges különbségek mutatkoztak a némethoni és az ausztriai periodikatermés elemzésekor is. Németországban több olyan jellegű folyóirat jelent meg (főleg az egyetemi városokban: Jénában, Göttingában), amilyen Ausztriában nem, s általában tapasztalható az időbeli eltolódás — Ausztria kárára. M. Welke előadásában szemléletesen demonstrálta, milyen szerepet játszottak a lapok pl. a politikainak is nevezhető nyilvánosság létrejöttében, Ausztriában ilyenről II. József trónra lépte előtt szó sem lehetett. Németországban már a XVIII. sz. elején is jelennek meg fontos lapok, ezek száma 1780 körül ugrik meg (1701-ben 58, 1738-ban 68, 1780-ban már 138, 1799-ben 203 a lapok száma).⁴ A nem-politizáló németek legendáját cáfolta egy közkézre adott metszet (*Die Wittheit zu Bremen*): egy fa alatt, padokon ülve gyűlnek össze a falusiak, kiknek egy pápaszemes, tekintélyt parancsoló férfi olvassa föl az újságot. Az előadás több metszettel dokumentálta a közös újságolvasási szokásokat (a szabadban, Lesegesellschaftban, polgári otthonban). A közvetlenül politizáló lapokat többnyire széles tömegeknek írták, példányszámuk jelentősnek mondható, míg — Welke szerint — a folyóiratok szűkebb körnek szóltak, példányszámuk is csekélyebb.

² SZIKLAY László—FÜLÖP Géza: *A magyar sajtó története I. 1705—1848.* = Magyar Könyvszemle 1980. 2: 187—199.

³ *A Grenzboten jelentőségére* már a magyar kutatás is fölfigyelt. Vö.: FENYŐ István: *A lipcei Grenzboten és a reformkori Magyarország.* = Két évtized. Bp., 1968. 203—256.; Uő: *Die Leipziger Grenzboten und Ungarn im Reformzeitalter.* = Acta Litteraria 1970, 313—347.

⁴ A konferencián sok kritikával illették Joachim KIRCHNER ma is igen használható és ma is alapvető műveit: *Die Grundlagen des deutschen Zeitschriftenwesens.* Leipzig 1928—31. 1—2. k.; *Das deutsche Zeitschriftenwesen, seine Geschichte und seine Probleme.* 2. neu bearb. u. erw. Auflage. Wiesbaden 1958—62. 1—2. k.; *Bibliographie der Zeitschriften des deutschen Sprachgebietes bis 1900.* Hg. von J. KIRCHNER. Stuttgart 1969. Ez a kötet 1830-cal zárja a bibliográfiát.

H. Reinalter a kései felvilágosodás osztrák sajtótermékeinek funkcióját elemezte. Megállapította, hogy Thomas Trattner volt az első nyomdász Ausztriában, aki üzletet látott a folyóiratkiadásban. Az osztrák folyóiratok viszonylagos virágzásának okát abban jelölte meg, hogy Klemm és Sonnenfels felismerte: a folyóiratok alkalmasak a gyakorlati életbőlelet közvetítésére, a hasznos ismeretekről szóló információközlésre. Ezért az erkölcsi hetilapok szociális ethoszt, erényelvet és a vallási meggyőződés ama változatát sugározták, mely az osztrák kései felvilágosodás jellemzője. Klemm *Die Weltje* az anyanyelvi kultúra harcosa, a francia hatás ellen küzd, egyben a némethoni kulturális vívmányok közvetítője. Ezzel párhuzamosan küzd a külvárosi népi színjáték, a Hanswurst ellen. *Der österreichische Patriotja* az ízlésfejlesztés érdekében tesz sokat. Sonnenfels *Der Mann ohne Vorurteilja* az elavult szemlélet, az elmaradottság ellen harcol, a mind szélesebb téren kibontakozó reformok szolgálatában áll.

E kifejezetten sajtótörténeti előadások hallgatásakor számos kérdés merült föl, részben a periodizáció, részben a lapfajták megállapítása körül, részben általánosabb, inkább a további kutatást sürgető javaslatok formájában. Ilyenek: a német nyelvterületen viszonylag sűrűn találkozunk a *Literaturzeitung* megjelöléssel. Ez azonban nem feltétlenül és talán nem elsősorban jelöl irodalmi lapot. A Literatur itt tágabb értelemben fogható föl. Részben recenziós-ismertető lapokról van szó, részben enciklopédikus jellegűekről, melyekben a Literatur összefogója, valamennyi, ezekben föllelhető diszciplínának. Egy másik előadással kapcsolatban (melyet M. Krbec tartott Dobrovskyról, mint a német szlavisztikai kutatások recenziójáról) vetődött föl a kérdés: a recenzió műfajként milyen irányban fejlődött a XVII—XIX. sz. folyamán? Tipizálható-e, azaz az egyes folyóiratokban miféle recenziótípusokkal találkozunk? Kívánatos volna — hangzott föl több ízben —, hogy tisztábban lássuk a szerkesztők társadalmi állását, pontosabban tudjuk, melyek voltak lehetőségeik (cenzúrakutatások!); s mind többször hangzott el igényként az olvasók és újságolvasói szokások behatásosabb vizsgálatának szükségessége. S a kérdést megfordítva: a szerkesztők ideológiai-politikai álláspontja az adott körülmények közt mily mértékben hatott, mennyire alakította a XIX. sz. elején vagy a XVIII. században a közvéleményt, a közízlést? G. Mieth elsősorban Schiller *Die Horen* c. folyóiratával kapcsolatban vetette föl: a német kései felvilágosodás és klasszika folyóiratai a politikai-történeti nézetek alakulásaként és differenciálódásaként is tárgyalhatók, az irodalomtörténeti periodizációt a sajtótörténet felől is meg lehet közelíteni. Mieth ugyanis szembeszállt a főleg Korff által hangoztatott korszakolási elvvel, és a német irodalom változásait szorosabban kötötte a történelmi sorsfordulókhoz. A történeti-politikai folyóiratok — Mieth szerint — nem csupán a történeti-politikai ftéletek forrásai, hanem — esetleg nagyobb súllyal — a bennük lelhető irodalmi-publicisztikai anyag miatt jelentős politikai művek is. Az irodalomtudománynak is számításba kell venni ezt az anyagot; így az 1792—97. közötti időszakban nem elsősorban a Klassik kiformalódását kell látnunk, hanem a felvilágosodás meghosszabbodását és végét. A magunk részéről nem látunk ellentmondást a Mieth által egymást kizárónak jelzett tézisek között, ti. a poétikai szempont nem kersztezi a sajtótörténetit, jóllehet érintkezik vele. Szerintünk egy kritikátörténeti és egy sajtótörténeti aspektusról van itt szó.

A sajtótörténeti kutatásnak extrém esetét mutatta be a neves szlavista, W. Gesemann a bolgár sajtótörténet első korszakáról szólva. A bolgár sajtó megszületését számtalan kedvezőtlen körülmény határozta meg. Az első bolgár folyóiratot egy szmirnai görög nyomdász adta ki. A *Ljuboszlovje* c. folyóirat két évet élt, egy későbbi lap, a Carigradski vésztnik (munkatársai: Botev, Karavelov, Rakovszki stb.) immár 10 esztendő. Az első bolgár lapoknak a görög, valamint a törökországi francia újságok voltak mintái, s jellemzően nem bolgár területen jelentek meg. I. Bogorov pl. Lipcsében talált nyomdára, melynek cirill betű voltak. S ezzel kapcsolatban élénk vita kerekedett. Milyen funkciója

volt egy emigráns lapnak (németül: Exilpresse)? Eljutott-e a címzettekhez? S ha igen, milyen módon? Idekapcsolódott az említett előadás a *Grenzboten*ről, amelyet szintén Lipesében szerkesztettek, adtak ki. Szmirna is, Lipcse is igen erős kereskedelmi központ, nagy átmenő forgalommal, igen sok nyomdával (az 1840-es években Szmirnában kb. 20 nyomda működött). És nemcsak balkáni sajátosság: újságok keletkezhetnek külföldön, egyáltalában, diaszporában is. A magunk hozzáfűznivalója: Pest-Budán élénk szerb sajtó jelent meg. Az újságok terjesztésének, a szülőföldre eljuttatásnak viszonylag kevés akadály volt. K. Fotinov Ljuboszlovjeja, I. Bogorov vállalkozása a türelmes, felvilágosító munka jegyében készült, elvontabb-morális, bár feltétlenül nemzeti jellegű tartalommal. A *Grenzboten*nal más a helyzet: ugyanis azt közölte, amit a Habsburg-monarchiában nemigen közölhetett volna, a határok (Grenzen), melyeket feltétlenül át akart lépni: a Monarchia határai. Kinek szólt a lap? Mindenkinek, aki németül olvasott! Információkat közölt Németországgal, a Monarchia német olvasóival. Hiába tiltották ki Ausztria területéről, bejutott. S ezzel kapcsolatban magyar szempontból is felvetődött Lipcse szerepe az Exilpresse és általában a röpiratok, a politikai brosúrák nyomtatása, terjesztése terén. A felvilágosodás egyik német központja volt (Gottsched és lapjai), a Klassik és a Romantika elkerülte, aztán a 40-es években ismét központ lett. Ez utóbbi időszakról szólva, a konferencián kevéssé világosodott meg Wigandék tevékenysége, ill. a magyar folyóirat-és röpirattermes lipcei honossága.

A lengyel sajtó fejlődése jóval megelőzte a magyart. A XVIII. sz. második felében, a felvilágosodott abszolutizmus éveiben mintegy 200 000 potenciális olvasó élt Lengyelországban, 1780. körül a *Gazeta Warszawska* 1000—1500 olvasóra számíthatott, egy történelmi szakfolyóirat ekkoriban 500—1000-re (1783-ban: 650 előfizető), egy kereskedelmi folyóirat 1000—1500 példányban jelent meg, bár a lapok viszonylag drágák voltak. A lengyel sajtónak voltak Nyugat-Európában ismert, nálunk viszont ismeretlen előzményei, az ún. kézzel írott újságok és a levélújságok. A H. Rietz által ismertetett kézzel írt, egy vagy néhány olvasónak címzett újságok a XV. századtól követhetők nyomom, de a XVIII. században sem szorította ki őket a nyomtatott sajtó. A levéltárakban mintegy 12 000 példány (döntően a XVIII. századból) ma is hozzáférhető. A hetente 2—3 alkalommal „megjelenő” lapok — a behatárolt olvasótáborból következően — szubjektívabban, de megbízhatóbban, mint a nyomtatott sajtó tudósításai. Írták ezeket Varsóban, Krakkóban, Toruńban, Gdańskban, Lvóvban és más nagyobb városokban. A címzettek: mágnások, egyházi méltóságok, a felvilágosult nemesség és a városi patriciusok képviselői. Ugyanilyen körnek szóltak a J. Wojtowicz által bemutatott, szintén kéziratos levélújságok. Mindkét típusú korai periodika tartalmazott az udvari eseményeken, a politikán túl oly tudományos, kulturális híradásokat, melyek alapján a művelődési kapcsolatok kutatása során is figyelmet érdemelnek.

Az 1770-es évektől kezdve a lengyel morális folyóiratok az iskolákba is bevonulnak, s a bennük lelhető didaktikus elemek alkalmassá teszik oktatói segédeszközként használatra. A lapok olvasóinak száma nem azonos az előfizetőkével, rendszerint sokkalta több, hatásuk is szélesebben gyűrűzik. Az iskolai oktatásnál is jóval nagyobb mértékben járultak hozzá a lapok ismertté tételéhez az olvasótársaságok, melyek a XVIII. sz. folyamán már Angliától Oroszországig szélesen elterjedve szolgáltak az okoskodás fórumául. Az olvasókörök és a periodika szoros kapcsolatát jól dokumentálja az a tanulmánykötet, mely a Wolfenbüttelben 1978-ban rendezett konferencia anyagát adja közre.⁵

Külön elemzést érdemelnek a Habsburg-monarchia egyes országaiban megjelenő német folyóiratok, újságok. Ezek ugyanis nem tekinthetők a német kultúra és művelődés előretolt őrszeinek. Szerepük ennél kevesebb is, több is. A *Měšťan* szemléletesen bizonyította

⁵ *Lesegesellschaften und bürgerliche Emanzipation*. Hg. von O. DANN. München 1981.

a csehül és németül párhuzamosan megjelenő folyóiratról (*Monatsschrift der Gesellschaft des vaterländischen Museums in Böhmen — Časopis Českého Museum*), hogy egyként szolgálta Dobrovský felvilágosodott és Palacký romantikus nemzedékének célkitűzéseit; de míg a német folyóirat csak 1827—31 közt létezett, cseh változata 166 évfolyamával a legrégebbi, ma is fennálló cseh folyóirat. A kultúraközvetítés volt mindkét lap célja, még-hozzá elsősorban a szláv kultúrák megismertetése a csehekkel, és a német változat esetében cseh kultúra közvetítése külföldre. Hatását bizonyítja, hogy Goethe is fölfigyelt rá, a lap példányai ma is föllelhetőek számos nagy nyugati könyvtárban.⁶ Mésztan előadásában szolt az *Ost und West* c. folyóiratról is, említve annak néhány magyar vonatkozását. A magunk részéről tesszük hozzá, hogy az *Ost und West* cikkei cirkuláltak a Monarchiában, a *Pesther Tageblatt* pl. előfizetési felhívását is közölte, a szintén pesti *Gemeinnützige Blätter* habozás nélkül vett át cikket, ahogy a zágrábi, ljubljanaí stb. német nyelvű sajtó is. S ezzel kapcsolatban a magyar-, a cseh- és a horvátországi német nyelvű lapok elemzésének kérdése is felvetődött, elhanyagolt területe ez a magyar sajtótörténeti kutatásnak is. Ebből a szempontból volt figyelemre méltó W. Dausch vállalkozása, amely az erdélyi szász sajtó fejlődését kísérelte nyomon, az erdélyi nemzetiségek szász sajtóbeli vetületét elemezve. Bemutatta, hogyan kapcsolódott bele ez a fajta újságírás a nemzetiségi harcokba, hogyan találtak egymásra liberálisok és konzervatívok, nem egyszer nemzetiségi hovatartozástól függetlenül.

A magyar előadások közül a *Magyar Hirmondót* elemző referátum — tartva magát a konferencia témájához — két problémakört elemzett: a lap által a külföldnek prezentálni kívánt magyarság-képet, ill. a külföldről a magyar olvasóknak közvetített image-t. A lap korabeli konkrét hatásai nyelvi okok miatt nem kelthetnek illúziókat; mint az 1780-as évek, nemzetközi kulturális kapcsolatokat is ápolni kívánó törekvés azonban, a művelődéstörténet kutatásának az első magyar nyelvű újság is forrása lehet. A másik magyar referátum Schedius *Zeitschrift von und für Ungernjét* mutatta be, mint olyan német nyelvű sajtóterméket, amely az 1790-es évek reformeszméit vitte tovább a ferenci abszolutizmus éveiben, és egyben a német—magyar kulturális kapcsolatok ápolója volt.⁷

A konferencia anyaga várhatóan 1983-ban könyvalakban is megjelenik.

FRIED ISTVÁN—POÓR JÁNOS

Hozzászólás a Mátyás-Graduale című kiadvány ismertetéséhez. A *Magyar Könyvszemle* 1981. 3. száma Csapodi Csaba ismertetését közli a *Mátyás-Graduale* címen ismert korvina miniatúradíszét színes reprodukciókban közreadó Magyar Helikon/Corvina-kiadványról, amely tanulmányommal és képmagyarázataimmal 1980-ban jelent meg. A recenzió előjáróban utal arra, hogy külföldön egymást követik a kódex-fakszimile kiadások, nálunk viszont „az egyetlen, amivel eddig dicekedhetünk, a kis méretű egri Hórák könyv.” Bármily költségesek is a színes reprodukciókat tartalmazó kiadványok, ennél azért mégis többet tett a magyar könyvkiadás a középkori magyar könyvkultúra kimagasló értékeinek széles körű megismertetése érdekében. Elég utalni talán a két kimagasló jelentőségű kódexünkre, a *Képes Krónika* és a *Magyar Anjou Legendárium* szép hasonmásaira: mindkettőt a Magyar Helikon adta közre, immár több kiadásban.

A *Mátyás-Gradualé*ra térve, Csapodi Csaba általában elismerően szól a színes reprodukciók kvalitásáról, majd bepillantást nyújt a „legrejtélyesebb Mátyás-könyv”-nek nevezett kódex problémáiba. Tanulmányomra utalva részletesebben foglalkozik azzal a nézetemmel, mely szerint a *Gradualét* a tipológia szellemében szerkesztett képciklus

⁶ A lapot a *Tudományos Gyűjtemény* is ismertette: 1827. 10—12. sz.

⁷ Vö.: *Magyar Könyvszemle* 1981. 3. sz.

illusztrálja s miniatűrái értelmezéséhez nem nyújt elégséges magyarázatot csupán az introitus, hanem figyelembe kell venni az adott ünnep alap gondolatát, valamint a kódexben nem szereplő szentlecke és evangélium szövegét is. Helyesen mutat rá arra, hogy a szentlecke nem ószövetségi, hanem szinte kivétel nélkül újszövetségi idézet. Különös viszont az a megállapítása, hogy „az evangéliumok pedig nem általában újszövetségi, hanem pontosan csak evangéliumok.” Nemcsak azért, mert az általában szó nem szerepel a szövegemben, hanem mert az evangéliumok is bibliai idézetek, mégpedig az Új Testamentum első négy könyvéből. A kölcsönös tévedések korrigálása után viszont helyes az a nézetem, hogy a *Graduale* ciklusában jelentkező tipologikus képszerkesztés részben a képek szövegforrásaival — az adott ünnep eszmei mondanivalójával — magyarázható, mert az introitus többnyire ószövetségi, a szentlecke — néhány kivételtől eltekintve — újszövetségi, az evangélium pedig minden esetben újtestamentumi szöveg.

A recenzió szerint a képek értelmezéséhez nem szükséges a leckés és evangéliumok szövegeinek figyelembevétele. „Nehéz is lenne elképzelni, hogy az illuminátor minduntalan egy más jellegű szerkönyvben (missale, evangelarium) keresett volna ötleteket képeihez.” Varjú Elemér elsőként foglalkozott a miniatűrök értelmének megfejtésével és több képleírásában utalt arra, hogy „a kép semmi vonatkozásban sincs a zsoltár [vagyis az introitus] szavaival.” E megjegyzése a 136v levél képére (*Magyar Könyvszemle*, 1908. 5. l.), hasonló megállapításai a 95r, 103r, 153r levél miniatűrűire vonatkoznak. A 165v levél festményéről pedig a következőket írta: „Itt is igen különös és megmagyarázhatatlan képet találunk.”

Fenti problémák miatt kezdtem el én a régen introitusként végigénekeltszoltár teljes szövegét, valamint a szentleckét és az evangéliumot együttesen tanulmányozni a nem hagyományos témájú képek jelentésének megfejtéséhez. Később pedig nagyrészt a szövegforrások alapján ismertem fel több *Graduale*-kép ikonográfiai előzményét, vagy analogiáját a Bible moralisée-ben, a Pierpont Morgan Library *Old Testament Miniatures* címen publikált Dávid-ciklusában, valamint a francia tradíciók szellemében Akkonban illuminált kódexekben (Vö. *A Mátyás-Graduale* i. m. 29—32. l.) A *Graduale* miniatűrűinak említett szövegforrásait azonban nem kell különböző szerkönyvekből felkutatni; egymás után közli a szövegeket a misekönyv az adott ünnep introitus-, szentleckéje- és evangéliumaként.

A 33v levél miniatűrűjével kapcsolatban megjegyzi a recenzió, hogy „Krisztus alakjának magyarázatához nem kell az evangélium jó-pásztor szövegéhez fordulni (amire a képen nincs is utalás), hanem az introitus, »verbo dei celi firmati sunt«-jának újszövetségi magyarázatára: Verbum Dei-Krisztus.” A Verbum Dei Krisztusra vonatkoztatva négyszer fordul elő a bibliában, de ezt a szöveget a biblia-konkordancia ilyen értelemben nem említi (Vö. Hugo de Sancto Charo: *Sacrorum Bibliorum vulgatae editionis concordantiae*. Venetiis, 1754. 970. l.) Annál gyakoribb az Úr igéje, szava értelmezés (L. uo. 967—970. l.). Tény viszont, hogy a *Graduale*-ban két másik olyan képnél is Krisztus látható az Úr helyett, ahol sem a Verbum Dei kifejezés nem szerepel az introitusban, sem jó-pásztor ünnep nincs (58r és 188v levél). Az előbbire vonatkozóan olvasható tanulmányomban: „A *Graduale* ciklusa ugyanis sok esetben nem az introitusban idézett zsoltár eredeti jelentéstartalmát illusztrálja, hanem azt az ünnepi liturgia szellemében, vagy középkori értelmezés szerint tolmácsolja” (82. l.)

Utal arra a recenzió, hogy az említett szövegforrások segítségével is nagyon bizonytalanul magyarázható a *Graduale* 7 miniatűrűje. Köztudott, hogy számos kódex miniatűrűit nem sikerült eddig kivétel nélkül és egyértelműen megfejteni. Az ilyen esetekben a képmagyarázatok leírják, hogy mi látható a miniatűrűn s esetleg utalnak bizonyos értelmezési lehetőségekre. Ugyanezt tettem én a *Graduale* 136v és 153r képével kapcsolatban. A további öt miniatűrű (103r, 141v, 165v, 168r és 184r levél) jelentésének értelmezését

viszont nem tartom problematikusnak. Fontosabb ennél, hogy tanulmányom a vitatott 7 kép közül csak kettőt (103r, 136v) ír le Dávid-ábrázolásként. A kódex 8 másik miniatúrája (58r, 76v, 86r, 107r, 123v, 127v, 149r, 193v) viszont egyértelműen Dávid személyéhez kapcsolódik, további két festmény (95r és 99r) pedig az introitus és az ünnepi liturgia értelmében ugyancsak Dávid életének egy-egy eseményét illusztrálhatja. A *Gradualenak* tehát ezek a képei „illenek be” egy Dávid-ciklusba.

A kódex 99r levelét díszítő miniatúrával kapcsolatban igaza van a recenzióknak abban, hogy azon nincs ordító oroszlán, de ezt nem is állította senki. A kérdéses képpel illusztrált introitus a 24. zsolnárból való, amelyben Dávid a következőképpen könyörög az Úrhoz: „Lásd meg ellenségeimet, mert megsokasodtak és gyilkos gyűlöléssel gyűlölnék engem” (Zsoltár 24, 19). Ezekre és a hasonló szellemű zsolnársorokra utalva írtam, hogy „rokon értelmű az ünnepi szentlecke, mely óvatosságra és józanságra int, mert az ellenség, mint ordító oroszlán körüljár és keresi, hogy kit nyeljen el.” Ez a szentlecke egyébként nem Szent Pál leveléből vett idézet, mint a recenzióban olvasható, hanem Péter apostol 1. leveléből való (5, 6—11).

Az oroszlán-motívum ikonográfiáját gazdag irodalom tárgyalja. A *Lexikon der christlichen Ikonographie* (kiad. Engelbert Kirschbaum és Wolfgang Braunfels. I—VIII. Rom-Freiburg . . . 1968—1976. III. köt. 112. hasáb) csupán összefoglaló áttekintést ad e kérdésben, de utal arra, hogy az oroszlánnal való küzdelem a jó és rossz harcát jelképezheti; az oroszlánnal küzdő Sámson, illetve Dávid-ábrázolások pedig a két bibliai hős bátorságát és erejét szimbolizálják. Ugyanitt olvasható, hogy a „Raublust des L. wird z[um] Bild gewalttätiger Gegner (Pss. 7, 3; 10,9; Js 5, 29; Nah. 2, 12—14), des Teufels (Ps. 22, 22; 1 Petr. 5,8)”. Ez utóbbi újszövetségi értelmezés azon a felfogáson alapul, hogy a legfőbb ellenség a kísértő sátán.

A továbbiakban az ismertetés azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy hol készülhetett a *Graduale*. Idézi, hogy nézetem szerint „feltehetően Angers közelében”, de figyelmen kívül hagyja mindazokat az érveket — az Angers tartományt és Lavalet birtokló hercegi—grófi-családok kódexeiben felismert analógiákat, ikonográfiai előzményeket — amelyek erre a megállapításra vezettek. Hasonlóképpen figyelmen kívül hagyja azokat az argumentumokat és szempontokat is, amelyeket a feltételezett budai eredet ellen Berkovits Ilona több munkája, majd Radocsay Dénes és tanulmányom is felsorol (Vö. *A Mátyás-Graduale* 20—22, 40—44. l.)

Különösen problematikus a recenzióknak az a megállapítása, mely szerint „kevésbé valószínű, hogy egy flamand ciklus éppen egy távoli francia udvarban keletkezett volna.” A szakirodalomban ugyanis többnyire „Franko-flamand kódexfestészet” című külön fejezet tárgyalja a francia területen, megbízáson dolgozó flamand miniatörök munkásságát. Néhány ilyen kiemelkedő művészre talán helyes itt is utalni. A brugge-i származású Jean de Bruges (másként Bondol vagy Boudolf) éppen úgy dolgozott a francia udvarban, mint a híres Boucicaut-Mester. Jan van Eyck Jó Fülöp burgundi herceg szolgálatában követte mecénását utazásaira, különböző tartózkodási helyeire. A burgundi hercegek, főleg Jó Fülöp kedvelt miniatóra volt Jean de Tavernier, Willem Vrelant, Loyset Liédet; a Brugge-ben elhunyt Philippe de Mazerolles kiváló miniatort pedig Merész Károly udvari festőjévé nevezte ki. Hogy Angers ura, Anjou René mily mértékben vonzódott a németalföldi művészet iránt, azt tanulmányom is hangsúlyozza (Vö. az alábbi összefoglaló művekkel: LUYKX, Théo: *La Belgique, histoire et culture*. Bruxelles, 1972. 77. l. és *Propyläen Kunstgeschichte*, 7. köt. Berlin, 1972. 44—46, 64. l. *A Mátyás-Graduale* i. m. 52. l.)

Végül arra hívja fel a recenzió a figyelmet, hogy tanulmányom nem mindig a legújabb irodalmat idézi. Igaza van Csapodi Csabának abban, hogy „valamilyen elnézés folytán kontaminálódott Denis teológiai kódex katalógusa a *Tabulae Codicum*mal” jegyzeteimben, néhány további észrevétele azonban nem ilyen egyértelműen elfogadható. A *Lexikon*

für *Theologie und Kirche* általam idézett 10 kötetes, második kiadásának (1930—1938), valamint a 14 kötetes, újabb kiadásnak (1957—1967) *Graduale* címszava ugyanis a mondanivalóm szempontjából nem tér el egymástól. A hiányolt újabb Filipec-irodalom néhány lapos cikk (*Gutenberg-Jahrbuch*, 1975. 338—340. l.), amely az adott kérdésben szintén nem hoz újat. Bunyitay Vince munkája viszont sokkal részletesebben ismerteti a *Graduale*-vel kapcsolatban fontos Filipec János nagyváradi püspök életútját és mecénási tevékenységét. A kiváló Schreiner-tanulmány az én munkám egy adatát is módosítja: e szerint ugyanis a *Graduale*s említő legkorábbi forrás a 17. század első feléből való. A kódex korábbi sorsáról azonban — nézetem szerint — „bizonyos”-at ma sem állíthatunk. Buda 1541. évi megszállása után még számos szemtanú említ könyveket a királyi palotában. (Fitz József—Zolnai Klára: *Bibliographia bibliothecae regis Mathiae Corvini*. Budapest, 1942. 35—37. l.) Althan gróf pedig 1618. április 8-án Bécsben kelt levelében a pápa segítségét kérte a budai könyvtár megszerzéséhez (Balogh Jolán: *A művészet Mátyás király udvarában. I—II*. Budapest, 1966. I. Adattár. 316. l.)

Végül szóvá teszi a recenzió, hogy ha a *Bibliotheca Corviniana* új kiadásait használtam volna, nem írnék „körülbelül 180 fönmaradt korvináról, hanem 194-ről.” Tanulmányom kérdéses mondatában arról van szó, hogy ma hány korvina emlékeztet a világ különböző gyűjteményeiben Mátyás könyvtárára. Ilyen értelemben pedig nem jöhet szóba a *Bibliotheca Corviniana* új kiadásainak 194. tétele, mert az itt leírt kódex a második világháború alatt Varsóban elpusztult. Hasonlóképpen az 55. és 133. tétel, mert ezekről éppen a *Bibliotheca Corviniana* leírása állítja, hogy nem tartoztak a királyi könyvtárba, Mátyás ajándékba adta őket. Hogy a Mátyás-korabeli királyi könyvtárból származó kötetek száma nem azonos a Mátyás és Beatrix személyéhez kapcsolódó (ajándékba adott, magánajátosságra használt, illetve a királyi könyvtárban, vagy a várkapornában őrzött) kötetek számával azt Csapodi Csabának a melki imakönyvre (Cod. 1845) vonatkozó megállapítása jelzi: „A melki *Psalterium* tehát sohase tartozott bele a Bibliotheca Corvina állományába. A Corvin-kódexek jegyzékében azonban éppen úgy helyet foglalhat, mint a többi budai eredetű hasonló természetű könyv, mert egykor Beatrix királynénak hiteles tulajdona volt” (*Magyar Könyvszemle*, 1960. 430. l.).

Köztudott, hogy nem volt s ma sincs egységes állásfoglalás abban a kérdésben, hogy hány kódex, ősnymtatvány tekinthető hiteles, kétségtelen korvinának. A Fitz József közreműködésével Zolnai Klára által összeállított, már idézett *Bibliographia bibliothecae regis Mathiae Corvini* „Viták kétes korvinákról” címmel hét lapon (118—124.) közli a vitacikkeket, pedig az egyes külföldi könyvtárak katalógusaiban már korábban kifejtett ellenvéleményeket nem is regisztrálja. Számos korvinának vélt kódex származásának kérdése azóta tisztázódott, de a feltevészerűen korvinaként tárgyalt kódexekkel kapcsolatban vitatható szempontok azért még vannak. Valószínű például, hogy a törökök nemcsak a királyi könyvtárból, hanem egyházi és magánkönyvtárakból is vittek magukkal reprezentatív köteteket. (Vö. *Bibliotheca Corviniana* 1976. és 1981. kiadás 177. sz.)

Hasonló megfontolások készíthették óvatosságra Otto Mazalt, amikor a *Gutenberg-Jahrbuch* 1964. évfolyamában a bécsi Österreichische Nationalbibliothek 29 latin és 11 görög korvináját említve ez utóbbiakat a következőképpen sorolta fel: Cod. Theol. gr. 1, 154 (?), 219 (?), 337 (?). Hist. gr. 1. (?), 8, 16. Phil. gr. 29 (?), Suppl. gr. 4., 30 (?), 51 (?); a jegyzetben pedig hozzáfűzte: „Von den griechischen Handschriften sind allerdings einige nicht mit Sicherheit der Bibliotheca Corvina zurechenbar.” (*Gutenberg-Jahrbuch*, 1964. 355. l.)

Az egyes kódexek korvina-voltára vonatkozó eltérő állásfoglalások természetesen nem csökkentik Mátyás könyvtárának hírét, nagyszerűségét, hiszen köztudott, hogy annak csak töredéke maradt fenn. Hasonlóképpen a *Bibliotheca Corviniana*-kiadások jelentőségét sem; ezek a kiállításukban a korvina könyvtár fényéhez, ragyogó szépségéhez méltó

kötetek ugyanis országhatáron belül és kívül a legszélesebb körökkel ismertetik meg Mátyás király legmaradandóbb alkotását.

Ezért is sajnálom, hogy nem fejezhetem be hozzászólásomat azzal: őszintén köszönöm Csapodi Csabának azokat az észrevételeit, amelyekkel — ha nem is munkám alapvető állításait, de — néhány pontatlanságát korrigálta. A *Mátyás-Graduale* kötetben publikált tanulmányomat azonban — a róla készült német és angol fordítás után — most harmadszor kellett összevetnem olyan szöveggel, amelyben mint homályos és olykor torzító tükrőben, munkám lényege szinte elsikkad. Nem az én feladatom eldönteni azt, hogy mennyiben felelnek meg az ilyen recenziók, fordítások az olvasók tájékoztatásának, valamint az új kutatási kísérletek és eredmények megismertetésének.

SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ

SZEMLE

Berlász Jenő: Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802–1867. Budapest 1981. Országos Széchényi Könyvtár. 555 p., 32 t. (Német nyelvű kivonattal.)

Régi és súlyos adósság lerovásához fogott hozzá az Országos Széchényi Könyvtár, amikor kiadta saját történetének első kötetét. Meg kell mondanunk, elég későn. Hiszen fönnállása első évszázadának ünnepe, 1902-ben csak az előzmények, alapítás és Széchényi Ferenc életének korszaka, mindössze 18 év története kapott összefoglaló feldolgozást Kollányi Ferenc tollából. És azóta szinte egy újabb évszázad telt el, most már nincs is olyan messze a második évszázad megünneplése.

Pedig egy nagyra hivatott, véglegesnek szánt intézménynek mindig szüksége van arra, hogy mintegy tükröt tartson maga elé, állandóan szeme előtt legyen eredeti célkitűzése, saját múltja, egész változatos sorsa. Ez teszi képessé arra, hogy megtartva régi hagyományait, korábbi fejlődésének értékes eredményeit, szilárd alapon tudja tovább építeni, szervesen és következetesen, jelenét és jövőjét. Az eredeti célkitűzéseknek és a későbbi fejlődésnek figyelembevételével megkímélhette volna a Széchényi Könyvtárt fölösleges és téves mellékványoktól.

Különösen fontos a múlt ismerete, a történelmi látásmód egy olyan intézmény esetében, amely a nemzet kulturális életének alapvető követelményeiből, a társadalom saját erőfeszítései útján jött létre és állt fönn igen soká és amely a maga különleges típusában előképekre alig támaszkodhatott. Magyarország ugyanis újkori történelmének szerencsétlen alakulása, a függetlenség súlyos csorbulásai, a saját uralkodói központ, királyi udvar hiánya miatt kénytelen volt kulturális életének alapvető intézményeit a maga erejéből létre hozni. Nálunk nem egy általános gyűjtő körű, gazdag királyi könyvtár ment át a nemzet tulajdonába, nem királyi alapításnak kö-

szönhető az Akadémia, nem virágzó udvari színházi kultúrát vett át a polgári osztály — és folytathatnánk a sort más intézményekkel — hanem mindez egyes nagy mecénások és a társadalom összességének, a nemzetnek saját alapítása. Azért nőtt mindegyik annyira a szívünkhöz, azért érezzük sorsukat a sajátunknak.

A nemzeti könyvtár megalakulását a magyar értelmiség, a tudós-társadalom kezdeményezéseire Széchényi Ferenc alapítása tette lehetővé, rég meglevő igény kielégítésére, 1802-ben és fejlődött tovább az ő és más nagy és kis adományozók hozzájárulásával, majd a reformkori nemzeti mozgalom kibontakozásakor a rendek országgyűlési támogatásával, József nádor hathatós segítségével. Ez a társadalmi eredet a Széchényi Könyvtár egyik fő jellemvonása. A másik, célkitűzése és gyűjtő köre: nem általános tudományos könyvtár — ilyen már volt akkor, az Egyetemi Könyvtár és később a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára — hanem valami nemzetközileg is újszerű intézmény, a nemzet öneszmélésének eszköze, szellemi kincsei összegyűjtésének, őrzésének, kutatásának központja, ma úgy mondanánk hungarológiai alapkönyvtár. Széchényi Ferenc könyvtára hungaricum-könyvtár volt a szó legtágabb értelmében.

Ez a kiindulópontja a magyar könyvtárügyet jellemző hármastagoltságnak, hogy nálunk a XIX. század óta nem egyetlen, mindent messze túlszárnyaló, általános gyűjtő körű, de a nemzeti kincseket is első sorban birtokoló nagy könyvtár vállalta a nemzeti könyvtár funkcióit, hanem az Országos Széchényi Könyvtár, a budapesti Egyetemi Könyvtár és a Magyar Tudományos Akadémia könyvtára együttesen. A három közül csak az Egyetemi Könyvtár támaszkodhatott már a XVIII. század vége óta állami (pontosabban ez is alapítványi) támogatásra, a Széchényi Könyvtár a szilárd állami támogatást csak 1867-ben nyerte el a független magyar minisztérium-

tól. Az Akadémia egészen 1945-ig nélkülözötte ezt a szilárd hátteret.

Ilyen körülmények közt érthető, hogy az OSZK egész léte, fejlődése mindig az adott történelmi helyzetből függött, életét döntően befolyásolta az itt tárgyalt korszakban az ország gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális fejlődése, állapota, ezeknek korszakunkban többször is megtalálható, jelentős fordulópontjai. Berlász Jenő, a történész és könyvtáros tehát kitűnő módszert választott akkor, amikor a tárgyalást az egész 1802—1867. közti korszakban két erő összjátékának viszonyára építi föl: a magyar társadalom gazdasági-társadalmi-politikai-kulturális életének hol gyorsabb, hol lassúbb, gátoltabb fejlődése az egyik tényező, (benne főleg Buda és Pest egyszerű, föltartóztathatatlan átalakulása, nagyvárossá, az ország kulturális és tudományos központtá fejlődésével). A másik tényező a könyvtár saját, belső, organikus, mondhatni vegetatív kibontakozása, állandó birkózása a leküzdhetetlennek tűnő problémákkal, feladatokkal.

A munka alapjául választott négy fejezet egyaránt erre a két tényezőre van főlépítve. Ez a négy fejezet: 1. A Széchenyi Ferenc küldetéstudatának kialakulása. A nemzeti könyvgyűjtemény létrejötte. A Széchenyi Országos Könyvtár megalapítása. 2. A Könyvtár alapításától a reformkor küszöbéig (1802—1825); Miller Jakab Ferdinánd szervező tevékenysége. 3. A Könyvtár a reformkorban és a szabadságharc időszakában (1825—1848/49); Horvát István a könyvtár élén. 4. A Könyvtár az önkényuralom korában (1849—1867); újjászervező kísérletek Mátray Gábor könyvtársorsága idején.

Részletes tartalmi ismertetésnek recenzióknak nem lehet helye, hiszen Berlász Jenő az eseményeknek, egyéneknek, problémáknak, tevékenységeknek, adatoknak, a könyvtári munka minden mozzanatának olyan tömegét tárja föl, hogy ha csak a legfontosabb kérdéseket akarnák említeni, az messze meghaladná egy recenzió terjedelmét. Berlász könyvében mindaz megvan, amit a könyvtár életének erről a szakaszáról tudni érdemes, tudni kell. Ezt a könyvet különben is nemcsak megismerni, hanem valóban olvasnia is kell mindenkinek, aki a magyar könyvtárügy múltja iránt érdeklődik. Erre különösen alkalmassá teszi részletes, világos tagolása, jó magyar stílusa, olvashatósága, — olyan tulajdonságok, amik sajnos, ritkán jellemzik a tudományos írásműveket. Fokozza a világos áttekintést a nagy alaposággal és fáradtsággal összeállított sok statisztikai táblázat: pénzügyi, személyzeti, állománygyarapodási, feldolgozási stb.

Mégsem mulaszthatjuk el, hogy néhány nagyon jellegzetes mozzanatra rá ne mutassunk a Könyvtár életében. Ilyen mindegyik az a páratlan gyorsaság, amellyel már induláskor a könyvtár megnyitotta kapuit. Az alapítólevél királyi megerősítésének kelte 1802. november 26. és majdnem egy év múlva, a Kiscenkről Pestre való fölszállítás után, 1803. december 10-én már meg volt a megnyitási ünnepség. De azután már az első korszakban két menekítést (a franciák elől) és három költözést kellett átvészelnie a gyűjteménynek és egyben a ferenci abszolútizmus beköszöntésével 1811-től kezdve még a rendi országgyűlés támogatását is nélkülöznie kellett. Hogy a Könyvtár ezeket a megrázkodtatásokat ki tudta heverni, az Széchenyi Ferenc áldozatkészségén, József nádor megértő támogatásán és Miller Jakab Ferdinánd energiáján kívül főleg annak volt köszönhető, hogy a Könyvtár egybeforrott az 1808-ban alapított Magyar Nemzeti Múzeummal, amely megadta a kellő súlyt és állandóságot a magában erőtlén könyvtárnak. Mikor azután már úgy látszott, hogy minden a legjobb úton van, — a Jankovich-gyűjtemény megszerzése után a Könyvtár számban és értékben nagyot gyarapodott s az országgyűlés megszavazta összegből épül a hatalmas múzeum-palota, — akkor az 1838-i árvíz — majdnem katasztrófát okozott. Csak Horvát István és famulusa szinte emberföltötti mentési munkálatainak köszönhető, hogy sikerült mindent idejében átmenteni a magasabban fekvő Ludoviceum épületébe. Ettől kezdve azonban lehetetlenné vált a könyvtár nyitvatartása. Előbb meg kellett várni az új épület befejezését, azután berendezésének elkészítését s akkor már a szabadságharc viharos korszaka, azután az idegen abszolútista uralom következett, amelytől egy kifejezetten nemzeti célú intézmény nem sok jót kaphatott, inkább méltánytalan kritikát az agyon terhelt könyvtárosok felülvizsgálókat, bizottságokat, meg nem valósított tervezeteket, elutasított javaslatokat. Mégis a Könyvtár és a Múzeum túlélte ezeket is, és bizalommal indult neki a végre a számára nagyobb szabadságot biztosító és a fejlődés föltételeit megadó következő korszaknak.

Berlász tömör jellemzésével: „A kor, amely Nemzeti Könyvtárunk történetében 1867-tel lezárult, a szó legigazibb értelmében *hőskor* volt: roppant nehéz és viszontagságos körülmények között kifejtett, de föltöbb tiszteletreméltó erőfeszítések kora. Talán nincs még egy e nemű közgyűjtemény Európában, amely rendszeres állami gondoskodás és ebből eredő személyzetihiány miatt — csupán alkalmi mecénási

és társadalmi támogatásra szorítkozva — igyekezett megbirkózni azokkal a feladatokkal, amelyeknek teljesítését a XIX. század rohamosan fejlődő tudományossága és közművelődése tőle okkal elvárta.” És fűzzük hozzá, hogy mindez Széchenyi Ferenc nagy kezdeményezése és József nádor megértő támogatása mellett elsősorban három nagy könyvtáros-egyéni tudásának, kitartásának, páratlan munkateljesítményének volt a gyümölcse. Az ő valóban „kezüik munkája” nyomán alakult a sokféle eredetű könyvmennyiség könyvtárrá. „Kezüik nyomán”, mert hiszen a katalogizálás több tízezer mennyisége is nagyrészt személyes munkájuk volt ugyanúgy, mint a gondoskodás sokszor még a lámpákba való olajról, vagy a teremőrzésre alkalmazott rokkant katonák néhány filléres zsold-többletének biztosításáról. Pedig könyvtárosi munkájuk mellett jelentős tudományos munkát is fejtettek ki. Itt mégis könyvtárosi hozzáértésüket és ügyszeretetüket kell kiemelnünk. Hogy többet ne említsünk, Mátray Gábor a föllállításban a numerus currens vezetete be, és ezzel lehetővé tette a gyarapodásnak proveniencia szerinti együtt tartását. (Sajnos, később a könyvtár áttért a szakrendszeri felállításra és ezzel még az eredeti Széchenyi-féle alapanyag is szétszóródott.) Ugyancsak Mátray évszázadot megelőző — sajnos, el nem fogadott — javaslata volt, hogy az egyes múzeumi táruk segédkönyvtárai is a Széchenyi Könyvtár felügyelete alá tartozzanak és katalóguscéduláik kerüljenek be a Könyvtár katalógusába. Tehát korát messze megelőzve javasolta könyvtári „hálózat” és „hálózati központ” létesítését.

Csak néhány kiragadott példa volt mindez annak igazolására, hogy mennyire megérdemli elismerésünket a három korszak három nagy könyvtárvezetője, Miller Jakab Ferdinánd, Horvát István és Mátray Gábor. De teljes elismerést érdemel a korszak történetének megírója, Berlász Jenő, aki munkájának csak első, rövid részletében támaszkodhatott Kollányi említett monográfiájára és néhány részlettanulmányra, — ezek közül is főleg saját, korábban megjelent értekezéseire. Széchenyi Ferenc halálától kezdve teljesen töretlen úton kellett szintézisét elkészítenie, minden levéltári anyag és idevonatkozó egykorú nyomtatott forrás felkutatásával és feldolgozásával. Csak a szakember tudja lemérni, mennyi szakértelem és mennyi munka van egy-egy igénytelennek látszó levéltári jelzet mögött a jegyzetekben. Pedig ilyen jelzet sok száz van a könyvben. A munka módszertani szempontból is úttörő jelentőségű és mintaszerű, nemcsak hazai hanem nemzetközi viszonylatban is.

Ezért kár, hogy csak egy aránylag rövid német kivonat teszi hozzáférhetővé külföldi könyvtártörténészek számára. Jó lenne ha megjelenne egy-két világnyelven is, külön kötetben, ha nem is teljes terjedelmében, de lerövidített formában.

A mérce tehát föl van állítva a könyvtár történetének további kötetei számára.

CSAPODI CSABA

Magyar könyvészet 1921 — 1944. A Magyarországon nyomtatott könyvek szakosított jegyzéke. Bibliographia Hungarica 1921 — 1944. Catalogus systematicus librorum in Hungaria editorum. 6. Nyelvészet — Irodalom. Közread. az Országos Széchenyi Könyvtár Szerk. KOMJÁTHY Miklósné. Bp. 1981, Egyet. Ny. 647 l.

Mire az előző kötetről szóló ismertetésünk megjelent (MKsz 1981. 247—249.) azzal a kívánsággal, hogy „az újabb kötetek minél gyorsabban kövessék egymást”, íme, kezünkben az évtizedre tervezett vállalkozás újabb kötet: VI. Nyelvészet — Irodalom. A gyors megjelenés éppen olyan megnyugtató és biztató, mint az azonos szerkesztő, Komjáthy Miklósné által azonos gonddal összeállított kötet: tanúvallomás az előkészítő munkálatok megbízhatóságáról és egyben komoly ígéret az elkövetkezendő kötetekről.

Az összegyűjtött anyag az ETO rendjét követve két nagy csoportra oszlik: *Nyelvtudomány és filológia* az egyik, *Irodalom* a másik. E két nagy fejezetben belül akár az ETO-számok rendszere, akár a tartalomjegyzék ad tájékoztatást, vagy pedig — amint a bevezetésben olvashatjuk —, „ha a kötet használatja a rendszerben nem tájékozott s egy meghatározott ismeretág irodalmát keresi, a kötet végén a tárgymutatásban kap eligazítást, ahol a szakjelzeteket a fogalmak betűrendjében találja meg”.

A vaskos kötet lapjait forgatva, a rendszert és a tételeket végigtanulmányozva megismételhetnénk mindazt, amit az előző, a magyar irodalmat felölölő kötetről írtunk, dicsérve a pontosságot, alaposágot és a mögöttük megbúvó szívós utánjárást.

Az utánjárásról nem is lehet néhány dicsérő szót elmulasztani. Így például szép-irodalmi fordításoknál az eredeti cím fel tüntetése. Ezt a korabeli gyakorlat a kiadásokon többnyire elhagyta, vagy reklám-fogásból az eredeti címet túlságosan szabadon magyarította. Aprólékos utánjárást igényelt ezeknek felderítése az ismertebb, eredetiben könnyen hozzáférhető nagy nyelvek irodalmánál is. Az elvégzett munka nagyságára azonban sokkal jellemzőbb, ha

egy olyan kis, nálunk alig ismert nyelvet veszünk, mint például a dán. A dán szép-irodalmat felölelő tételek száma 87, de ezekből mindössze 9 kiadvány tüntette fel magán az eredeti címet. Szögletes zárójelben 47 eredeti címet találunk, köztük ilyeneket is: *Nehéz a hűlőnek* [Barbara]. Megoldatlan 31 tétel maradt, de ezekből 11 olyan gyűjteményes kötet (pl. Hans Christian Andersen meséi), ahol eredeti címet nem is kell keresnünk. Tehát 20 cím, a tételeknek mindössze 26 százaléka maradt a jövő filológusaira, valamint Ráth József-re, aki a dán nemzeti könyvtár alkalmazottjaként éppen a dán—magyar irodalmi kapcsolatok felderítésén munkálkodik. Csak a könyvtárosi munkában járatosak tudják igazán felmérni és értékelni, hogy mennyi munka és buktató rejlik a szögletes zárójelek között — erről akár tanulmányt írhatnak a kötet összeállítói. Ilyen jellegű problémákat egy másik aspektusból is megvilágíthatjuk. Jack London egyik műve, *A daughter of the snows* megjelent *A havasok leánya* címmel is, meg *Az alaszkaiai Diana* címmel is. Ugyancsak Jack Londonnak *An Odyssey of the North* művét *A farkas fia* címmel fordította le Bartos Zoltán, de ugyanez a munka megjelent *Északi Odüsszea* címmel Farkas Akos fordításában, aki a 2. kiadáson már Doroghi Farkas Akosnak nevezi magát. E névváltozat beszédes lehet a Horthy-korszakkal foglalkozó történész számára is. Egyben e kis példa rávilágít arra, hogy a kötetet nemcsak könyvtárosok és filológusok forgathatják haszonnal, hanem történészek, szociológusok, a művelődéstörténet stb. művelői: mindazok, akik egy korszak szellemi képét és igényeit akarják felmérni.

Lapozgatás közben érdemes például felfigyelni arra, hogy ki és mi volt bestseller. Hogy egy Thomas Mann műre 10 Courths-Mahler esik, s ez utóbbi több mint 250 regénnyel szerepel; hogy Cronin művei szinte kivétel nélkül megélték legalább öt kiadást, a hét évig egymás után megjelenő *Réztábla a kapu alatt* című regénye pedig a 20. kiadásig jutott el. Szemmel láthatólag mindegyik műve nagy üzletet jelenthetett a Dante kiadónak. De ne csak sötét szemüveggel nézzünk. Oscar Wilde is mintegy száz művel, Bernard Shaw ennek egy ötödével, Tolsztoj pedig 85 munkájával szerepel, s megjelent Solohov regénye, *A csendes Don* is előbb az Epoque, majd a Cserépfalvi kiadásában. Ezek persze csak kiragadott példák, jelezve, hogy egy bibliográfia is lehet közvetlen céljain túlmenően forrásértékű olvasmány.

Külön említést érdemel a kötet bravúros függeléke: Az irodalmi sorozatok mutatója, 133 lapon. Ez mintegy 2 000 kiadványnak,

komoly műnek és ponyvának — vegyesen magyar és idegen szerzők termékeinek — adja meg sorozati helyét. Nemcsak könyvtárosnak, könyvvgyűjtőnek és antikváriusnak nyújt ezzel jelentős segítséget, hanem mindenkinek, aki ennek az egységesen körülhatárolt korszaknak szellemi életében kutat. Máshol csak sokkal több munkával elérhető keresztmetszetet kapunk az olvasótábor szélesebb és szűkebb körű csoportjainak igényéről, az olvasói közízlésről, a történetileg oly kevésbé feldolgozott kiadvállalatoknak legalább a profiljáról, az általuk foglalkoztatott írói csoportosulásokról, az egész korszak kiadási és kiadói politikájáról. Kincseshánya, és sok különböző felmérés alapja lehet ez a gondos összeállítás.

KELECSÉNYI ÁKOS

Szendrei Janka: A magyar középkor hangjegyes forrásai. MTA Zenetudományi Intézet, Bp. 1981. 302 l. (Műhelytanulmányok a Magyar zenetörténethez 1.)

A zenei paleográfiának a régi kottaképek leolvasásán és értelmezésén túl feladata egy-egy korszak hallásmódjának, zenei életének a bemutatása is, aminek alapján már biztos művelődéstörténeti következtetéseket lehet levonni. Szendrei Janka mindkét feladatot sikeresen oldotta meg az elmúlt években a középkori magyar zenei paleográfia területén. A most ismertetett kötetben a magyar középkor teljes hangjegyes forrásanyagát tette közzé, *A magyar notáció története* c. kandidátusi disszertációjában pedig új módszertani szempontok kialakításával meggyőzően szemekolta a magyar középkori zene időbeli alakulását, földrajzi és intézményi különbségét. Ezzel jelentősen kiegészítette a középkori magyar művelődéstörténet forrásanyagát, de lényegesen hozzájárult a középkori zene előadásmódjának hitelességéhez is a magyar notációs jelrendszer egyértelmű meghatározásával. A középkori könyv és könyvtártörténet számára szintén fontos adatokat, összefüggéseket tárt fel.

A magyar középkor hangjegyes forrásait feldolgozó kötetét két nagy fejezetre osztotta. Az elsőtben áttekintette a hangjegyes forrásokat, a második részben magát a forrásjegyzéket adta közre. A magyar középkori zenetörténet hangjelzett emlékanyaga kb. 600 zenei kódex, ill. kódextöredék. A töredékek fontosságát mutatja, hogy a fenti számból kb. 520 tétel egy-egy zenei énekeskönyv egykori létét bizonyítja. Szendrei Janka pontosan körülhatárolta a zenei töredékek felhasználhatóságának mértékét, értékelhetőségét. A meglevő

kódexek és a töredékek vizsgálata alapján a könyvtörténeti vizsgálatokkal szinte teljesen megegyező eredményre jutott: Magyarország a középkor századaiban, ha minden korban nem is egyenletesen, de bőségesen el volt látva (énekes) könyvekkel, a gregorián kultúra vezető központjaitól kezdve a legkisebb falusi plébániáig.

A XI—XII. századból 17 forrás tette lehetővé a zenei élet jellemzését. A XI. századi Magyarországon a német terület liturgikus zenéjének a közvetett és közvetlen hatása érvényesült. A XI—XII. század fordulójára megszorodó források már a magyarországi könyvmásoló tevékenység meggyökeresedését mutatják. Ezek a források még nagyobb számban monasztikus jellegűek, de ezek száma a későbbiekben jelentősen csökken. A XII. századi, két teljes zenei kódexünk, a Codex Albensis és a Pray kódex azt bizonyítják, hogy a már befogadott liturgikus és zenei anyagot magába olvasztotta és saját igényei szerint átalakította a hazai gyakorlat, amely formailag viszont nagyon változatos volt. Ez a változatosság a század nagy művelődéstörténeti változását és az újfajta külföldi orientációt tükrözi.

A XIII. század zenei forrásaiban rendkívül hézagos. A csekély számú forrásból is kielemezhetőek voltak azonban a monódikus kultúra itthon kialakuló és a későbbiekben leginkább jellemzővé vált vonalai.

A XIV. századi zenetörténet emlékei a késő középkor változatosságát bizonyítják. Különböző művelődési irányok és tendenciák képviselői a jól elkülöníthető forráscsoportok. A fő hagyományvonalat az esztergomi és a zágrábi források jelentik. A legjelentősebb és a legkiemelkedőbb és a XIV. századi könyvtörténet számára is az egyik legfontosabb emlék az 1341 előttről származó esztergomi rítusú Missale notatum, amelyet ma a pozsonyi Városi levéltár őriz. (EC Lad. 3.) Ez a kódex a középkori magyar dallamhagyomány egyik legmegbízhatóbb képviselője és egyúttal a magyar gótikus könyvírásnak is reprezentánsa. Ugyanígy a magyar könyv-, és zenetörténet egyik legjelesebb darabja az esztergomi Capitulare 1370 körül, (OSZK Clmac 408), amelynek zenetörténeti értékét növeli a biztos proveniencia. A benne levő bejegyzések a tartós esztergomi használatot tanúsítják és számos zenei tételével hézagpótló képviselője a magyar notációnak. Ebből a századból maradt ránk az esztergomi szokás szerint szerveződő, speciális hazai hagyományokat őrző pálosok első zenei emléke, a (sátoralja)újhegyi pálosoktól. A XIV. század második felétől kezdve regionális elkülönülések figyelhetők meg a haza zenei kultúrában. A városok zene-

életét dokumentáló kódexek mellett a kolostori kultúrát képviselő szerzetesi emlékek alkotják a különböző csoportokat.

A XV. századi források a könyvkultúra általános korabeli magas színvonalát bizonyítják. A zenei kódexek nagyobb részben gazdag, impozáns kiállítású könyvek. Kisebbszámban találkozunk használati könyvekkel, ami a könyvkultúra és a zenei notáció szélesebb elterjedését mutatja. A kurzív kézírással írt másodlagos betoldások, lapszéli jegyzetek, a nyomtatott könyvekbe írt kották a magán vagy kisebb közösség zenei életéről tudósítanak bennünket. A XV. századi források éppúgy tagozódnak, mint az előző századiak: egyházmegyék, pálosok, királyi udvar, városok és a szerzetesrendek emlékényaga. A monasztikus források több évszázados szünet után a XV—XVI. század fordulójától ismét megszorodnak, de csak töredékekkel képviseltetik magukat. A számgyarapodás oka a kolostori kultúra késő középkori újravirágzása. Töredékes voltak magyarázata már a következő századok könyv-, és könyvtártörténetének egyik fejezetébe tartozik.

A XV. század végére a források bizonyítéka szerint a kottairás önálló készséggé alakult, amely képes volt a zeneélet változó igényeit is követni. Ezt a megállapítást még inkább aláhúzza néhány középkorvégi magyar nyelvű zenei feljegyzés. A középkori zenekultúra intézményes keretei a XVI. század közepétől felszámolódnak ugyan, de a mindennapi zenei gyakorlatban és a szokásvilágban mélyen meggyökerezett liturgikus dallamkincs nem tűnt el egyik napról a másikra. A XVIII. századig nyomon követhető a középkori zenei örökség a forrásokban, amelyek részben hiányt pótolnak, részben fontos adalékként szolgálnak a középkorvégi anyag értékeléséhez. Ugyanezért még a középkorvégi zenetörténet forrásaiként használhatók a XVI. század utolsó harmadától kezdve a protestáns magyar nyelvű kottás kódexek, az ún. graduálok.

A források elemzése alapján Szendrei Janka megállapította, hogy a XII. század második felében következett be a gyökeres fordulat a magyarországi hangjegyírásban. Ekkor határozták meg az új, többféle külföldi notációból táplálkozó, de egyikkel sem egyező „magyar” jelrendszert, és ezt vonalrendszerre helyezve a hangok magasságát egyértelműen rögzítették. Az új notáció kialakításában döntő hatása a latin (olasz, francia) országokban szerzett tapasztalatoknak volt. Az új notáció és a vonalrendszer bevezetése nem spontán fejlődés eredménye, hanem tudatos elhatározás ténye volt. Ezt a jelentős elméleti

megalapozottságú vállalkozást Szendrei Janka a II. Géza és III. Béla idején virágzó esztergomi kultúrához kapcsolja. A XIII. század folyamán formailag és technikailag egységesedett az új notáció. A XIV. század folyamán már tagozódott is: kalligrafikus megoldásokkal és a napi írásgyakorlat által fellazított formakészlettel a gótizálás felé haladt a magyar notáció, és ezzel a tágan értelmezett „közép-európai” írásterület részévé vált Magyarország. A XV. század folyamán a magyar notáció a gyakorlati hangjegyírás vonalán fokozatosan teret nyert. Ennek jelentősége abban van, hogy nem hivatásos másolók művelték, hanem az ország legkülönbözőbb városaiban, falvaiban működő literátusoktól származnak forrásaink. Ők a tanúi a késő középkori magyar zenei íráskultúrájának. „Az eddigi kutatások más országokból még nem tudták kimutatni a késő középkorban a kurzív hangjegyírás ilyen fokú formai kialakultságát és széles körű ismeretét.” (Kand. dissz. tézisek 8. p.) Ugyanakkor a magyar notációnak nem sikerült az igazi monumentális hangjelzéssé való fejlődés. A nagy karkönyvek és a díszkódexek zenei írása már nem tisztá magyar notációval, hanem a metzi-gót notáció hatására szerkesztett jelrendszerrel, az ún. metzigót-magyar keverék notációval történt.

Szendrei Janka megállapításait a teljes hangjegyes forrásállomány feldolgozásából szerzett tapasztalataira alapozta. A forrásanyag teljességét tartalmazó jegyzéket a kötet 53—146. oldalán tette közzé. A jegyzékben három csoportba osztotta a forrásokat. C betűjellel az önálló zenei kódexeket, M betűvel a missaléket jelölte, F betűvel a töredékeket. Ezen belül az egyes darabok a feldolgozás és a katalógizálás sorrendjében következnek egymás után. A jegyzék bevezetőjében felsorolta és megindokolta a feldolgozás és a katalógizálás módját és elveit. A forrásjegyzék sorszáma után áll a megnevezés, ami követi a szakirodalomban bevett nevet, ha ez nincs, akkor a műfajmegjelölés. Ez a töredékek esetében okoz nehézséget, mert nem mindig különíthető el pontosan a műfaj, mivel középkori kódexeinkben szívesen másoltak össze többféle műfajú anyagot. Ezt követi a kottairás hozzávetőleges kora, majd a könyvtári jelzet. A forrás terjedelmi meghatározása után a tartalmi leírást adta. Ezután határozta meg a hangjegyírást, amelynél a *Magyar Zenetörténet I.* kötetének paleográfiai terminológiáját alkalmazta. A leírás utolsó tétele a proveniencia meghatározása. Feltüntette a kódexhez tartozó, de másutt levő esetleges töredékeket is. A forrásjegyzék használatát szinte minden szempontot figyelembe vevő muta-

tóval tette teljessé. (Műfaj, kor, notáció, proveniencia, könyvtári jelzet.) A 195—302. oldalon levő fakszimilék egy magyar zenei paleográfia mintakötetként is szolgálnak.

Nemcsak a zenetörténet, hanem a könyv- és könyvtártörténet szempontjából is lényeges ez a forrásjegyzék. Az itt közölt források a magyarországi középkori könyv- és könyvtártörténetnek is dokumentumai. Különösen a források proveniencia meghatározásának területén segítheti egymást a két szakterület, amint erre Szendrei Janka is utalt. (57. p.) Példaként a Bakócz gradualét hozzuk fel. A kódexszel eddig elsősorban művészettörténeti szempontból foglalkoztak. Szendrei Janka meghatározása szerint a kódex zeneileg a hazai hagyomány legmonumentálisabb képviselője tartalomban és formában egyaránt. Az esztergomi gregorián tradíciót képviseli, valószínűleg a székesegyház használatára tervezték. Berkovits Ilona művészettörténeti kutatásai alapján a zágrábi rendeltetést fogadta el eddig a szakirodalom. Szendrei Janka megállapításai határozottabb állásfoglalásra biztatja a könyvtörténettel foglalkozókat. A Bakócz gradualét csak 1555-ben ajándékozta az esztergomi egyháznak Oláh Miklós, amikor az már Nagyszombatban működött. A gradualét ezért eddig nem sorolhattuk a középkori esztergomi használatú kódexek közé. A középkori esztergomi zenei tradíció léte azonban megerősíti azt a feltevésünket, hogy a Bakócz graduale is a középkori Esztergom könyvkultúrájába tartozik. A proveniencia meghatározásának biztonságát növeli, hogy a kódex első kötetéhez tartozó töredék, amely ma az Akadémiai Könyvtárban van, szintén a Nagyszombat —Esztergom állomásokon keresztül jutott mai őrzési helyére.

A forráselemzésekkel és az ebből leszűrt megállapításokkal a zenetörténészek kivül a középkori könyv- és könyvtártörténettel foglalkozóknak is ösztönzést adott Szendrei Janka könyve, a forrásjegyzék közreadásával pedig egy fontos segédeszközzel gyarapodott a középkori magyar művelődéstörténet.

KÖRMENDY KINGA

Csapodi Csaba: A Janus Pannonius-szöveg-hagyomány. Bp. Akadémiai Kiadó 1981. 108 l. (Humanizmus és Reformáció 10.)

Nagy érdeklődéssel veszi kézbe Csapodi Csaba könyvét a magyarországi humanizmus kutatója; nemcsak azért, mert e kötet a korszak nemzetközileg elismert szakemberének a műve, hanem azért is, mert szinte megkoronázza Csapodi legutóbbi években végzett kutatásait, és reményt

nyújt arra, hogy irodalomtudományunk egyik legnagyobb adósságát végre törleszt-hetjük. Mert az már nem is kár, hanem egyenest szégyen, hogy a kétszáz esztendő és bibliofil ritkaságként óvott-örzött Teleki-féle kiadás óta sem a hazai, sem a külföldi irodalmároknak nem tudunk, nem tudunk használható szövegeket a kezébe adni. (V. Kovács Sándor 1972-es vállalkozása kétségtelenül hasznos volt, de mind a latin szövegek közlése, mind a műfordítások némelyikének színvonala kívánnivalót hagyott maga után.) Janus Pannonius esztétikai megítélése éppúgy vita tárgya lehet, mint helyének kijelölése a magyarországi vagy az európai humanista költészetben; az azonban vitán fölüli kell, hogy álljon, hogy életműve, épp a sokoldalú vizsgálatok érdekében, megköveteli: minél előbb és minél színvonalasabb kritikai kiadás formájában vegyük kézbe. Csapodi monográfiája ígéret e remény, ha tetszik: követelmény teljesülése szempontjából.

Ha egy íróval kapcsolatban szöveg-hagyomány kutatásáról beszélünk, akkor több egymás utáni, egymással párhuzamos, sőt egymásba ötvöződő feladatot tartunk szem előtt. Kutatni kell a korai kiadásokat, ezek ugyanis a legtöbb esetben az illető kor filológiai teljesítményéről, tudományos állásfoglalásáról tanúskodnak. Kutatni kell a kéziratokat — az egyedi darabokat tartalmazó szórványokat éppúgy, mint az ilyen-olyan szempontból megkomponált gyűjteményeket —, mert ezek tesznek bizony-ságot a művek nyomtatás előtti állapotáról (a nyomtatást nem annyira időpontként, inkább a kéziratosságához viszonyítva egy fajta „véglegesítő állapotként” érve), a művek iránti szeszélyes, vagy éppen nagyon is érthető érdeklődés alakulásáról, időben és térben. És végül kutatni kell azt a valamit, amit szövegnek nevezünk, ami miatt a kiadásokat és a kéziratokat is számon tartjuk, ami az író mondanivalóját, génuszát hordozza, és ami — mondjuk ki a nagy szót — szent. Szent, mert érte van minden egyéb; azért van minden, hogy romlottságait fölfedjük, megmagyarázzuk, gyógyítsuk, és hogy a maga tisztaságában, értelmességében tálaljuk mindazoknak, akiket akár az olvasás pusztá öröme, akár interpretálási szándék vezet abban, hogy kézbe veszik a műveket. Nagyjából ezek azok a szálak, amelyek egy írói szöveg-hagyomány földérítésekor kézben tartandók, amelyek mentén hol külön-külön, hol szimultán módszerrel biztosan kell haladni.

Csapodi a három út közül csak az első kettőt vállalta; ez munkájának korlátja, hiánya — hibának is mondhatnók —, de egyúttal erőssége, erénye is. Nézzük először az erény oldaláról!

Az első két fejezet (A Janus-kéziratok és a korai kiadások; A szöveg-hagyomány műfajonként) nevezhető lenne ismereteink leltárának is, a további munka megalapozásának is. Ami azonban egy pusztá inventáriumhoz képest többletet adja, az az adatok megfigyeléséből fakadó, többször is hangoztatott következtetése: „a magyarországi Janus-szöveg-hagyomány jut el és válik ismeretessé Itáliában” és persze egész Európában (26). Ez a megállapítása szerencsés összhangban áll a kutatás korábbi, de talán nem ily határozottan kimondott eredményeivel (*A magyar irodalom története 1600-ig*, 246.). Ami pedig a további kódex-kutatást illeti, ez a két fejezet szolgáltatta azt az alapot is, „amelyre a sevillai kódexek jelentőségének értékelését építhetjük” (30).

Ez utóbbiak jelentősége vitathatatlan —, ha értékelésük terén nem tudunk is mindenben egyetérteni Csapodival. Hogy a papír alapján meghatározható a kódexek kora és keletkezési helye, s ennek nyomán még meggyőzőbbé válik a hazai Janus-kultusz intenzitásáról megrajzolt kép, azt igazolva látjuk. Az is meggyőzőnek tűnik, hogy mind a két kézirat „nyersanyag . . . , munkapéldány egy később készíten-dő összeállítás számára” (36). Ahhoz azonban, hogy tovább haladjunk, s elfogadjuk azt is, hogy e munkapéldányokat „egyes külön-álló lapokra írt autográf fogalmazványokról” másolták (uo.), hogy „az S II. javítá-sairól, betoldásairól valóban megállapítható a Janus autográfia” (46) — vagyis, hogy ez a két kódex a költő utasítására, verseinek kiadásra való összegyűjtése cél-jából készült, amelyet azután ő emendált, majd halálakor hátrahagyott —, elég sok, egyelőre tisztázatlan kérdést —, elég meg-oldani. Talán túlságosan földhözragadt gondolkodásra vall, de megkockáztatjuk a kérdéseket: kiknél voltak azok a különálló lapokra írt autográf fogalmazványok? csakugyan autográfok voltak-e? hogyan lehetett ezeket Pécsre összegyűjteni?

Ez azután átvezet a Janusautográfia problémájához. Mindaz, amit Csapodi a 47. lapon ír erről, igazolja azt a megállapítást, hogy „a Janusautográfia kérdésében nem valami jól állunk”. Valóban, az ott felsorolt és fényképeken bemutatott, föltehetően vagy igazoltan Janustól eredő kézvonások sem teszik vitathatatlanná azt az állítást, „hogy a biztos, esztétikus, határozott, olykor lendületes emendáló kéz valóban Janusé”. A bizonyosságot még a belső, a szövegből merített érvek is csak gyöngén támogatják. Két olyan jelentősebb helyet említ Csapodi, ahol az emendáló újjáköltötte az eredeti szöveget. Az Ep. 1,5-nek eme sora helyett:

„Dicere (a könyvben kétszer is: Diceret) adhuc magno nec licet ore: venit” ezt a változatot írta be: „Nec re uidet arctoum pannonis ora ducem”. Bevalljuk, ezt sem találjuk jobbnak a kétségtelenül lapos első változatnál. Sőt: nem is értjük egészen, metrikailag pedig hibásnak tartjuk! — A másik változtatás a „Quod scripsi, scripsi, quidlibet, i, facias” helyébe beírt „Alias” „Quod libuit, scripsi, quodlibet i facito” (a 39. lapon így: „aliter Quod libuit scripsi, quod libet, i, facias” — mely a hiteles?). Nos, ezt sem találjuk gördülékenyebbnek, ráadásul a pilátusi szavakra történő allúzió is elsikkad! Ezzel szemben csakugyan szerencsés változtatásnak minősítenénk az El. 1,3-ban a „Fert clypeus talos, dat pocula cassis et altum” helyett írt „Qui clypeus talos, idem fert pocula et altum” változatot — csak hogy ez nem az emendálótól származik! Hogy tehát az emendáló, címeiket beíró, Janus nevét következetesen törölje kéz a költőé lett volna: nem látjuk bebizonyítva.

Sokkal fontosabb lenne a szöveghagyomány szempontjából annak a harmadik útnak a végigjárása, amit a szöveg maga jelöl ki — jelen esetben a változatok kiértékelése.

Kétségeinket a filológiai pontosság következetes végigvételét illetően nem látjuk alaptalanoknak. A 92. lapon közölt húszsoros vers szövegét olvasva több értelmezési, sőt metrikai nehézségbe ütköztünk. Végre megnéztük annak a drezdai kódexnek a filmjét, amelyből a szerző is közölte; az alapján a következő javításokat lehet véleményünk szerint eszközölni: 1. sor: „carmina” helyett „carmine”, 9. s.: „grata” h. „gratia”, 12. s.: „Perloqui” h. „Perlegi”, 14. s.: „Eluxerit” h. „Fluxerit”, 15. s.: „muneris” h. „numeris” és „illius” h. „illis”, 17. s.: „in” h. „tu”, 20. s.: „quod” h. „qui” és „studio” h. „studiis”. Lehetséges, hogy a rossz olvasat tévesztette meg Csapodit vagy a cím (helyesen: „Iannus Lodouico Carbono ex urbe rediens”), s ennek következtében minősítette a verset ismeretlennek (10)? Tulajdonképpen nem az: szinte szó szerint egyezik az „Ad Franciscum Durantum Fanensem”-mel (El. II, 11: Teleki I, 414—415.; Zsámboky 1569-es kiad. XXXIII. verso; VKS 270—273. Kerényi G. fordításával).

A szövegfilológia mellett, illetőleg szorosán hozzátapadva kell Janus esetében (is) megbirkózni még egy mellőzhetetlen feladattal: a stíluskritikával. Ezen fordulhat ugyanis, hogy Csapodi másik fontos és újdonság-számba menő állítása igazolható-e: az, hogy a Hédervári-kódex, az Esztergomi, illetve a Sevillai Leveleskönyv teljes anyaga (az elsőnek legutolsó lapjait le-

számítva) Janus fogalmazta leveleket tartalmaz, vagyis azok „akkor is Janus szellemi alkotásai, irodalmi munkásságának szerves részeinek tekinthetők, ha azok nagyobbrészt Mátyás király vagy mások nevében kerültek elküldésre” (79). Rendkívül aprólékos, körültekintő, monográfia terjedelmű munka szükségeltetnék ennek az állításnak végső igazolásához éppúgy, mint döntő cáfolatához.

Ami azt illeti, hogy a Hédervári-kódex „majdnem végig azonos kéz írása”, véleményünk szerint a következőképp módosítandó: a kódexen két kéz egymást váltogató írása követhető végig; egy „A” kéz írta az 1—22. lapot, a 25—41. aljáig (a 30. sz. végéig), a 45. lap tetejétől (a 36. sz.-tól) az 52. lap aljáig, a 122. harmadától (70. sz.) ennek aljáig, végül a 149—185. lapokat (nem föliókat!), egy „B” kéz pedig, jóval szélesebb, kerekítettebb írással a közben lévő lapokat, ill. leveleket, valamint valószínűleg a kódex összes címét. — Egy másik észrevétel ugyanennek a kódexnek a 38. számára vonatkozik. Csapodi kiadatlanak mondja (70). Valójában már Teleki közléséből ismert (Hunyadiak kora... XI, 101, némileg eltérő, illetve hiányos szöveggel). Ennél az elnézésnél azonban sokkal döntőbb ebben a vitában — és a Janus-szöveghagyomány elvi megközelítésében és gyakorlati feldolgozásában — az a kérdés, hogy egy ilyen lapos stílusú, szinte kulináris latinsággal írott levelet hajlandó lett volna-e Janus a magáénak elfogadni, képes lett volna-e leírni? („Nova per vos nobis intimata intelleximus”; „non neglitemus, quod vos quoque in brevi audietis, que sequuntur”). A magunk részéről tagadjuk ezt — a végső szó kimondásának jogát az alapos stílusvizsgálat elvégzőjének engedve át.

Már abból is, hogy ennyi problémára nyílik belőle rálátás, és így sok vitás kérdést vet föl — kiviláglik, hogy nem volt haszontalan vállalkozás Csapodi Csabának a szintézis igényével (s a szintézis felé vezető út megmutatásának eredményével) kibocsátania új könyvét.

BORONKAI IVÁN

Ratio Educationis. Az 1777-i és 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása. Fordította, jegyzetekkel és mutatókkal ellátta Mészáros István. Budapest 1981. Akadémiai K. 433 l.

Az 1760-as években fordult az államhatalom figyelme a közoktatás felé. Mária Terézia azonban hiába igyekezett meggyőzni a rendeket, csakhamar be kellett látnia,

hogy ezen az úton aligha lehet átfogó rendezést elérni. A szükséges reformok kidolgozását ezért — a királynő rendeletére — a báti udvari tanulmányi bizottság vette át. Az 1773-ban feloszlott jezsuita rend vagyonát és teljes jövedelmét tanulmányi alap létrehozására fordították s ezzel a háttérrel már mélyrehatóan bele lehetett nyúlni az iskolaügyekbe. Így került sor az állam felügyelete alatt álló egységes hazai oktatási-nevelési rendszer létrehozására, illetve az ezt tartalmazó utasítás, ún. Ratio Educationis kiadására. Az 1776-ban megjelent, rendkívül részletes és mindenre kiterjedő latin szöveg első ízben Friml Aladár fordításában 1913-ban vált hozzáférhetővé magyarul. Szövege azonban ma már elavult, tükörfordításra nehezkés, néhol maga a fordítás is értelmezésre szorul. A jelenlegi szöveg ezért elsősorban nem a szép, hanem a világos, közérthető, pontos és főleg egyértelmű átültetésre törekedett. Tegyük hozzá: teljes sikerrel.

Kevésbé ismert, hogy a Ratio követelte újjászervezés befejeztét csak 1780 nyarán ünnepelték meg a budai királyi palotában. Az alig néhány hónappal később trónra lépő II. József nem érvénytelenítette ugyan a Ratio rendelkezéseit, de iskolapolitikai elképzelései nem voltak teljesen azonosak. Törekvései gyakorlatilag a gimnáziumok és a felsőoktatás bizonyos esőkenntésére, velük szemben a népiskolák erőteljesebb fejlesztésére irányultak.

A napóleoni háború teremtette új társadalmi és gazdasági körülmények között ismét időszakosra vált a magyar közoktatás reformja. 1801-ben József nádor sürgetésére végül megindultak a munkálatok és 1805-ben elkészült az új tanügyi szabályzat, melynek életbe léptetését — kinyomtatás után — a Helytartótanács 1806. november 4-én rendelte el. Ennek szabatos fordítását most első ízben kapja kézbe az olvasó. Tulajdonképpen mindkét Ratio hivatalos ügyirat. Ezért igyekezett — sikerrel — az eredeti szöveg hivatalos-retorikai stílusát némiképpen megőrizni az átültetés.

Mindannyiunk emlékezetében az első Ratio Educationis őrződött meg s bizonyos szempontból jogosan. Am az első Ratio önmagában torzó, valójában mélyebb gyökereket nem tudott verni, s hatását később sem volt képes teljes mélységben kifejteni. Különösen a felvilágosult abszolutizmus szellemében uralkodó II. József idején nem. Az 1790/91. évi országgyűlés 26. törvénye tovább szűkítette hatókörét, hiszen ebben a protestánsok teljes tanügyi önállóságot kaptak. Az első Ratio lényegében az úttörés érdeme, a másodiké a beteljesítés. Ez utóbbi, fél évszázadon át,

egészen 1848-ig meghatározta a magyar oktatásügy felépítését. Két nemzedék tanult a második Ratio nyújtotta keretek között a „királyi” (katolikus) alsó és felsőfokú iskolákban.

E két jelentős közoktatáspolitikai és közoktatástervezési dokumentum, illetve azok magyar fordítása közelről érdekli a könyv- és sajtótörténettel foglalkozókat. Számos ilyen vonatkozása mindmáig kiaknázatlan vagy kevésbé ismert. Kivételként éppen a Ratio szövegének mostani kiadóját említhetjük, aki két közleményben is (MKsz 1980. és 1981.) regisztrálta az 1777-es és 1806-os Ratio Educationis tankönyveit.

Mindkét utasítás részletesen foglalkozik a „királyi akadémiák” könyvtárainak megszervezésével és raktári rendjével. A könyvtárak vezetését a történelem tanárok hatáskörébe utalja. A központi egyetemi könyvtár állománygyarapításának szükségességét különös nyomatékkal hangsúlyozza. Mái megiszívlelendő tanulással szolgál a 269. § utasítása, mely szerint a beszerzendő könyvek kiválasztása nem teljesen a könyvtári szakemberek döntésétől függ, hanem mindig meg kell tudakolni a fakultások véleményét, hiszen elsősorban ezek használatára szervezték a könyvtárat. Számos más — itt nem részletezhető — intézkedése alsó-, középső- és felsőszintű oktatásunk könyvtárugyének teljességét átfogja. Ezért érdemel megkülönböztetett figyelmet Mészáros István könyve.

KÖHEGYI MIHÁLY

Dokumentumok a magyarországi felsőoktatás történetéből 1760—1790. Szerk.: TÓTH András és LADÁNYI Andor. Budapest, 1981., Felsőoktatási Pedagógiai Kutatóközpont. 111 p.

A könyv a magyarországi felsőoktatás történetének 1760—1790 közötti időszakára vonatkozó legfontosabb dokumentumait tartalmazza időrendi sorrendben.

A bevezető rámutat arra, hogy nagy szükség volt a felsőoktatás fejlesztésére, korszerűsítésére, hiszen kevés felsőoktatási intézmény volt az országban; azok is jezsuita, illetve protestáns irányítás alatt, elavult tanulmányi rendszerrel, a tantárgyak sokaságával, a tanulmányok rendszertelenségével működtek. Majd röviden összefoglalja, hogy a korszerűsítés érdekében milyen intézkedéseket, törvényeket hoztak.

Az egyes dokumentumok előtt részletes történeti elemzést és utánuk az egyes felsőoktatási intézmények történelmére utaló irodalmat és a rendeletek utóhatását feltáró megjegyzéseket találunk.

A harminchárom dokumentum közül a legalapvetőbb a Királyi rendelet a jogi kari oktatásról (1760), A szenci Collegium Oeconomicum alapítólevél (1763), Rendelet a Bányászati Akadémia Felállításáról, (1770), Mária Terézia rendelete a nagyszombati egyetem Budára helyezéséről (1777), a Ratio Educationis az egyetemről és a királyi akadémiákról (1777), Rendelet mérnökképző tanfolyam szervezéséről az egyetemen (1782), II. József rendelete az egyetem Budáról Pestre helyezéséről, valamint a papképzés és a királyi akadémiák átszervezéséről (1784).

A könyvet a rövidítések jegyzéke és a négy nyelvű tartalomjegyzék zárja le.

Az egyetemi-főiskolai oktatók és a felsőoktatás története iránt érdeklődők hasznos könyve lehet ez a nagyrészt eddig nem publikált dokumentumgyűjtemény.

MIHÁLYI ZSUZSA

Incunabula, Hebraica & Judaica. Five Centuries of Hebraica and Judaica, Rare Bibles and Hebrew Incunables from the Jacob M. Lowy Collection. Prepared by Brad Sabin HILL. Ottawa 1980. XXIV, 198 l.

A National Library of Canada 1977-ben ritka hebraica- és judaica-gyűjteményhez jutott Jacob M. Lowy (Montreal) gazdag gyáros, filantróp és bibliofil jóvoltából. Apja, Raphael Löwy, a bártfai hitközség elnöke volt a német megszállás alatt. Számos gyermeket mentett meg a deportálástól. Ő maga — családjával együtt — Auschwitzban pusztult el. Fia 1938-ban Angliába került, s onnan 1951-ben Kanadába. 12 éves kora óta gyűjtötte a könyveket.

A gyűjtemény 2000 kötetet számol. A kanadai Nemzeti Könyvtárnak már eddig is volt héber részlege: „Saul Hayes Collection of Hebraic Manuscripts and Microforms.” Ezt jól egészíti ki az újabb adomány.

A kétnyelvű (angol, francia) katalógus pompás kiállítású. Dúsan illusztrált.

Van néhány kézirat. Így egy Altonában 1763-ban másolt és illusztrált Haggáda (No. 99.), amelyet Elkáná b. Méir készített. Az 1695-ben Amsterdamban nyomott Haggáda képeit követi. Egy illusztrált Esztertekeres Nyugat-európából (No. 145.) felül virágdíszeket, alul nyilazó Ámorokat tüntet fel.

Ősnyomtatványokban gazdagabb: 23 héber és 7 latin nyelvű van. Hadd emeljük ki közülük József Albo Ikkarimját (Soncino 1485). A moszkvai Lenin-könyvtár héber

ősnyomtatványairól is most jelent meg egy jegyzék (D. JOSIPPON: *Hazofeh*. 1981. IX. 18).

A régiségek közt van Spinoza OPERA POSTHUMA-ja (Amsterdam 1677), amelyben a szerző neve rövidítetten olvasható: B. d. S. (Benedicti domini Spinozae).

Magyarország egy darabban szerepel: Móse SCHICK *Al Tárjag Micvót* II. kötetével (Munkács 1898). Pietásból még a faksimiléjét is hozza, holott nem tartozik a ritkaságok közé.

Az idén kiállítás nyílt ebből a gyűjteményből.

Kanada ezzel a katalógussal bekerül a zsidó könyvészet történetébe.

SCHIEBER SÁNDOR

Presse et histoire au XVIIIe siècle, l'année 1734. Sous la direction de Pierre RÉTAT et de Jean SGARD. Paris 1978, Éd. du C.N.R.S. 325.

A Chambéry-ben rendezett kollokvium törzssanyagának egy része már megjelent *Études sur la presse au XVIIIe siècle* címmel, a különféle megfontolásból kiválasztott 1734. év sajtójára alapozva a fejlett franciaországi sajtóviszonyok föltárásának problémáit. — A „sajtó és történelem” témakör feldolgozó irodalmi, publicisztikai, történelmi összefüggésben tárgyalják az országos hatású, a helyi sajtó közéleti, politikai és kulturális szempontú jelentékeny korabeli forrásanyagot. A szerkezetileg jól rendezett kötet megbízható bibliográfiai leírást és áttekintést nyújt az 1734-es esztendő periodikáiról, tipológiai fejtegetés kíséretében. Ez kiterjed a periodikák tartalmi és formai kérdéseinek tipológiai összefoglalására és a közlési folyamatra (auteur—livre—public; vagy informateurs—auteurs du périodique—périodique—public), az újságírók „gazetiers, journalistes” tevékenységére. Érdekes az a tipológiai kísérlet, amely a korabeli periodikákat szövegük referáló funkciója, s a történetek közlésmódja szerint próbálja rendszerezni. Különösen irodalmi vonatkozásban érdemel figyelmet a tanulmány befejező része, „Typologie des unités narratives du discours” (Cl. Labrosse et P. Rétat).

Külön kis munkacsoport végezte a módszertani szempontból is tanulságos „Etude quantitative des périodiques de 1734” téma feldolgozását (H. Duranton, R. Favre, Cl. Labrosse, P. Rétat). Mivel bizonyos periodikák alig elérhetők vagy teljességgel megközelíthetetlenek, a bibliográfiai leírások-

nál előfordultak bizonytalansági tényezők, amelyek zavarták a pontos meghatározást pl. a formátum jelzésében, az anonimitás megítélésében, szerzők azonosításában, helymeghatározásban stb. Az összehasonlító forrásvizsgálat nemzetközi gyűjtemények állományát is számba vette. A kutatás a könyvpiacra, könyvkiadásra és könyvforgalomra is kiterjedt, bizonyos tényezők (nyelvhasználat, kiadási hely, könyvkiadók, újrakiadások stb.) statisztikai jellemzésével. Fontos eleme a szociológiai összefüggés („Le libraire et son client”) a könyvvarusi gyakorlatban, az előfizetés-gyűjtés, az olvasóközönség, a terjesztés korabeli viszonylatban. Tematikai (teológiai, jogi, történeti, tudományos és művészeti, szépirodalmi) jellegű csoportosításban is áttekintést adnak a szerzők gazdag dokumentáció alátámasztásával. A periodikák és a cenzúra fejezete az állami politikai, egyházi ellenőrzés különféle formáit veszi szemügyre (A. Mchet). Az erélyesebb esz-

közökre éppen az 1734. évi eseménytörténet utolsó napi adata vet fényt: parlamenti határozat alapján megégetik „les Princesses malabres” (Lenglet-Dufresnoy) anonim iratát. A köznapi történeti s irodalmi érdekű krónika egy esztendő keresztmetszetét tárja elő (M. Gilot, M.—F. Luna), amelyet a „le fait divers” panorámája színesít (R. Favre, J. Sgard, F. Weil).

A kötet további része irodalmi szemszögből jelentős, mivel az átélt korabeli esemény és az írott történet összefüggésében próbálja vizsgálni s értékelni a hazai és európai történésekkel kapcsolatos anyagot (L. Trenard, G. Luciani, D. B. Dalmato, M. Launay, M.—T. Bourez, F. Moureau). A természettudományos és orvosi kérdések iránti érdeklődésről szól az utolsó áttekintés (A. Juillard, L. Perrier). A tanulmányok a módszeres sajtótörténeti kutatás tényanyagát a rendszerező szándék eredményességét igazolja.

HOPP LAJOS

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1982. III. 23. — Terjedelem: 10.50 (A/5) ív
82.10102 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOM

<i>Scheiber, Alexander</i> : A Leaf of the Fourth Manuscript of the Ben Sira. From the Geniza	179
<i>Gerics József</i> : Az 1040-es évek magyar történetére vonatkozó egyes források kritikája I.	186
<i>Buzinkay Géza</i> : A magyar közművelődési lapok „élet- és jellemrajzai” 1867—1890.	198
<i>Voit Krisztina</i> : Molnár Ferenc és a Franklin Társulat	220
<i>Tasi József</i> : Az 1928-as Ady-röpirat. Adalékok a népi frók mozgalmának történetéhez	230

K Ö Z L E M É N Y E K

<i>Csapodi Csaba</i> : Cortesius „De laudibus Matthiae Corvini”-jának két kiadásáról	248
<i>Gömöri, György</i> : Magyar és latin nyelvű versbejegyzések XVII. századi emlékkönyvekben	249
<i>Pavercsik Ilona</i> : Georg Steinhübel löcsei könyvkereskedő hagyatéki leltára. Adatok egy felvidéki város polgárságának könyvkultúrájához	254
<i>Füves Ödön</i> : Dimitriosz Govdelász Magyarországon	267
<i>Németh István—Kiss József</i> : Barthos Paulina emlékkönyve (1835—1852)	268

FIGYELŐ

<i>Kókay György</i> : Dezsényi Béla emlékezete	277
<i>Szabó Sándor</i> : Szentmihályi János (1908—1981)	278
<i>Fried István—Poór János</i> : Nemzetközi sajtótörténeti konferencia és a periodika-kutatások néhány időszzerű kérdése	278
<i>Soltész Zoltánné</i> : Hozzászólás a Mátyas-Graduale című kiadvány ismertetéséhez	282

S Z E M L E

<i>Berlász Jenő</i> : Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802—1867. Bp. 1981. Kiad. Országos Széchényi Könyvtár 555 l., 32 t. (<i>Csapodi Csaba</i>)	287
<i>Magyar Könyvészet 1921—1944</i> . A Magyarországon nyomtatott könyvek szakosított jegyzéke. 6. Nyelvészet—Irodalom. Közreadja az Országos Széchényi Könyvtár. Szerk. Komjáthy Miklósné. Bp. 1981. 674 l. (<i>Kelecsényi Ákos</i>)	239
<i>Szendrei Janka</i> : A magyar középkor hangjegyes forrásai. Bp. 1981. 302 l. (<i>Körmeny Kinga</i>)	290
<i>Csapodi Csaba</i> : A Janus Pannonius-szöveg-hagyomány. Bp. 1981. 108 l. (<i>Boronkai Iván</i>)	292
<i>Ratio Educationis</i> . Az 1777-i és 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása. Kiad. Mészáros István. Bp. 1981. 433 l. (<i>Kőhegyi Mihály</i>)	294
<i>Dokumentumok a magyarországi felsőoktatás történetéből 1760—1790</i> . Szerk. Tóth András és Ladányi Ardor. Bp. 1981. 111 l. (<i>Mihályi Zsuzsa</i>)	295
<i>Incunabula, Hebraica & Judaica</i> . Five Centuries of Hebraica and Judaica, Rare Bibles and Hebrew Incunables from the Jacob M. Lowy Collection. Ottawa, 1980. (<i>Scheiber Sándor</i>)	296
<i>Presse et histoire au XVIIIe siècle, l'année 1734</i> . Paris, 1978. (<i>Hopp Lajos</i>)	296

SOMMAIRE

<i>Scheiber, Alexander</i> : A Leaf of the Fourth Manuscript of the Ben Sira. From the Geniza	179
<i>Gerics, József</i> : La critique de quelques sources relatives à l'histoire hongroise des années 1040. I ^{re} partie	186
<i>Buzinkay, Géza</i> : Biographies et esquisses de portraits dans des journaux d'éducation nationale hongrois 1867-1890	198
<i>Voit, Krisztina</i> : Ferenc Molnár et la Société Franklin	220
<i>Tasi, József</i> : Un pamphlet sur Ady de 1928. Quelques données à l'histoire de mouvement des écrivains populistes	230

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Csapodi, Csaba</i> : Sur l'édition de »De laudibus Matthiae Corvini« de Cortesius	248
<i>Gömöri, György</i> : Inscriptions en vers en langue hongroise et latine dans les albums du XVII ^e siècle	249
<i>Pavercsik, Ilona</i> : L'inventaire de succession de Georg Steinhübel, libraire de Lőcse. Données à la culture de livre d'une ville de la Haute Hongrie	254
<i>Füves, Ödön</i> : Dimitrios Govdelas en Hongrie	267
<i>Németh, István-Kiss, József</i> : L'album de Paulina Bartos (1835-1852)	268

CHRONIQUE

<i>Kókay, György</i> : In memoriam Béla Dezsényi	287
<i>Szabó, Sándor</i> : János Szentmihályi (1908-1981)	278
<i>Fried, István-Poór, János</i> : Le congrès international d'histoire de presse et quelques questions actuelles des recherches de périodiques	278
<i>Soltész, Mme Zoltán</i> : Contribution au compte-rendu sur la publication intitulée Mátyás-Graduale	282

REVUE

<i>Berlász, Jenő</i> : L'histoire de la Bibliothèque Nationale Széchényi 1802-1867. — Bp. 1981, Bibliothèque Nationale Széchényi, 555 p. 32 t. (<i>Csapodi, Csaba</i>)	287
<i>Bibliographie Hongroise 1921-1944. Registre par spécialités des livres imprimés en Hongrie. 6. Linguistique-Littérature. Publiée par la Bibliothèque Nationale Széchényi. Rédigée par Mme Miklós Komjáthy. — Bp. 1981. 647 p. (Kelecsényi Ákos)</i>	289
<i>Szeredri, Janka</i> : Les sources de notes musicales du moyen-âge hongrois. — Bp. 1981. 302 p. (<i>Körmendy, Kinga</i>)	290
<i>Csapodi Csaba</i> : La tradition de texte de Janus Pannonius. Bp. 1981. (<i>Boronkai, Iván</i>)	292
<i>Ratio Educationis. La traduction hongroise des éditions de 1777 et 1806. Publiée par István Mészáros. — Bp. 1981. 433 p. (Kőhegyi, Mihály)</i>	292
<i>Documents de l'histoire de l'enseignement supérieur en Hongrie de 1760 à 1790. Rédigés par András Tóth et Andor Ladányi. — Bp. 1981. 111 p. (Mihályi, Zsuzsa)</i>	295
<i>Incunabula, Hebraica & Judaica. Five Centuries of Hebraica and Judaica, Rare Bibles and Hebrew Incunables from the Jacob M. Lowy Collection. Prepared by Brad Sabin Hill. Ottawa, 1980. (Scheiber, Sándor)</i>	296
<i>Presse et histoire au XVIIIe siècle, l'année 1734. Paris, 1978. (Hopp, Lajos)</i>	296